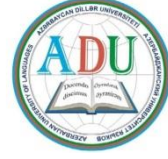

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
ALİ ATTESTASIYA KOMİSSİYASI

ISSN 2518-752X
E-ISSN 3006-922X

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

**ADU-nun Elmi Xəbərləri
(humanitar və ictimai elmlər)**

**Research Papers of AUL
(humanitarian and social sciences)**

**Научные статьи АУЯ
(гуманитарные и социальные науки)**

№3, 2024

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 sayılı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Qəribova Jalə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Aliyev Ceyhun

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Bayramov Qılıncxan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cahangirov Fikrət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Hacıyeva Aytən

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Hacıyeva Kifayət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Xəlilli Şahin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

İmanova Sevda

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Kərimov Namiq

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Məmmədov Azad

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Nəbiyeva Nailə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

İbrahim Ülfət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., prof.əv)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Miljkovic Emma (Serbiya)

(Belqrad Universiteti, professor)

Türkmən Fikrət (Türkiyə)

(Ege Universiteti, professor)

Buşoten Hendrik (Almaniya)

(Maynz Universiteti, professor)

Bayxanov İsmayıl (Rusiya)

(Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universiteti, dosent)

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Al. I.Kuza adına Universiteti, professor)

Lapteva Natalya (Belarusiya)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, rektor)

Ramazan Korkmaz (Türkiyə)

(Qafqaz Universitetləri Birliyi, professor)

Məsul katib: **Əliyev Loğman**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Texniki redaktor: **Xanhüseynova Amalya**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial Board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Garibova Jala

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Aliyev Ceyhun

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bayramov Kilinckhan

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jahangirov Fikret

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Hajjiyeva Aytan

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Hajjiyeva Kifayet

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Khalilli Shahin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Imanova Sevda

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Karimov Namig

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Mammadov Azad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Nabiyeva Naila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Ibrahim Ulfat

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.,
professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Miljkovic Ema (Serbia)

(University of Belgrade, D.Sc.professor,)

Turkmen Fikret (Turkey)

(Ege University, D.Sc. professor)

Boeshoten Hendrik (Germany)

(Mainz University, D.Sc. professor)

Baikhanov Ismayil (Russia)

*(Chechen State Pedagogical University,
assos.professor)*

Bejenaru Lyudmila (Romania)

*(“Alexandru Ioan Cuza” University Iași, D.Sc.
professor)*

Lapteva Natalya (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Ramazan Korkmaz (Turkey)

(Union of Caucasian Universities, D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Aliyev Loghman**

(Azerbaijan University of Languages)

Technical editor : **Khanhuseynova Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал д.ф.н.,акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков
Гарибова Джала к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Иманов Мухтар д.ф.н.,акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков
Алиев Джейхунк.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Байрамов Кылынджхан д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Баширов Видади к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Джахангиров Фикрет д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Гаджиева Айтен к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Гаджиева Кифает к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Халилли Шахин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Иманова Севда к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Каримов Намиг к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Кунина Ирина к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Мамедов Азад д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Набиева Наиля к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Шахмурадов Агиль к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Ибрагим Ульфат к.и.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Вейселли Фахрадин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет:

Нестеров Александр проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия
Милжкович Эма проф.
Белградского университета, Сербия
Туркмен Фикрет проф. Эгейский университет,
Турция
Бушотен Хендрик проф. Университета Майнц,
Германия

Байханов Исмаил доц., Чеченский
государственный педагогический университет,
Россия
Беженару Людмила проф. Ясски Университет,
Румыния
Лаптева Наталья проф.,
Минский государственный лингвистический
университет, Беларусь
Рамазан Коркмаз проф. Ассоциация Кавказских
университетов, Турция

Ответственный секретарь: **Алиев Логман**
(Азербайджанский Университет Языков)

Технический редактор: **Хангусейнова Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

- Lalə Məmmədova (BDU)*
FARS DİLİNDƏ MÜBTƏDA VƏ XƏBƏRİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....11
- Nigar Haqverdiyeva (ADU)*
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN İNKİŞAFINDA MƏDƏNİYYƏTİN
ROLU.....17
- Aygün Qədimli (ADU)*
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏSDƏRİN HİBRİDLİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....22
- Xumar Əsgərova (ADU)*
PUBLİSİTİK-QƏZET ÜSLUBUNDA “RƏNGLİ” TROPLAR.....26
- Günay Müslümova (ADU)*
İNGİLİS DİLİ DÜNYA TƏHSİL MƏKANINDA.....34
- Minaxanım Hacıyeva (ADU)*
MƏDİA DİSKURSU ƏHATƏSİNDƏ “DİL OYUN”U MEXANİZMİ.....41
- Sədaqət Abbasova (ADU)*
MƏNA İFADƏ ETMƏYƏN ƏVƏZLƏNMƏLƏRİN FONOLOJİ VƏ MORFOLOJİ
CƏHƏTDƏN ŞƏRTLƏNMƏSİ.....47

ƏDƏBİYYAT

- Cavanşir Məmmədzadə (BDU)*
MƏŞRUTƏ İNQİLABI VƏ FARS POEZİYASI.....52
- Adib Kurniawan (Xəzər Universiteti)*
ZÜLQƏRNEYN HEKAYƏSİNDƏ ƏXLAQİ DƏYƏRLƏRİN İSLAM
ƏDƏBİYYATI ƏSASINDA ARAŞDIRILMASI.....62
- Şöhrət Məmmədova (ADPU)*
ƏZİZƏ ƏHMƏDOVANIN UŞAQ HEKAYƏLƏRİNDƏ TƏHKİYƏ
ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU.....71

METODİKA

- Tamilla Abdullayeva (ADU)*
ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI LÜĞƏT
EHTİYYATININ İNTERAKTİV ÜSULLARLA ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ
YOLLARI.....77
- Rəna Məmmədova (Hərbi İdarəetmə İnstitutu)*
HƏRBİ İNGİLİS DİLİ TƏDRİSİNİN EFFEKTİV ÜSULLARI.....82

<i>Jalə Mehrəliyeva (ADU)</i>	
ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ EKOLOJİ ŞÜURUN İNKİŞAFI YOLLARI.....	88

PEDAQOGİKA

<i>Nigar Hüseynova (BDU)</i>	
PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞINDA GENDER YANAŞMASININ ƏHƏMİYYƏTİ.....	95

<i>Səbinə Babayeva (GDU)</i>	
UNİVERSİTETLƏRDƏ İSTEDADLI TƏLƏBƏLƏR TƏBİƏT ELMLƏRİ İXTİSASLARINA UYGUN OLARAQ İNFORMAL DƏRSLƏRDƏN NƏ GÖZLƏYİRLƏR?	100

PSİXOLOGİYA

<i>Müşviq Mustafayev (BDU), Ramin Allahverdiyev (Xəzər Universiteti), Jalə Həsənova, Nuranə Öməröva</i>	
PSİXOAKTİV MADDƏ ASILILIĞINDA YANAŞI XƏSTƏLİKLƏR: İKİLİ DİAQNOZUN ƏSAS MAHİYYƏTİ VƏ ARADAN QALDIRILMASINDA TƏTBİQ OLUNAN TERAPEVTİK MODELƏR.....	107

<i>Lalə Sadıxova (ADU)</i>	
MÜDAFİƏ MEXANİZMİ VƏ ONUN NÖVLƏRİNİN PSİXOLOJİ SƏCİYYƏSİ.....	119

TİBBİ BİLİKLƏR

<i>Sevda Zamanova, Nahidə Məmmədova, Ayan Məhərrəmovə (ADU)</i>	
BAKI ŞƏHƏRİNDƏ ATMOSFER HAVASINI ÇİRKLƏNDİRƏN MƏNBƏLƏR.....	126

PERSONALİLƏR

RZA TƏHMASİB – 130.....	132
XRONİKA.....	135

CONTENTS

LINGUISTICS

- Lala Mammadova (BSU)*
COGNITIVE FEATURES OF SUBJECT AND PREDICATE IN PERSIAN
LANGUAGE.....11
- Nigar Hagverdiyeva (AUL)*
THE ROLE OF CULTURE IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI AND
ENGLISH
LANGUAGES.....17
- Aygun Gadimli(AUL)*
CHARACTERISTICS OF INFINITIVE HYBRIDITY IN THE AZERBAIJANI
LANGUAGE.....22
- Khumar Askerova (AUL)*
“COLOURFUL” TROPES IN JOURNALISTIC-NEWSPAPER STYLE.....26
- Gunay Muslumova (AUL)*
ENGLISH IN THE SPACE OF WORLD EDUCATION.....34
- Minakhanum Hadshiyeva (AUL)*
THE MECHANISM OF THE “LANGUAGE GAME” WITHIN THE FRAMEWORK
OF MEDIA DISCOURSE.....41
- Sadagat Abbasova(AUL)*
PHONOLOGICAL AND MORPHOLOGICAL CONDITIONING OF
SUBSTITUTIONS THAT DO NOT EXPRESS MEANING.....47

LITERATURE

- Javanshir Mammadzade (BSU)*
THE CONSTITUTIONAL REVOLUTION AND PERSIAN POETRY.....52
- Adib Kurniawan (Khazar University)*
EXPLORATION OF MORAL VALUES IN THE STORY OF ZULQARNAIN
BASED ON ISLAMIC LITERATURE.....62
- Shohrat Mammadova (ASPU)*
AZIZA AHMEDOVA'S INDIVIDUALITY IN CHILDREN'S STORIES.....72

METHODICS

- Tamilla Abdullayeva (AUL)*
WAYS TO ENRICH VOCABULARY WITH INTERACTIVE METHODS DURING
ENGLISH LANGUAGE TEACHING IN HIGHER EDUCATION.....77
- Rena Mammedova (Institute of Military Administration)*
EFFECTIVE METHODS IN MILITARY ENGLISH TEACHING.....82

<i>Jala Mehraliyeva (AUL)</i> WAYS OF DEVELOPING ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS IN TEACHING ENGLISH IN SECONDARY SCHOOLS.....	88
---	----

PEDAGOGICS

<i>Nigar Huseynova (BSU)</i> IMPORTANCE OF GENDER APPROACH IN TEACHER TRAINING.....	95
--	----

<i>Sabina Babaeva (GSU)</i> WHAT DO GIFTED UNIVERSITY STUDENTS EXPECT FROM COMPUTER SCIENCE COURSES?	100
--	-----

PSYCHOLOGY

<i>Mushvig Mustafayev (BSU), Ramin Allahverdiyev (Khazar University), Jala Hasanova, Nurana Omerova</i> COMORBIDITIES IN PSYCHOACTIVE SUBSTANCE ADDICTION: THE BASIC ESSENCE OF DUAL DIAGNOSIS AND THERAPEUTIC MODELS APPLIED IN ITS ELIMINATION.....	107
--	-----

<i>Lala Sadikhova (AUL)</i> DEFENSE MECHANISM AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ITS TYPES.....	119
---	-----

MEDICAL SCIENCES

<i>Sevda Zamanova, Nahida Mammadova, Ayan Maharramova (AUL)</i> SOURCES OF AIR POLLUTION IN BAKU CITY	126
--	-----

BIG NAMES

RZA TAHMASIB – 130.....	132
UNIVERSITY LIFE.....	135

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Лала Мамедова (БГУ)</i> КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДЛЕЖАЩЕГО И СКАЗУЕМОГО В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ.....	41
<i>Низяр Ахвердиева (АУЯ)</i> РОЛЬ КУЛЬТУРЫ В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ.....	17
<i>Айгюн Гадимли (АУЯ)</i> ХАРАКТЕРИСТИКИ ИНФИНИТИВНОЙ ГИБРИДНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ.....	22
<i>Хумар Аскерова (АУЯ)</i> «КРАСОЧНЫЕ» ТРОПЫ В ЖУРНАЛИСТСКО-ГАЗЕТНОМ СТИЛЕ.....	26
<i>Гюнай Муслимова(АУЯ)</i> АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК В МИРОВОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ.....	34
<i>Минаханум Гаджиева (АУЯ)</i> МЕХАНИЗМ “ЯЗЫКОВОЙ ИГРЫ” В РАМКАХ МЕДИА-ДИСКУРСА.....	41
<i>Садагат Аббасова (АУЯ)</i> ФОНОЛОГИЧЕСКАЯ И МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ ЗАМЕН, НЕ ВЫРАЖАЮЩИХ ЗНАЧЕНИЯ.....	47

ЛИТЕРАТУРА

<i>Джаванишир Мамедзаде(БГУ)</i> КОНСТИТУЦИОННАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И ПЕРСИДСКАЯ ПОЭЗИЯ.....	52
<i>Адиб Курниаван (Университет Хазар)</i> ИССЛЕДОВАНИЕ МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ИСТОРИИ О ЗУЛЬКАРНАЙНЕ НА ОСНОВЕ ИСЛАМСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.....	62
<i>Шохрат Мамедова (АГПУ)</i> ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ АЗИЗЫ АХМЕДОВОЙ В ДЕТСКИХ ИСТОРИЯХ.....	71

МЕТОДИКА

<i>Тамилла Абдуллаева (АУЯ)</i> ПУТИ ОБОГАЩЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ИНТЕРАКТИВНЫМИ МЕТОДАМИ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ.....	77
---	----

<i>Рена Мамедова (Институт военного управления)</i> ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ВОЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	82
---	----

<i>Жала Мехралиева (АУЯ)</i> ПУТИ РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СРЕДНИХ ШКОЛАХ.....	88
---	----

ПЕДАГОГИКА

<i>Низяр Гусейнова (БГУ)</i> ЗНАЧИМОСТЬ ГЕНДЕРНОГО ПОДХОДА В ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГИ.....	95
--	----

<i>Сабина Бабаева (ГГУ)</i> ЧТО ОЖИДАЮТ ОДАРЕННЫЕ СТУДЕНТЫ УНИВЕРСИТЕТОВ ОТ КОМПЬЮТЕРНЫХ КУРСОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ?	100
---	-----

ПСИХОЛОГИЯ

<i>Мушвиг Мустафаев (БГУ), Рамина Аллахвердиев (Университет Хазар), Джала Гасанова, Нурана Омерова</i> КОМОРБИДНОСТЬ ПРИ ЗАВИСИМОСТИ ОТ ПСИХОАКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ: ОСНОВНАЯ СУЩНОСТЬ ДВОЙНОГО ДИАГНОЗА И ТЕРАПЕВТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ ПРИ ЕГО УСТРАНЕНИИ.....	107
--	-----

<i>Лала Садыхова (АУЯ)</i> ЗАЩИТНЫЙ МЕХАНИЗМ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕГО ВИДОВ.....	119
--	-----

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

<i>Севда Заманова, Наида Мамедова, Аян Магеррамова (АУЯ)</i> ИСТОЧНИКИ ЗАГРЯЗНЕНИЯ ВОЗДУХА В ГОРОДЕ БАКУ.....	126
--	-----

ПЕРСОНАЛИИ

РЗА ТАХМАСИБ – 130.....	132
ХРОНИКА.....	135

DİLÇİLİK

Lalə Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.3.2024.021

FARS DİLİNDƏ MÜBTƏDA VƏ XƏBƏRİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, fars dili, mübtəda, xəbər, cümlə üzvləri

Keywords: cognitive linguistics, Persian language, subject, predicate, parts of a sentence

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, персидский язык, подлежащее, сказуемое, члены предложения

Giriş. “Koqnitiv qrammatika termini dar və geniş mənada işlədilir. İlk növ-bədə koqnitiv terminindən dilin qrammatik konsepsiyası və qrammatik modellərinin təsvirində istifadə olunur və bütün koqnitiv linqvistikaya istiqamətlənir. Müxtəlif dil hadisələri koqnitiv aspektdə də öyrənilir. Həmin hadisələr dünyanın dərk-etmə prosesi ilə əlaqəli şəkildə aydınlaşdırılır, bu cür koqnitiv fenomen, insanın biliyi, qavrayışı, diqqəti, yaddaşı, düşüncəsi və s. bir-birinə bağlı şəkildə tədqiq edilir. Dildə məlumatların doğrulması, dərk edilməsi, kateqoriyalaşma prosesi, dünyanın konseptuallaşması, onun dildə inikası və ən başlıcası, biliyin, anlamanın bazası kimi predmetlər tədqiqat obyektinə çevrilir” [5, s. 10-29].

Koqnitiv linqvistika əsas dillə düşüncənin bir-biri ilə əlaqəsi məsələsini yenidən gündəmə daxil edir. Burada düşüncə qeyri-verbal əlamətə malikdir. Dil düşüncənin varlıq forması kimi deyil, insanın təfəkkür prosesinin təzahürü kimi çıxış edir, bu da, konsept vasitəsi ilə əməliyyat prosesidir. Bu problematik məsələ ilə ilk zamanlar neyrofizioloqlar, həkimlər, psixoloqlar, sonrakı mərhələlərdə isə psixolinqvistlər və b. məşğul olmağa başlamışlar.

Sintaksisin koqnitiv aspektdən tədqiqi onun bütün bölmələrinin yenidən işlənməsini zəruri edir. Fars dilində cümlə üzvlərinin öyrənilməsi daha əvvəl bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən həyata keçsə də, hər birinin koqnitiv dilçilik obyektini kimi araşdırılması əhəmiyyət kəsb edir. Koqnitiv dilçilik yanaşmasına əsasən dil koqnitiv sistemin bir hissəsidir və dilin sintaktik strukturu ayrıca tədqiq edilə bilməz, daha doğrusu bütün təsiredici faktorlar müxtəlif dil aspektlərindən hesaba alınmalıdır.

Cümlədə verilən məlumat, ötürülən məzmun mübtəda və xəbər vasitəsilə çatdırılır. Mübtəda verilən xəbəri, ötürülən informasiyanı ifadə edən söz və ya

sözlər qrupudur. Mübtədanın göstəricisi onun şəkilçi ilə uzlaşmasıdır. Fars dilində də mübtədanın yeri, əsasən, xəbərdən əvvəldədir. Mübtədə xəbər vasitəsilə təkmilləşir. Mübtədə rolunda isim, əvəzlilik, sifət və ismi birləşmə gələ bilər.

N.Vəzinpur “دستور زبان فارسی” (Fars dilinin qrammatikası) əsərində [18] məsdərin və ismi məsdərin də mübtədə rolunda çıxış edə biləcəyini bildirib:

ترسیدن موجب ضعف است.

(Qorxmaq zəiflik əlamətidir).

دانستن فراگرفتنی است.

(Bilik öyrənilə biləndir).

Koqnitiv aspektdən yanaşdıqda, fars dilində mübtədanı bir neçə subkateqoriyalara bölmək mümkündür. Burada əsas məsələ mübtədanın verilən cümlədə hansı funksiya daşdığını əsas götürməkdir:

Fars dilində bir sıra hallarda mübtədə müəyyən əlamətin ona məxsus olduğunu ifadə edə bilər:

دانشجویان این دانشکده با هوش و با سواد هستند

(Bu fakültənin tələbələri ağıllı və savadlıdırlar).

Bəzi cümlələrdə mübtədə müəyyən əlamətin məxsus olduğu şəxsi bildirə bilər:

دانشجویان از این حادثه خوشحال شدند.

(Tələbələr bu hadisəyə görə sevindilər).

Fars dilində mübtədə bəzən müəyyən işin icrasını qəbul edən tərəfi bildirə bilər:

تمرین ها انجام شدند.

(Tapşırıqlar yerinə yetirildi).

Fars dilində mübtədə bəzi hallarda işi icra edən tərəf ola bilər:

پرستار دارو ها را آورد.

(Tibb bacısı dərmanları gətirdi).

دکتر سرانجام آمد.

(Həkim axır ki, gəldi).

Fars dilində mübtədə həm də varlıq və mövcud olma anlayışını qəbul edən tərəf ola bilər:

توی مطب کسی هست.

(Həkimin otağında kimsə var).

Fars dilində mübtədə malikiyyət anlayışını ifadə etdiyi məqamlara baxaq:

بچه ها پدر و مادر دارند.

(Uşaqların ata və anaları var).

Qeyd edək ki, göstərilən bütün hallarda mübtədə buraxıldığı halda feilə və ya cümlə üzvlərinə nəzər yetirməklə mübtədanın bərpası mümkün olur.

Fars dilində mübtədanın koqnitiv aspektinin analizi həm də terminoloji baxımdan uyğunlaşır:

- Belə ki, əgər mübtədə işi icra edəni bildirirsə, ona فاعل (fael) deyilir.
- Əgər mübtədə icraedənin (faelin) vəziyyət və halını bildirirsə, onda ona مسند اليه (mosnədonəleyh) (subyekt, mübtədə) deyilir.

Həmin növ mübtədəyə (nəhad-e mosnədonəleyh) aid edilən hal və ya vəziyyət isə مسند (mosnəd) (predikat, xəbər) adlanır.

ورزشگر تمرین کرد.

(İdmançı məşq etdi).

Burada ورزشگر (idmançı) işi icraedən və “fail” hesab olunur.

ورزشگر خوشحال بود.

İdmançı şad idi.

ورزشگر (idmançı) artıq burada مسند الیه (mosnədonəleyh)-dir və idmançının vəziyyəti (şad olması) barədə məlumat xarakteri daşıyır.

Fars dilində mübtədə iki növ olur: فاعل (fael) və مسند الیه (mosnədonəleyh).

فاعل (fael) mübtədanın işi icra edən növünə deyilir. Yəni işin icra olunması barədə məlumat ona məxsusdur:

على رفت (Əli rəft) Əli getdi.

Burada Əli “fail”dir.

مسند الیه (mosnədonəleyh) elə növ mübtədədir ki, ona müyyən sifət və ya hal bildirən sözü aid edirik:

هوا سرد است.

(Hava soyuqdur).

نیما خوشحال است.

(Nima sevinclidir).

Bəs mübtədə ilə feilin (icraçı) fərqi nədir?

فاعل (fael) isə işi icra edən mübtədə növünə deyilir. Başqa sözlə, sadə cümlənin verdiyi məlumat onun tərəfindən həyata keçirilmiş olur. Tutaq ki:

بچه آمد (Uşaq gəldi).

“Koqnitiv prosesin birinci dövründə fərdi və ya ictimai şüur ətraf mühitdən gələn informasiyanı qəbul edir. İkinci dövriyyədə isə bu informasiya ilə əlaqədar xüsusi bilik yaranır. Üçüncü dövriyyədə isə artıq bu siqnalın əsasında təsəvvür yaranır. “Ətraf mühit və dünya haqqındakı bilgilər məhz dildə xüsusi işarələr formasında kodlaşdırılır. Bu isə artıq dilçiliyin yeni istqaməti olan koqnitizmdir. Dilin bütün səviyyələrinin vahidləri koqnitiv təhlilə cəlb oluna bilər” [4, s.15].

Mübtədanın koqnitiv xüsusiyyətlərinin tam təhlili üçün onun Hind-Avropa dillərində yerini və rolunu nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Belə ki, Hind-Avropa dillərində mübtədə bir sıra məqamlarda cümlənin icraçısı hesab olunmur. Həmin məqamları aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

1. Təbiətdə gedən proseslər və ya iqlimlə bağlı məsələlərdə mübtədə cümlənin icraçısı deyildir:

Alman dili:

Es regnet sehr stark

İngilis dili:

It rains very strongly.

(Yağış çox güclü yağır).

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Alman dili:

Es dämmert in liner Stunde

İngilis dili:

It rains in an hour.

(Bir saata yağış yağacaq).

2. Psixoloji və ya fiziki hissiyyatla bağlı məqamlarda mübtəda cümlənin icraçısı deyildir:

Alman dili:

Es ist mir kalt

İngilis dili:

It is cold.

(Soyuqdur).

Qeyd edək ki, belə cümlələr mübtədasız cümlələr adlanır. Bu tip cümlələrin təhlili onların həmişə üçüncü şəxsin təkində olduqlarını deməyə əsas verir və mübtəda burada icraçı olur.

Hind-Avropa dillərində mübtədasız cümlələrin istifadəsi müxtəlifdir. İngilis dilində belə cümlələrə “weather sentences” (hava cümlələri) deyilir, çünki yalnız hava ilə bağlı hadisələri bildirir. Fars dilində isə, mübtədasız cümlələr, əsasən, psixoloji və ya fiziki vəziyyətlə, emosional halla bağlı olurlar.

Koqnitiv dilçiliyin qarşısında duran əsas vəzifəsi danışılan dilin real dil fəaliyyəti daxilində empirik hərəkət forması kimi öyrənilməsidir. Beyində baş verən proseslərin öyrənilməsi son dərəcə əhəmiyyətlidir. Beyindəki prosesləri öyrənməklə dil funksiyalarını aydın dərk etmək olar. Bu zaman düşünülməmiş hərəkətləri də tədqiq etmək mümkündür [16, s. 12].

Xəbər mübtəda barədə məlumat verir və fars dilində نهاد (nəhad) termini ilə ifadə olunur. Xəbər qismində çıxış edən əsas dil vahidi fars dilində də feildir və cümlənin əsas üzvləri onun vasitəsilə müəyyən olunur. Xəbər qismində çıxış edən əsas dil vahidi fars dilində də feildir və cümlənin əsas üzvləri onun vasitəsilə müəyyən olunur. Məhəmməd Paknəhad “جمله های ساده با دو نهاد” (Fars dilində iki mübtədali sadə cümlələr) adlı məqaləsində bu qəbil cümlələri ətraflı şəkildə təhlil etmişdir [19]. Fars dilində mübtəda cümlədə xəbərə aid olur. Fars dilində ismi birləşmələr mübtəda rolunda çıxış edirlər.

Nəticə. “Koqnitiv dilçilik sərhədləri müəyyən olunmayan geniş ərazidən ibarət arxipelaqa bənzəyir. Dil insanın malik olduğu bütöv bir koqnitiv sistemin bir hissəsidir. Bu o deməkdir ki, dil insanın qavrama, kateqoriya yaratma və anlayışlar formalaşdırma tərzini, abstraksiya etmə, hissələri duyma, məqsədlərə nail olma və s. bacarıqları, yəni ümumilikdə düşünmə və dərk etmə ilə bağlantıya malikdir” [17].

Hər bir dilin xüsusi koqnitiv imkanları vardır və bu imkanlar dil vahidlərini konseptuallaşdırma bilir. Əksolunma prosesi qavrama, koqnitiv inkişaf və mental proses kontekstində başa düşülə bilər. Bu aspektdən fars dilində mübtəda və xəbərin təhlili göstərdi ki, adı çəkilən cümlə üzvlərinin yerləşməsi, hansı söz qrupu ilə işlənməsi onların ifadə etdiyi mənaya xüsusi təsir etməklə yanaşı, koqnitiv mənə zəncirinin yaranması ilə də nəticələnir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva Z. Dilçilikdə konsept nəzəriyyəsi / “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı: –2017, s. 151-156.
2. Əliyeva, G. Düzəltmə sözlərin semantika və praqmatikası və onların koqnitiv komponentlərində qarşılıqlı münasibətlərin aşkarlanması (müasir ingilis dilinin materialları əsasında). Fil. ü. fəl. dok. avtoreferatı. Bakı: – 2012. – 28 s.
3. Kazımov, İ. Müasir Azərbaycan dili leksikasının koqnitiv və linqvokulturoloji əsasları // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 2021, No 3 (269).

4. Mahmudov, H. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi, Bakı: ADU, 1975, 166 s.
5. Piriyeu, E. Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum. Bakı: Mütərcim, – 2012, – 108 s.
6. Болдырев, Н. Когнитивная семантика. Тамбов: ТГУ, 2001, 236 с.
7. Демьянков, В. Когнитивная лингвистика как разновидность интегрирующего подхода // Вопросы языкознания. №4. М.: МГУ, 1994, с.17-31.
8. Карасик, В., Слышкин, Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч.тр. / Под ред. И.А. Стернина. Воронеж: ВГУ, 2001, с. 75-80.
9. Короленко, Р.А. Когнитивно-культурологический анализ категории рода в современном английском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ир- кутск , – 2004.
10. Кубрякова, Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики. М.: 2004, № 1. с. 6-17.
11. Николаевна, Р. И. Когнитивные особенности перевода научно-технического текста. Челябинск: – 2007. 27 стр.
12. Попова, З. Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж: Истоки, 2001, 191 с.
13. Потебня, А.А. Мысль и язык. Киев: СИНТО, 1993, 192 с.
14. Horst, M. Müller. Psycholinguistik- Neurolinguistik. W. Fink. UTB, – 2013.
15. Dirven R. Cognitive Exploration of Language and Linguistics Second Revised Edition / R. Dirven, M. Verspoel – John Benjamins, –2004. – 277 p.
16. نادر وزینپور، دستور زبان فارسی، ۱۳۷۵، ص ۱۳
17. جمله های ساده با دو نهاد، تابستان 1398 شماره ۱ مجله پاک نهاد

Lala Mammadova

Summary

COGNITIVE FEATURES OF SUBJECT AND PREDICATE IN PERSIAN LANGUAGE

Each language has its cognitive resources which can conceptualize various linguistic units. In this connection, the study of subject and predicate in the Persian language draws a special interest. The syntactic analysis from the perspective of cognitive linguistics necessitates revisiting all major issues in syntax. Despite the parts of a sentence in the Persian language have been investigated by several linguists, their analysis as an object of cognitive linguistics is still an understudied area of research.

Thus, the paper is another attempt to explore some cognitive aspects of the subject which is divided into subcategories based on the internal principles of cognitive linguistics. Some features of the subject in other Indo-European languages have also been discussed to understand the cognitive nature of this phenomenon better. The cognitive features of the predicate in Persian language have also been addressed in the paper.

Лала Мамедова

Резюме

КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДЛЕЖАЩЕГО И СКАЗУЕМОГО В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Каждый язык обладает своими когнитивными возможностями которые могут концептуализировать различные языковые единицы. В этой связи особый интерес представляет исследование подлежащего и сказуемого в персидском языке. Синтаксический анализ с точки зрения когнитивной лингвистики обуславливает расс-

мотрение основных вопросов в синтаксисе в новом ракурсе. Несмотря на то, что члены предложения в персидском языке исследованы многими лингвистами, их анализ как объекта когнитивной лингвистики все еще мало исследованная область.

Таким образом, статья является еще одной попыткой исследования некоторых когнитивных особенностей подлежащего, которое делится на подкатегории на основе внутренних принципов когнитивной лингвистики. Некоторые особенности подлежащего в других индоевропейских языках также были рассмотрены чтобы лучше понять когнитивную природу этого феномена. В статье также рассматриваются когнитивные особенности сказуемого в персидском языке.

Rəyçi: prof. A.Babayev

Nigar Haqverdiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.3.2024.012

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN İNKİŞAFINDA MƏDƏNİYYƏTİN ROLU

Açar sözlər: *dil, mədəniyyət, modifikasiya, anlayış*

Keywords: *language, culture, modification, conception*

Ключевые слова: *язык, культура, модификация, концепция*

Giriş. Bəşəriyyət yaranandan çox böyük inkişaf mərhələsi keçmişdir. İnkişafın ən ali məqamı əlbəttə ki, mədəniyyət olmuşdur. Bu, elə bir mütləq məqamdır ki, cəmiyyət mövcud olduqca daim onu addım-addım izləyəcək və modifikasiya ilə nəticələnəcəkdir. Mədəniyyət olduqca geniş məfhumdur. Mədəniyyətlə müqayisədə isə dil daha konkret anlayışdır, ancaq onun da özünəməxsus kateqoriyaları, sahələri vardır. Əlbəttə ki, dil mədəniyyət hadisəsi olduğundan bu iki anlayışı bir-birindən tamamilə ayrı götürmək doğru olmazdı. Beləliklə, onlar bir-birilə möhkəm əlaqəsi olan eyni **tədqiqat obyektidir**. Bu araşdırmada dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsindən, bir-birinin inkişafında oynadığı roldan və təsir amillərindən bəhs etməyə çalışacağıq. Onların təşəkkülü kəsb etdiyi əhəmiyyət baxımından daim diqqət mərkəzində olduğu üçün **aktuallıq** kəsb edir. Bu araşdırmanın **predmeti**, əsasən, ingilis və Azərbaycan dillərinin istifadəsində mədəniyyətin mərkəzi faktor olmasıdır. Tədqiqatın **məqsəd və vəzifəsi** müasir dövrdə ingilis və Azərbaycan dillərinin keçdiyi inkişaf prosesində mədəni komponentlərin təsiri, özünü büruzə verdiyi ifadə elementlərinin araşdırmasıdır. Məqalənin metodoloji əsasını isə, **müqayisəli-tipoloji** metod təşkil edir.

Mədəniyyət dillərin inkişafında əsas və tarixi faktor kimi.

Dilin inkişafında ən ümdə amil mədəniyyətin roludur. Etiraf etmək lazımdır ki, müxtəlif mədəniyyətlər dillərin formalaşmasında, inkişafında, müasir sosial-mədəni cəmiyyətlə ayaqlaşmasında, yeni mühit, yeni təfəkkür tələblərinə cavab verməsində, qloballaşma kontekstində müasir insan düşüncəsində xüsusi və mühüm rol oynayır. Dilin formalaşmasında və inkişafında müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin təsiri olduqca böyükdür.

Tarixə nəzər salsaq bu təsiri aydın görə bilərik. Dil, mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi onunla çoxdan qaynayıb qarışmış və öz səciyyəvi xüsusiyyətlərində mədəniyyətin elementlərini müasir dövrümüzədək daşımaqdadır.

Spesifik mədəniyyətin xüsusiyyətlərinə etnik mənsubiyyət, dil, din və mənəvi inanclar, cins, sosial-iqtisadi sinif, yaş, coğrafi mənşə və s. aiddir. Sadalanan xüsusiyyətlərin hər birinin dilə münasibətdə özünəməxsus təsiri vardır.

Dil və mədəniyyət anlayışının mahiyyəti ta qədimlərə qədər gedib çıxır. Bunlar hələ ən qədim türk abidələrindən olan “Dədə Qorqud dastanından başlayır desək, yəqin ki, yanılmırıq. Dilin ilkin mədəni amillərinin formalaşması, daha doğrusu, dil və

mədəniyyətin çulğalaşması, xalqın yaddaşından süzülüb gələn, onun həyat tərzinin ən həssas məqamları ilə danışan dastandan aydın görmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilin mədəniyyət hadisəsi kimi başlanğıcı həmçinin mifik təfəkkürlə bağlı olduğu üçün elə mifik təfəkkürlə də başlayır. Burada, akademik Kamal Abdullanın “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş” kitabının “Mif və yazı” bölməsindəki fikirlərə müraciət etmək yerinə düşər. Akademik K.Abdulla yazır: “*Vacib deyil ki, mifoloji təsəvvür Yazı mədəniyyəti güc yığandan sonra dağılıb getsin, yox olsun və vacib o da deyil ki, Yazı mədəniyyəti mifoloji təsəvvürü öz ilkin bakirəliyində saxlasın. Vacib olan odur ki, biz belə bir aydın sualın böyük filoloji əhəmiyyətini dərk edək: mifoloji təsəvvür harda qurtarır və Yazı mədəniyyəti hardan başlayır? Dəqiq sərhəd xətti varmı və yaxud bu dəyərlər bir-birinin içinə girmiş kimidirlər?!Və vacib deyil ki, biz bu sualın dəqiq cavabını bilmirik, bəlkə, heç bunu bilməyimiz mümkündür də deyil. Əsas məsələ odur ki, bu iki nəhəng mədəniyyət tiplərinin bu sualdan çıxış edib özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Özü də bu ona görə mümkündür ki, xoşbəxtlikdən Dastan özündə Mifoloji dünyagörüşünün və Yazı mədəniyyətinin ən əlamətdar cizgilərini saxlamışdır.*” [1, s.272].

Beləliklə, Kamal Abdullanın kitabındakı fikirlərin də göründüyü kimi, ümumiyyətlə, dilin ilkin inkişaf mərhələsi mifik təsəvvürlərdən formalaşaraq uzun bir yol keçərək yazılı abidələrdə yazı mədəniyyəti kimi öz əksini tapır.

Dil və mədəniyyətin müxtəlif formalarının tədris prosesinə qarşılıqlı inteqrasiyası.

Dilin inkişafında mədəniyyət faktorundan danışarkən paralel şəkildə, dilin tədris prosesi ilə qarşılıqlı təsirlərini də nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu proses vəhdət təşkil edir. Dil öyrənərkən, ya tədris edərkən, bilik səviyyəsindən asılı olmayaraq, öyrəncinin dünyagörüşünü də nəzərə almaq, mütləq şəkildə mədəniyyət amilinə xüsusi diqqət yetirmək və ona ciddi şəkildə yanaşmaq lazımdır. Çünki istənilən dil mənimsənilməsi mədəniyyət hadisəsi kimi qəbul edilməklə yanaşı, həm də mədəniyyət hadisəsi ilə birgə öyrənilməlidir. Dilin mənsub olduğu mədəniyyəti tanımadan, öyrənmədən, tədqiq etmədən dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərini dərk etmək, anlamaq çətin olardı. Bu baxımdan, mədəniyyət hadisəsinin dil öyrənilməsində mühüm yeri vardır. Mədəniyyətə aid olan sahələri – incəsənəti, ədəbiyyatı, həyat tərzini, ənənələri, milli dəyərləri, mentaliteti öyrənmə dili daha mükəmməl, doğru qavrayışla, bacarıqla, anlama mənimsəməyə aparan yeganə mükəmməl yoldur. Əks təqdirdə bu, sadəcə tərcümə maşını kimi anlaşıq, hissiyatsız, çətin dərk olunan, ən maraqlısı isə, heç də doğru anlaşılmayan maraqsız bir işə çevrilərdi. Bunu fil.f.d., dos.S.İmanovanın elmi məqaləsində müasir dövrdə aktual olan fikirlərlə təsdiq etmək olar. Dos.İmanovanın araşdırmalarına görə: “*Dil dərslərində iştirakçıların 48,5%-i mədəniyyətin dil tədrisinə inteqrasiya olunması ilə razılaşıır*”. Dos. İmanovanın elmi araşdırmasına əsasən onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, müasir dövrdə İC vasitələrinin tədrisdə istifadəsi yeni mədəni hadisə kimi də aktualıq kəsb etməklə dil tədrisi və mədəni münasibətlərin inteqrasiyası baxımından önəm daşıyır [3, s.5].

Dil ilə mədəniyyətin qarşılıqlı münasibətindən və inkişafına təsirindən danışarkən maraqlı məqamlardan biri də onların ən ali forması sayılan musiqi arasında olan sintez və bağlılıqdır. German dilləri üzrə elmlər doktoru, professor Fəxrəddin Veysəlli “Musiqi və dil” adlı kitabında ən xırda detallarına qədər musiqi element-

ləri ilə dil xüsusiyyətlərini bir araya gətirir, paralel müqayisələr aparır. Professor yazır: *“Musiqi dilə yaxın sahədir. Hər ikisi insan bədən hərəkətləri və səs cihazının fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlir. Hətta dilin yaranmasından danışarkən alimlər digər nəzəriyyələr arasında musiqi nəzəriyyəsini xüsusi qeyd edirlər.... Dilin və musiqinin yaranması ilə bağlı fikirlər nə qədər müxtəlif olsa da, bir şey gün kimi aydındır ki, sözsüz, dilsiz musiqi tam olmadığı kimi, musiqisiz də dil tam ola bilməz”*. Professor F.Veyselli daha sonra dillə musiqinin əlaqəsi haqda yazır: *“Dillə musiqi arasında əlaqə özünü birinci növbədə hər iki sahənin bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlılığında, onların eyni fizioloji və akustik əsaslara malik olmasındadır. Deyirlər ki, musiqi dildən o tərəfdəki dildir. ...Dildə danışmaq və nəغمə oxumaq eyni fizioloji, fiziki və perseptiv əsaslara söykənir”* [3, s.5, 7].

Tək musiqi yox, dilin mədəniyyətlə ən yaxın təması, məhz, ədəbiyyatla da ölçülür. İstənilən halda, dünya ədəbiyyatına baş vuran, qıraət edən oxucu, istər-istəmən o mədəniyyətlə birbaşa təmasda olur. Təsadüfi deyil ki, müxtəlif xalqların ədəbiyyatını istər orijinaldan (əlbəttə ki, orijinal qıraət daha effektiv rol oynayır), istərsə də, tərcümədən oxuyanda fərqli mədəniyyətlə, fərqli üslub, dil elementləri ilə tanış oluruq. Dil, sadəcə səslərin, sözlərin və cümlələrin öyrənilməsi kimi müəyyən edilə bilər, ədəbiyyat isə yazılı işin tədqiqidir. Dil və ədəbiyyat arasında ki əsas fərq ondan ibarətdir ki, dil həm şifahi, həm də yazılı aspektlərlə məşğul olur, ədəbiyyat isə əsasən yazılı işlə məşğul olur. Lakin bu əsaslı fərqə baxmayaraq, hər ikisi mədəni hadisə kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Fikrimizin davamı olaraq bildirik ki, dili ədəbiyyat vasitəsilə də öyrənmək olar. Ədəbiyyat həm də dili öyrənir. Lakin yaxşı məlumdur ki, ilk yaranan dildir. Ədəbiyyat dilsiz mövcud ola bilməz. Dilsünaslıq qaydaları və quruluşu; ədəbiyyatdan daha çox texnikidir. Ədəbiyyat müxtəlif müəlliflərin yaradıcılığını və üslubunu öyrəndiyi üçün dilə münasibətdə estetik mövzudur.

Dil, şifahi və ya yazılı şəkildə çatdırılan ədəbiyyat vasitəsidir. Ədəbiyyatı dil yaradır. Bu, o deməkdir ki, dil olmasaydı, ədəbiyyat da olmazdı. Bu da dilin və mədəniyyətin ayrılmaz tellərlə vəhdət təşkil etdiyinin göstəricisidir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı müqayisəsində mədəni amillərin rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Əgər ingilis dilini doğma dilimizlə müqayisədə birinci təhlil etsək, ortaya bir çox maraqlı məqamlar, tarixi faktlar çıxacaq. Müxtəlif mənbələrə nəzər salanda bizə məlum olduğu kimi, İngilis dili uzun illər ərzində dəfələrlə dəyişərək uzun inkişaf yolu keçmişdir.

İngilis dilinin öyrənilməsində mədəniyyət amilinin əhəmiyyəti və rolu nədən ibarətdir? Təkcə onu qeyd etmək kifayət edər ki, İngilis dili artıq uzun illərdir ki, qlobal dil olaraq nəinki iş dünyasında mühüm faktordur, eyni zamanda demək olar ki, dünyanın əksər xalqları arasında, həm də təkcə inkişaf etmiş yox, olduqca qlobal təsirə malik mədəni amilə-hadisəyə çevrilmiş funksiyaya malikdir.

Niyə dil mənimsənilməsində mədəniyyət anlayışına üstünlük verilməli, xüsusi diqqət yetirilməlidir?

Müasir ingilis dilinin hazırkı modeli özündə bir çox dillərin, müxtəlif mədəniyyətlərin təsirini daşıyır. İngilis dilinin tərkibində kifayət qədər qədim latın, fransız, yunan, alman, ispan dillərindən gəlmə söz və ifadələr vardır. Məsələn, automobile, page, helicopter (Fransız), querrille, siesta (İspan), spaghetti (İtaliya), polka. robot (Czech) və s. Əlbəttə, bu siyahını artırmaq, davam etdirmək də olar.

Azərbaycan dilinə də nəzər saldıqda müxtəlif dillərdən və mədəniyyətlərdən – ərəb, fars, rus, latın, yunan, fransız, italiyan – gələn, məişətimizə, dilimizə daxil olan kifayət qədər sözlər və söz birləşmələri görə bilərik ki. Bu sözlərin dilimizə daxil olması müxtəlif mədəniyyətlərin təması ilə bağlıdır. Məsələn, ərəb mədəniyyətindən gəlmə sözlər: bərəkət, cəmiyyət, məktəb, müəllif, məntiq, təsəvvür və s.; fars mənşəli olan sözlər: qəhrəman, qəşəng, sərbəst, pəncərə, şəkər, şəhər və s.; rus dilindən gəlmə sözlər: truba, balkon, аренда, kurtka, zamik, rul, atvyorka və s.; latın dilindən gəlmə sözlər: absurd, alqoritm, antena, areal, deputat, hibrid, litr, metal, rezin, termin və s. yunan dilindən olan sözlər: qramatika, ritm, sintetik, sintez, sistem, xor, enerji, gigiyena, gimnastika, himn, orkestr, astronomiya və s; fransız sözləri: abunə, afişa, albom, bufet, desert, elektrik, fond, menyu, mineral, büro, anket, restoran, pyes, pilot, süjet, turist, partiya və s; italiya dilindən pomidor və s kimi sözlərin siyahısını artırmaq da olar.

Nəticə. Yuxarıda bəhs olunan fikirlərdən gələn qənaətə əsasən bildirmək olar ki, hansı dil olmasından asılı olmayaraq dillər həmişə müxtəlif mədəniyyətlər arasında körpü olmuş, inteqrasiya funksiyası yerinə yetirmiş və multikultural mənə daşımışdır. Bu isə çox mühüm və qlobal əhəmiyyət kəsb edən faktordur. Dillər və mədəniyyətlərin harmoniya şəklində daim təmasda olması multikultural dəyərlərin inkişafına da böyük töhvə vermişdir. Bu hadisə qlobal dünya mədəniyyətlərini deqradasiyadan xilas edən amillərdəndir.

Ədəbiyyat:

1. Kamal Abdulla. “Kitabi- Dədə Qorqud” poetikasına giriş. Bakı: RS Poliqraf, 2017. 320 səh.
2. İmanova S. “Promoting Azerbaijani Students’ Intercultural Competence through Distance Education of Foreign Languages” (<https://awej.org/wp-content/uploads/2021/09/16.pdf>)
3. Fəxrəddin Y. Veysəlli. Musiqi və dil. Dərs vəsaiti. Bakı. Mütərcim.2019, 128 səh.
4. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. David Crystal. UK. Cabbridge University Press. 2004, pages 499.
5. Elements of Literature. USA, 1993, pages 1247.
6. Glencoe. Literature. World Literature. USA. 2000, pages 1199.
7. <https://classroom.synonym.com/culture-influence-english-language-learning-6621903.html>
8. <https://studycorgi.com/cultural-influences-on-language-development/>

Nigar Həgverdiyeva

Summary

THE ROLE OF CULTURE IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

According to the study, it can be said that no matter what language it is, languages always perform the function of integration between cultures as a bridge between different cultures, and the most important and interesting thing is that the integration of languages has a multicultural significance. This is a very important and global factor. The constant contact of languages and cultures in the form of harmony will largely contribute to the development of multicultural values, which is the only factor that saves the global world culture from degradation.

Нигяр Ахвердиева

Резюме

**РОЛЬ КУЛЬТУРЫ В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ**

По данным исследования можно сказать, что вне зависимости от того, какой это язык, языки всегда выполняют функцию интеграции между культурами как мост между разными культурами, и самое главное и интересное то, что интеграция языков имеет мультикультурное значение. Это очень важный и глобальный фактор. Постоянный гармоничный контакт языков и культур во многом будет способствовать развитию поликультурных ценностей, что является единственным фактором, спасающим глобальную мировую культуру от деградации.

Rəyçi: f.İ.f.d, dos. G.Müslümova

Aygün Qədimli
Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.3.2024.014

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏSDƏRİN HİBRİDLİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *şəxssiz forma, təsriflənməyən feil, infinitiv, ikili xüsusiyyət, feili isim*

Key words: *impersonal form, non-glorifying verb, infinitive, dual feature, verb noun*

Ключевые слова: *безличная форма, несклоняемый глагол, инфинитив, двойная функция, глагол существительное*

Giriş. Azərbaycan dilinə ərəb dilindən daxil olan feil sözü müxtəlif mənaları birləşdirir. Bu mənalara həqiqət, gerçəklik, fitnə-fəsad, iş, əməl, hərəkət kimi ifadələr daxildir. Həmçinin feil həm şəxsin, həm də əşyanın hal-vəziyyətini bildirən söz qrupudur. Azərbaycan dilinin qrammatikasında morfolojiya şöbəsində feil əsas nitq hissəsi kimi öyrənilir və o, əşyanın hal və hərəkətini bildirir. Feil əsas nitq hissəsi kimi dilimizdə zəngin kateqoriyalara malikdir. Sahib olduğu həcm digər nitq hissələrinin hər birindən daha böyükdür. Belə hesab olunur ki, feil morfolojiya şöbəsinin təxminən 40 faizini təşkil edir. Bu zənginlik özünü aydın şəkildə ünsiyyət prosesində göstərir.

Feilin təsriif formaları da vardır. Bu formalar bir-birindən zamana, şəxsə və şəkil əlamətlərinə görə fərqlənir. Feillər məsdərə məxsus şəkilçi qəbul edərək hərəkətin adını bildirir, atributivliyi feili sifət şəkilçiləri vasitəsilə, adverbiallığı isə feili-bağlama şəkilçiləri vasitəsilə qazanır. Feili zənginləşdirən bu vasitələr də özlüyündə ikili xüsusiyyətə malikdir. Məsdər həm feilin, həm də ismin xüsusiyyətlərini, feili sifət həm feilin, həm də sifətin xüsusiyyətlərini, feili bağlama isə həm feilin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini özündə cəmləyir. Məhz buna görə onlara hibrid formalar da deyilir. Məsdər, feili sifət və feili bağlama həm feilin təsriiflənməyən formaları, həm də şəxssiz formaları kimi adlandırılır. Bəzi tədqiqatçılar onların bir başlıq adlandırılmasını müxtəlif şəkillərdə şərh etmişdir. Tədqiqatçı alimlərin gəldiyi qənaətə görə bu başlıqlardan istifadə etmək ziddiyyətlidir. Buna uyğun olaraq da, feilin şəxssiz formalarını bir-birindən fərqli şəkildə tədqiq etmişlər. Feilin təsriiflənməyən formaları təsriiflənen formalarından fərqli olaraq feillə bərabər digər nitq hissələrinin də özünəməxsus xüsusiyyətlərini qazanmışdır.

Azərbaycan dilində feilin şəxssiz formalarından adi danışiq nitqində, yazıçıların əsərlərində, mətbuat materiallarında, elmi məqalələrdə və s. istifadə olunur.

Azərbaycan dillərində müxtəlif dilşünas-alimlər tərəfindən feilin təsriiflənməyən formaları fərqli dövrlərdə həm dərinləndirilmiş, həm də müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmışdır. Dilşünasların bəziləri feilin şəxssiz formalarını müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir. Bu tədqiqatlarda tarixi abidələr də köməyə çatır. Tədqiqatçılar tərəfindən təsriiflənməyən feillərin nəzəri bazası və praktik materialları müəyyənləşdirilir. Təsriiflənməyən feillərin məsdər, feili sifət və feili bağlama

arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri göstərilir. Elmi araşdırmalarda və aparılan tədqiqat işlərinin nəticələrinin yazıya alınmasında müqayisəli, qarşılaşdırma və tarixi metodlardan istifadə olunur. Məqsəd feilin təsriflənməyən formalarına dair biliklərin yeniləşməsi, dərinləşməsi və sistemləşməsidir.

Azərbaycan dilində məsdər zamana, şəkllə, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir, feilin şəkil kateqoriyasına məxsus qrammatik əlamətləri qəbul etmir. Alimlər buna görə də feilin şəxssiz formalarının digər nitq hissələrinə meyil göstərdiyini, onlara məxsus əlamətləri qəbul etdiyini qeyd edirlər. Bu meyiletmə, ilk növbədə, onların cümlədəki sintaktik rolu və vəzifəsindən, malik olduqları qrammatik mənalardan irəli gəlir [12, s.361].

Məsdər Azərbaycan dilində feilin digər təsriflənməyən formalarından semantik cəhətlərinə, malik olduğu morfoloji və sintaktik əlamətlərə, bildirdiyi qrammatik mənaya, cümlədə və söz birləşmələrindəki sintaktik vəzifəsinə görə seçilir. Məsdəri müxtəlif mənbələrdən tədqiq etdikcə aydın olur ki, feilin bu şəxssiz forması özünəməxsus qədim tarixi olan təşəkkül yolu keçmişdir. Bu təşəkkül yolunu onun sahib olduğu müxtəlif etimologiyalarda da aydın şəkildə görmək mümkündür. Məsdər müxtəlif qrammatika kitablarında fərqli terminlərlə adlandırılmışdır. Məsələn, infinitiv – latın dilində “infinitus” sözündən götürülmüş və mənası qeyri-məhdud deməkdir. Bəzi tədqiqatçılar məsdəri “feilin qeyri-müəyyən şəkli”; bəziləri “infinitiv”, “feili isim”, “hərəkətin adları”, bəziləri isə “substantivləşmiş feili isimlər” adlandırmışdır.

Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formalarını araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, belə formalarının hər biri ikili xüsusiyyətə malikdir. Onların hər birində əsas olaraq feilin xüsusiyyətləri mövcuddur [8, s.276]. Məsdər, feili sifət və feili bağlama kimi təsirli və təsirsiz olur, təsdiq və inkar bildirir, növ kateqoriyasının şəkilçilərini qəbul edir və tərkib yaradır [11, s.160]. Onların hər birinin əmələgəlmə yolları fərqli olduğundan məsdər, feili sifət və feili bağlamayı bir-birindən ayırmaq, fərqləndirmək heç də çətin deyil. Feilin təsriflənməyən formalarını ümumiləşdirən cəhətlərlə yanaşı, məsdər, feili sifət və feili bağlamının özünə aid fərdi xüsusiyyətləri də vardır. Bu fərdi xüsusiyyətlər özünü daha çox başqa nitq hissələrinə münasibətdə aydın şəkildə üzə çıxır [11, s. 161].

Bəzi tədqiqatçılar belə qənaətə gəlir ki, dildə hərəkətin adını göstərmə funksiyasına görə məsdər feilin mümkün olan bütün paradigmalarda əsas forma hesab olunmalıdır. Məhz bu keyfiyyətinə görə məsdər mövcud olduğu bir çox dillərdə ismin adlıq halına oxşadıla bilər. Feilin şəxssiz forması olan məsdər hərəkətin adını bildirsə də, lakin onun şəxsinə, kəmiyyətini, zamanını göstərmir. Qədim qrammatika kitablarında feillər haqqında verilən məlumatlar əsasən məsdərlərlə ölçülürdü. Əsas nitq hissəsi olan feilin bütün növləri, şəkilçiləri, feili isimlər, feili sifətlər, feili bağlamalar və s. məsdərlərlə bağlanıb izah edilirdi.

Azərbaycan dilində məsdər hibridlik xüsusiyyətlərinə görə həm isimlərə, həm də feillərə yaxınlaşır. Lakin bəzi dilçilər qeyd edir ki, məsdər Azərbaycan dilində daha çox ismə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan dilində məsdər feilin substantivləşə bilən forması hesab olunur. Dilimizdəki feilləri yoxlamaqda ən dəqiq vasitə məsdər şəkilçisidir. Məsdər dildə başqa təsriflənməyən formaları üçün əsas və başlanğıcdır. Öz ətrafına söz toplama, tərkib yaratma xüsusiyyətlərinə malik olan məsdər feilin bütün şəxslə və şəxssiz formalarının əsasında durduğu üçün idarəedicidir.

Məsdərin “maq” şəkilçisi bu gün sahib olduğu xüsusiyyətləri türklərə aid ən qədim yazılı abidələrdə, dilimizin müxtəlif inkişaf mərhələlərini özündə əks etdirən yazılı qaynaqlarda da göstərmişdir. “Maq” şəkilçisi müxtəlif türk dillərində işlənsə də, əsasən oğuz qrupuna aid dillərdə onlara məxsus forma kimi izah olunur. Bəzi türk dillərində məsdər yalnız “maq” şəkilçisi ilə deyil, “ma”, “şışi”, “vuv” şəkilçiləri ilə də düzəlir. Məsdərin “maq” şəkilçisi onu ismə yaxınlaşdırdığı üçün bəzi tədqiqatçılar bu şəkilçini isim bəhsinə daxil edir. Onu sahib olduğu xüsusiyyətlərə görə ismə yaxınlaşdırırlar. Lakin məsdər ismə aid bir çox xüsusiyyətləri özündə cəmləyə də feilə aid semantik cəhətləri qoruyub saxlayır. Məsdər hal, mənsubiyyət və şəxs şəkilçiləri ilə yanaşı həmişə iş, hal, hərəkət və vəziyyət mənası bildirir. Məsdər “maq” şəkilçisindən sonra nə sözdüzəldici şəkilçiləri və nə də kəmiyyət şəkilçisi qəbul edir.

Azərbaycan dilində bəzi tədqiqatçılar məsdərlə yanaşı ismin xüsusiyyətlərini özündə cəmləyən feilləri feili isimlər adlandırır. Q. Kazımov öz dərslərində məsələyə belə yanaşır ki, feili isimlər məsdərə yaxın olub, məsdərdən daha çox isimlik xüsusiyyətinə malikdir [8, s.307]. Feili ismin şəkilçisi də məsdərdən fərqli olaraq ma/mə formasında göstərilir. M.Hüseynzadə öz tədqiqatlarında məsdəri feili isim kimi adlandırmışdır.

Bəzi dilçilər məsdəri iki yerə ayırır: ədati-məsdər və məsdəri-xəfif. Ədati-məsdərin ikinci adı güclü məsdərdir. Ədati-məsdər “maq, məq” şəkilçisi ilə düzəlir. Məsdəri-xəfif isə “ma, mə” şəkilçisi ilə yaranır. “Ma, mə” şəkilçisinin artırılması ilə düzələn feillər feilin substantivləşmiş forması sayılır. Yəni məsdəri-xəfif məsdərlərə yaxın olub, məsdərdən daha çox isimlik xüsusiyyətinə malikdir [1, s.255].

Məsdərin -ma, -mə şəkilçili variantı ən qədim məsdər formalarından sayılır. Türkologiyada tədqiqatlar aparıldıqca aydın olur ki, -ma -mə şəkilçili məsdər forması olduqca mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. V-XI əsrlərə aid ən qədim türk yazılı abidələrində məsdəri-xəfif formasına rast gəlinir.

Nəticə. Məsdər sahib olduğu hibridlik xüsusiyyətlərinə görə həm feilin mühüm kateqoriyalarını, həm də ismin başlıca xüsusiyyətlərini qazanmaqla dilimizin daha geniş ölçüdə qol-qanad atmasına zəmin yaradır. Azərbaycan dilində mövcud olan bütün feillər məsdər şəkilçisi qəbul edir. Bəzi tədqiqatçılar öz əsərlərində məsdərin qədim dövrlərdə ismi xüsusiyyətlərinin onun feili xüsusiyyətlərindən daha qabarıq şəkildə göründüyünü qeyd edirlər. Ümumiyyətlə, türk dilçiliyinin aktual məsələlərindən biri də, məsdər kateqoriyasını feilin şəxssiz formalarından biri kimi araşdırmaq və ayrı-ayrı məsdər formalarının tədqiq olunmasıdır.

Ədəbiyyat:

1. Xəlilov B. “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası”. Bakı-2016.
2. Xəlilov B. “Azərbaycan dilində feil”. Bakı-2018.
3. Əliyev V. “Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları (məsdər)”. Bakı-1990.
4. Mirzəyev H. “Azərbaycan dilində feil”. Bakı-1986.
5. Seyidov Y. “Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfoloqiya”. Bakı Universiteti nəşri, 2006.
6. Müasir Azərbaycan dili. II hissə, Bakı, EA-nın nəşri, 1980.
7. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfoloqiya. Bakı, 2000.
8. Kazımov Q. “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı-2010.
9. Hüseynzadə M. “Morfoloqiya”. Bakı-2007.

10. Ramiz Əskər “Mahmud Kaşğari və onun –“Divanü Lügat-it-Türk” əsəri”. Bakı- 2008.
11. “Azərbaycan dilində feil təsriflənməyən formalarının tədqiqi” – məqalə. Filologiya məsələləri, № 13, 2021.
12. Müasir Azərbaycan Dili. II hissə. Bakı-1980.

Aygün Qədimli

Summary
CHARACTERISTICS OF INFINITIVE HYBRIDITY
IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

In many sources, all the features of the verb are explained in relation to the infinitive. Facts about the verb, which is the main part of speech, were mainly measured by the infinitive. The infinitive form of the verb does not indicate quantity, tense or person. It just names all the actions in the language. Since it indicates a name, it is often compared to the nominative case of a noun. Both the naming feature and the fact that it relates to action strengthen it in many ways. The infinitive approaches two parts of speech due to its hybridity. It agrees with a noun for naming, and with a verb for action. Some researchers consider it to be more similar to a noun due to the characteristics it possesses. But when it is necessary to specify the verbs, the infinitive suffix is considered the most accurate tool. Although the infinitive contains many aspects of the noun, it has not lost the important aspects of the verb. All verbs can take the infinitive suffix and are given in the dictionaries with the infinitive suffix. The infinitive causes the further expansion of our language due to its hybrid properties.

Айгюн Гадибли

Резюме
ХАРАКТЕРИСТИКИ ИНФИНИТИВНОЙ ГИБРИДНОСТИ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Во многих источниках все особенности глагола поясняются применительно к инфинитиву. Факты о глаголе, который является основной частью речи, измерялись главным образом инфинитивом. Инфинитивная форма глагола не указывает на количество, время или лицо. Он просто называет все действия в языке. Поскольку он указывает на имя, его часто сравнивают с именительным падежом существительного. И особенность именования, и тот факт, что она связана с действием, во многом усиливают ее. Инфинитив приближается к двум частям речи из-за своей гибридности. Он согласуется с существительным, обозначающим имя, и с глаголом, обозначающим действие. Некоторые исследователи считают, что он больше похож на существительное из-за свойств, которыми он обладает. Но когда необходимо уточнить глаголы, суффикс инфинитива считается наиболее точным инструментом. Хотя инфинитив содержит много аспектов существительного, он не утратил важных аспектов глагола. Все глаголы могут иметь инфинитивный суффикс и в словарях приводятся с инфинитивным суффиксом. Инфинитив вызывает дальнейшее расширение нашего языка благодаря своим гибридным свойствам.

Rəyçi: dos. F.Niftəliyeva

Xumar Əsgərova
Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.3.2024.016

PUBLİSİSTİK-QƏZET ÜSLUBUNDA “RƏNGLİ” TROPLAR

Açar sözlər: *publisistik-qəzet üslubu, rəng bildirən sifətlər, sahə metaforaları, fərdi-müəllif tropları*

Keywords: *newspaper-journalistic style, colour adjectives, field metaphors, individual-author's tropes*

Ключевые слова: *газетно-публицистический стиль, прилагательные цветообозначения, отраслевые метафоры, индивидуально-авторские тропы*

Giriş. Mövzuya Pyer Gironun sözləri ilə başlasaq, klassik ritorika bizə iki tədqiqat istiqamətini miras qoyur: birincisi, yazarın ixtiyarında olan dilin üslubi vasitələrinin təsviri (fiqur nəzəriyyəsi); ikincisi, dil situasiyasından asılı olaraq fiqurların seçilməsi və istifadə qaydalarının öyrənilməsi (funksional üslublar və ya janr nəzəriyyəsi) [2, s.40]. Nəhayət, bu iki istiqamətə “yazarın dili” anlayışı da əlavə edildiyində, P.Gironun fərqləndirdiyi üç tədqiqat sahəsini ayırd etmək mümkünüdür: təsviri, funksional və genetik üslubiyyat.

İctimai xarakter daşıyan funksional üslublardan biri publisistik üslubdur. “*Funksional üslubların yaranması və formalaşması ədəbi dilin ümumi tarixi inkişafı ilə bağlıdır: danışiq-məişət üslubu və bədii üslub daha qədimdir, elmi, publisistik-qəzet, rəsmi-işgüzar üslublar isə XIX əsrdən fəaliyyətdədir*” [1, s.15]. Publisistik-qəzet üslubunda siyasət, iqtisadiyyat, hərbi, səhiyyə, ekologiya, mədəniyyət, turizm, idman kimi ictimai məzmunlu mövzulara toxunulur. Bu mövzular həm də ötürülən informasiyanın dəqiqliyi məqsədilə müvafiq sahəyə məxsus terminologiyanın istifadəsini şərtləndirir. Lakin elmi dillə və ya sahə terminologiyası ilə yüklənmiş bir mətn informasiyanın qəbulunu ağırlaşdırır. Bunu nəzərə alan yazarlar klişə və hazır formullardan istifadə etməklə bərabər, auditoriyaya emosional-estetik təsir etmək məqsədilə müxtəlif məcaz və üslubi fiqurlar, məntiqi kompozisional forma və fərdi priyomlar tətbiq edir, yeni orijinal troplar yaradırlar. Bu üslubda ən çox rastlanan fərdi-müəllif tropları – metafora, şəxsləndirmə, epitet, metonimiya, hiperbola, meyozis və ironiyadır. Troplar yalnız mətn içərisində, həm də sərlovhələrdə effektiv əhəmiyyətə malikdir. Publisistik-qəzet üslubunda obrazlılıq, ilk növbədə, elə sərlovhədən başlayır, çünki məhz məqalə başlıqları qəzet-jurnal oxucuları üçün xüsusi bələdçi rolunu oynayır. Başlıq vermək isə ən vacibi qısa və dürüst ifadədə ümumiləşdirib təqdim etmək deməkdir.

Tədqiqat metodları və materialları. Fransız və Azərbaycan dillərinin rəng bildirən sifət komponentli troplarının araşdırmaya cəlb edildiyi tədqiqat zamanı seçmə və müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir. Dövri mətbuat, informasiya saytları və xəbər portallarından götürülmüş nümunələr tədqiqatın materiallarını təşkil etmişdir.

Bədii üslubda olduğu kimi, publisistik-qəzet üslubunda da ən qüvvətli ifadə vasitəsi metaforadır. Müasir dövrü mətbuatın metaforalar arsenalı, ilk növbədə, siyasi və sosial-iqtisadi durumun mənfi tərəflərinin ifşasına, ekoloji problemlərin işıqlandırılmasına yönəlmişdir. Bu mənada, publisistik-qəzet üslubunda sahə metaforalarının ayırd edilməsinə ehtiyac duyulur.

Metaforanın sərlövhədə istifadə edilməsində məqsəd yalnız məqaləyə diqqət çəkməyə deyil, həm də nəşrin özünə, xəbər portalına və ya sayta maraq oyatmağa, daha geniş kütləyə çatmağa və ictimai rəyə təsir etməyə hesablanır.

Ətraf mühit rubrikasından sərlövhəyə diqqət edək:

“Au cœur de Bangkok, la résistance du poumon vert” [12] – “Banqkokun mərkəzində yaşıl ağciyərin müqaviməti”.

Ekologiya, təbiət, meşə, ağac-bitki örtüyü *yaşıl* rəngin konseptual mənalарına daxildir. *“Yaşıl ağciyər”* anlayışı havanın təmizlənməsi və tənəffüs orqanları üçün vacib olan oksigen istehsalında meşə-bitki sisteminin əhəmiyyətli rolunu ifadə edir. Məqalə Tailand paytaxtının cazibəsi olan yaşillıq zolağının təhlükə altında olmasını və ətraf mühit fəallarının tikinti layihələrinə qarşı müqavimətini işıqlandırmaq məqsədi daşıyır.

Ölkə rubrikasından götürülmüş sərlövhəyə baxaq:

“Masallı şəhərində “yaşıl soyqırım”. [9]

Burada oxucu başlıqda gördüyü mücərrəd mənalı sözdən mətnə – metaforaya keçir, sonra başlığı mətndəki konkret hadisə ilə əlaqələndirərək yenidən məcazi başlığa qayıdır. Bu, oxucuya estetik zövq verən düşündürücü, koqnitiv bir oyun növüdür. Bu halda sərlövhənin başlıca məqsədi məqalənin nədən bəhs edəcəyini göstərməkdir. Bu cür başlıqlar yığcamdır, lakin parlaqlıq və təsir dərəcəsi baxımından əvəzolunmazdır. *Yaşıl və soyqırım* ifadələrini bir araya gətirən sərlövhə sözügedən ərazidə yaşillıqların kütləvi şəkildə amansızcasına məhv edilməsinə diqqəti yönəldir, elə metaforik dillə desək, “ekoloji həyəcan təbili çalır”. Yazı müəllifi şəhərdə tikintilər davam etdikcə ağacların sürətlə azalmasından bəhs edir.

İdman (veloyarış, futbol və karate) rubrikası sərlövhələrində özünəməxsus metaforalara yer verir. Məsələn:

“Tour de France, la petite gloire de la lanterne rouge” [13] – “Tur dö Frans, qırmızı fənərin kiçik şöhrəti”.

Tur dö Frans veloyarışlarında sonda gələn iştirakçı *la lanterne rouge* hərfən “qırmızı fənər”, *axırdan birinci* adlandırılır və eyniadlı mükafatla təltif edilir. Utanc və nailiyyət arasında yer alan metaforik ifadə dəmiryol karvanının sonuncu qatarının arxasındakı *qırmızı fənərlə* bənzətmədə ortaya çıxmışdır. İdman şərhçiləri həmin ifadəni basketbol, həndbol və futbol liqasında son sıralamada yer alan klub haqqında da işlədirlər.

Digər idman metaforası konkret şəxs barəsindədir:

“Qara brilyant” Ginnesin Rekordlar kitabına düşdü.” [6]

Karateçinin ustalıq səviyyəsi (*qara kəmə*r) qiymətli daşla bərabər tutulur – 5 qat dünya, 11 qat Avropa çempionu və Olimpiya ikincisi kimi böyük qalibiyyətlərə sahib Rəfael Ağayev idman mediasında *qara brilyant, karatenin qara brilyantı* ləqəbini almışdır.

Publisistik-qəzet üslubunda idman termini daha geniş məna yükü qazana bilir:

“*Coupe du monde de foot 2022: Carton rouge au Qatar*” [19] – “Futbol üzrə Dünya Kuboku 2022: Qətərə qırmızı vərəqə”.

Futbol üzrə 2022-ci il Dünya çempionatı öncəsi Dohada tikinti sahələrində fəhlə-işçi hüquqlarının pozulmasına etiraz edən məqalə sərlövhəsində *boycot* məfhumu futbol oyunları zamanı intizam cəzası olaraq qırmızı vərəqə ilə “*carton rouge*” cəzalandırılma anlayışının üzərinə köçürülməklə, bir növ, “xətanın ictimaiyyətdə çatdırılması” məqsədini daşıyır.

Metaforanın hiperbola ilə qabarıq şəkildə birləşməsi mövzunun əhəmiyyətliyinə diqqət çəkir. *İqtisadiyyat* rubrikasından olan sərlövhədə hiperbolik metafora nümunəsinə baxaq:

“*Emmanuel Macron tire à boulets rouges sur l’audiovisuel public*” [16] – “Emmanuel Makron ictimai yayımı top atəsinə tutur”.

Tirer à boulets rouges “top atəsinə tutmaq” – *kəskin tənqid etmək* mənasını verən ifadə hiperbolik məzmunlu metaforadır. *Boulets rouges* “qırmızı mərmilər” ifadəsi atəş nəticəsində dağıdıcılıq qabiliyyətini artıraraq qızarmış top mərmilərini ifadə edir. Bu məcazda yer alan *boulets* “mərmilər” və *rouges* “qırmızı” terminləri müvafiq olaraq şiddət və qəzəb simvolu kimi dəyərləndirilə bilər. Məqalədə Yelisey sarayında keçirilən görüşdə Respublika prezidenti E.Makronun Frans Televizyon, Radio Frans və Ali Yayım Şurasını kəskin tənqid etməsindən bəhs edilir.

Sosial rubrikasına dair sərlövhədə də hiperbolik metafora nümunəsinə rast gəlinir:

“*800 neftçiyə “qara kağız” gəldi: “İxtisar olunursunuz*” [8]

Adətən, *qara kağız*ın bildirdiyi “cəbhədən bəd xəbər (ölüm xəbəri) gətirən məktub” məfhumu neftçilərin *ixtisarla bağlı aldığı ağırlı məlumat* məzmunu üzərinə köçürülmüşdür.

Pandemiya dövrü özünəməxsus metafora ilə yadda qalmışdır. Koronavirus pandemiyası yerli və fransız mətbuatında esseist N.N.Talebin uğurlu kitablarından birinin adına uyğun olaraq *cygne noir*, *qara qu* adlandırılır ki, bu da “fəlakətli nəticələrə səbəb olacaq gözlənilməz hadisələr” mənasındadır:

Şəxsləndirmə – insana xas xassə və hərəkətləri cansız obyekt və ya mücərəd anlayışın üzərinə köçürməyə xidmət edən metafora növüdür. Yazarlar sərlövhələrdə çox vaxt ondan sensasiyalı xəbərləri daha obrazlı çatdırmaq üçün istifadə edirlər. Məsələn:

“*Incidents, mauvaise organisation: le foot français broie du noir*” [15] – “Hadisələr, pis təşkilatçılıq: fransız futbolu ruh düşkünlüyü içindədir”.

“*Qara qitə*” bozaranda: *Fransa Afrikadan qovulur*”. [4]

Nümunədə insana xas xüsusiyyətlərdən olan *broyer du noir* “ruh düşkünlüyündə olmaq” və *bozarmaq* “qabacasına cavab vermək”, “acıqlanmaq” məfhumları cansız obyektlər olan klub və qitə üzərinə köçürülmüşdür.

Metonimiya – jurnalistikada ən çox istifadə edilən trop növüdür, o, məhsuldar sözlərin yaranmasına şərait yaradır. Əksər hallarda olduğu kimi, metonimik leksikonun yaranmasında da tezlik meyarı mühüm rol oynayır, çünki onun meydana gəlməsi müəyyən mənada bəlli şərtlərdən asılı olur. Ekologiya ilə bağlı mövzuların siyasi gündəmə gəlməsi ilə, “*yaşıl*” sifətinin metonimik funksiyada işlənmə dairəsi də genişlənməmişdir: *voter vert* “yaşılı səs vermək” – (Les Verts) “Yaşılılar

partiyası"ndan olan namizədə səs vermək, *candidat vert* "Yaşılılar partiyası"ndan olan namizəd, *politique vert – yaşıl siyasət* "ekologiya və ətraf mühitin qorunmasına önəm verən ideologiya", *programme vert* və *yaşıl proqram* "ekoloji maarifləndirmə proqramı", *yaşıl enerji* "günəş və ya külək enerjisi", *yaşıl zona* "günəş və ya külək enerjisi tətbiq olunan ərazi" və s.

Fransanın ümumi əhalisinin 4%-ni təşkil edən qaradərili etnik azlıqların mədəni və sosial problemlərinin müzakirəsi mediada *le problème noir* "qara problem", *la question noire* "qara məsələsi", *la condition noire* "qara vəziyyət", *le vote noir* "qara səsvermə" kimi metonimlərlə işıqlandırılır.

Mədəniyyət rubrikasına aid sərlövhədə fərdi-müəllif tropu olan metonimə nəzər salmaq:

"*Poumon vert et tapis rouge*": *le combat d'un cinéaste pour produire un thriller écologique*" [17] – "Yaşıl ağciyər və qırmızı xalı": ekoloji triller yaratmaq uğrunda kinorejissor mübarizəsi'.

Sərlövhədəki *poumon vert et tapis rouge* "yaşıl ağciyər və qırmızı xalı" ifadələri ilə ekoloji mövzuda çəkiləcək filmin gələcəkdə Kann film festivalına doğru uzanan yoluna işarə edilir.

İdman rubrikası (cüdo, futbol və şahmat) altıyazı və sərlövhələrində metonimlərə geniş yer verir. Burada məqsəd minimum ifadə ilə maksimum məlumat ötürməkdir. Məsələn:

"*Le jeune judoka Nathan Pierre est désormais ceinture noire 1er dan*" [14] – 'Gənc cüdoçu Natan Pyer bundan belə 1-ci dan qara kəmərdir'.

Cüdoya həsr olunmuş məqaləyə dair fotonun alt yazısındakı *1-ci dan qara kəmərdir* ifadəsi "1-ci dan qara kəmər ustası adına sahibdir" mənasındadır.

"*Qurbanov qırmızı almasından danışdı: Müdaxilə oldu...*" [3]

Futboldan bəhs edən məqalə sərlövhəsində "məşqçi Qurban Qurbanovun qırmızı vərəqə alması" nəzərdə tutulur.

Sinekdoxalar medianın *İdman* və *Turizm* rubrikasının sərlövhələrində qarşımıza çıxır. *Les Bleus* 'Göylər' – idmançıların üzərindəki formanın rəngi komanda ilə əlaqələndirildikdə metonim, rəngin ümumilikdə komandanı səciyyələndirən xüsusiyyəti kimi dəyərləndirildikdə, Fransa millisini təyin etmək üçün işlədilən sinekdoxadır.

Bleu-blanc-rouge "göy-ağ-qırmızı"– ölkə bayrağının rənglərindən ibarət sloqan Fransanı ifadə etmək üçün istifadə edilən sinekdoxadır. 1998 və 2018-ci illərdə fransız mətbuatında və xalq danışığı dilində daha sıx işlənmə tezliyi ilə seçilən *black-blanc-beur* "qara-ağ-ərəb" şüarı Fransanın multikultural sistemini əks etdirir. Həmin dövr multikultural sistemin vitrini Futbol üzrə Dünya çempionatlarıdır. Fransız millisi 1998-ci ildə Futbol üzrə dünya çempionu adını qazandığında yerli mətbuatda Fransanı ifadə edən *bleu-blanc-rouge* "göy-ağ-qırmızı" milli sloqanı *black-blanc-beur* "qara-ağ-ərəb" multietnik həmrəylik sloqanı ilə əvəz edilir. Verlan arqosunda (sözdə hecaların yerdəyişməsi ilə reallaşan arqo tipində) *arabe* "ərəb" sözünün meydana çıxmış şəkildəyişməsi olan *beur* ifadəsi "Fransada Şimali Afrika mənşəli mühacir ərəb valideynlərdən doğulmuş gənc" mənasında işlədilir.

Hiperbola qəzet üslubunda işlənən ən geniş yayılmış obrazlı ifadə vasitələrindən biridir. Fikrin açıq-aşkar şişirdilməsinə hesablanan bu fiqur dəyərləndirmə funksiyası yerinə yetirir. Müasir qəzet dili danışığı dili və bədii dilin ifadəliliyindən

çox şey əxz etmişdir. Hər iki dildə *qırmızının* konseptual mənalara daxil olan *flamber* “alovlanmaq”, *s'enflammer* “od tutmaq, alışmaq, alovlanmaq”, *griller* “yandırmaq”, *alovlanmaq*, *alışıb yanmaq*, *od tutub yanmaq* kimi hiperbolik məzmunlu metaforalar iqtisadiyyat rubrikalarına aid sərlövhələrdə kəmiyyət məzmununda qiymət artımı və bahalaşmanı əks etdirir. Məsələn:

“*Mars rouge*”. *Inflation: les prix flambent, le Président flippe*” [20] – “Qırmızı mart”. İnflyasiya: qiymətlər alovlanır, Prezident çaşqındır.”

“*Bayram gəlir: Yaşıl bazarın qırmızı qiymətləri*” [5]

Sərlövhədəki *mars rouge* “qırmızı mart”, *les prix flambent* “qiymətlər alovlanır” və *qırmızı qiymətlər* ifadələri Fransada mart ayında, Azərbaycanda Novruz ərəfəsində bazar və supermarketlərdə ərzaq qiymətlərinin qalxacağı qorxusundan xəbər verir. Konkret olaraq bu o deməkdir ki, ərzaq səbətinə eyni məhsulları qoymağa davam etmək istəyən ailə martda daha çox xərcləməli olacaq.

Antitezalardan məqalədə toxunulacaq problemin əsasında təzadın və ya əks qütblərin dayandığını bəyan etmək üçün istifadə olunur. Məsələn:

“*Question noire, problème blanc*” [18] – “Qara məsələ, ağ problem”.

Sərlövhə oxucunun diqqətini “qaradərili məsələsi”nin kökündə, ən azından, bir “ağ problem”in (irqçiliyin) olduğuna yönəldir.

“*Afrikada növbəti hərbi çevrilişin pərdəarxası – “Ağ adamlar” “qara qitə”dən əl çəkmir*”. [10]

Sərlövhədəki “Ağ adamlar” – Fransa və Rusiyanı nəzərdə tutan metonimlərdir, fərdi-müəllif tropudur. Geniş mənada “Ağ adamlar” və “qara qitə” – əks qütbləri nəzərdə tutmaqla, Avropa və Afrikanı qarşı-qarşıya qoyan antitezadır.

İroniya – yaradıcı fərdiliyi üzə çıxarmağa imkan verən bu trop növü yazarın əlində dəyərli silahdır. Jurnalistikanın inkişafında hərəkətverici amillərdən sayılan dəyərləndirmə ilə sıx bağlı olub, mətn və sərlövhələrdə yumşaq eyhamla, bəzən isə sərt tənqidlə müşayət edilir. Sonuncu halda ironiya sarkazma yaxınlaşır. *Siyasət* rubrikasından bir sərlövhəyə baxaq:

“*Qara qitə”ni “ağ günə” çıxaran Fransa...*” [7]

Sərlövhədəki ironik məzmunu malik “*ağ günə*” çıxaran ifadəsi Fransanın tarixən Afrika müstəmləkə siyasətinə işarə edir. İfadə yumşaq eyhamlı müəllif mövqeyini əks etdirir.

P.Giro genezis, fiqurların rolu və fəaliyyət göstərməsi probleminin üçlü anlamda “üslub” anlayışını yeni komponentlərlə zənginləşdirdiyini vurğulayaraq qeyd edir ki, məlumatın forması mövzudan və söylənən fikirdən asılıdır. O, həm də danışanın istifadəsində olan dildən və ifadə vasitələrindən asılıdır. Bundan əlavə, o, müəllifdən, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən (xüsusən də, niyyətindən və mənsub olduğu mədəniyyətdən), dinləyicidən və ya oxucudan – onların müəllifə münasibətindən və müəllifin onlarda oyatmağa çalışdığı təəssüratdan asılıdır [2, s.35]. Genezislə bağlı publisistik-qəzet üslubunda yer alan fərdi-müəllif tropuna nəzər salmaq:

“*Üzüqara bacıların “Boz zona” istəyi...*” [11]

Sərlövhədəki siyasi-hərbi məzmunlu *boz zona* termini “qarşিদuran tərəflərdən heç birinin nəzarətində olmayan ərazi” deməkdir. Sərt tənqidli *üzüqara bacılar* birləşməsindəki *üzüqara* sözü “utanılacaq, xəcələli, əskik işi olan” mənasındadır. Kontekstdaxili ironik məzmunlu *bacılar* sözü son zamanlar ard-arda Yeli-

sey sarayından səsləndirilən “*La France et l’Arménie sont deux nations sœurs*” “Fransa ilə Ermənistan iki dost (yaxın) millətlərdir” bəyanatındakı açar ifadənin hərfi mənasına işarədir: *nations sœurs* – “bacı millətlər”.

Azərbaycan dildaşıyıcısına yaxşı tanış olan *qardaş ölkə* termini başqa ölkə ilə siyasi, iqtisadi və ya mədəni baxımdan sıx və imtiyazlı əlaqələr saxlayan ölkəni ifadə edir. Bu bağlar çox vaxt ümumi tarixə kökə, ortaq dəyərlərə, qarşılıqlı əməkdaşlığa əsaslanır və hər iki xalq ortaq məqsədlər zəminində özlərini müttəfiq, hətta *qardaş xalq*, *qardaş millət* adlandırırlar. Türkün təfəkküründə dostluq, qardaşlıq dəyərləri həm də kişilik nümunəsi hesab edilir. Cins kateqoriyasına malik olan fransız dilində isə bu yaxınlıq, bu dostluq əlaqələrinin ifadəsində *qardaş “frère”* termini ilə bərabər, *bacı “sœur”* termini də istifadə edilir və sifət funksiyasında çıxış edən terminin seçilməsi təyin etdiyi ismin cinsindən asılı olur: *villes sœurs*, *nations sœurs* və *pays frères*, *peuples frères*. Yazı müəllifi elə məhz bu məqamdan – dil və mədəniyyət toqquşmasından yararlanmışdır.

Fərdi-kontekstual perifrazlar içərisində *or rouge* və *qırmızı qızıl* ifadələri daha məhsuldar xarakter daşıyır. Hər bir ölkəyə yüksək sərvət gətirən qırmızı rəngli məhsullar (*mərcan*, *zəfəran*, *pomidor*, *çiyələk*) qəzet sərlövhələrində eyni perifrazlarla təqdim edilir.

Azərbaycan mətbuatında tez-tez işlənən *ağ ölüm* perifrazının narkotiki, xüsusilə də heroini ehtiva etməsi bəllidir. Bəzi sərlövhələrdə eyni perifrazla “şəkər” və “şəkərli qidalar” nəzərdə tutulmaqla, bu ərzağın həddindən artıq istifadəsinin insanda asılılığa səbəb olmasına işarə edilir.

Nəticə. Auditoriyaya anlaşılan, dəqiq və obrazlı şəkildə yönəlməyi planlayan publisistik-qəzet üslubu xalq danışığı dili, elmi və bədii dil elementlərini özündə birləşdirir. Xalqa daha yaxın və anlaşılan dildə təqdim olunan informasiya onun geniş kütlə tərəfindən mənimsənilməsinə və asan qəbul edilməsinə tənzimləyir. Obrazlılıq və parlaq ifadəliliyə nail olmaq məqsədilə bədii üslubun elementlərini özündə cəmləyən publisistik-qəzet üslubu rubrikalarında özünəməxsus sahə metaforaları (ekologiya, iqtisadiyyat və idman metaforaları) və fərdi-müəllif tropları (*tapis rouge* “qırmızı xalı” – Kann film festivalı, *carton rouge* “qırmızı vərəqə” – boykot, *Ağ adamlar* – Avropa) ilə fərqlənir.

Publisistik-qəzet üslubunda tropların yaranma və gündəmə gəlmə səbəbi bir sıra mühüm ekstralingvistik amillərlə bağlıdır: multikultural insan resursları (*problème noir* “qara problemi”, *vote noir* “qara səsvermə”, *black-blanc-beur* “qara-ağ-ərəb”), daxili siyasi faktor (*candidat vert* “yaşıl namizəd”, *voter vert* “yaşıl səs vermək”), sosial-ekoloji sifariş (*gilets jaunes* “sarı jiletliilər”, *yaşıl soyqırım*, *poumon vert* “yaşıl ağciyər”), iqtisadi çöküş (*mars rouge* “qırmızı mart”, *qırmızı qiymətlər*), qlobal pandemiya (*cygne noir*, *qara qu*), beynəlxalq siyasi gərginlik (*üzüqara bacılar*).

Qəzet sərlövhələrində troplardan istifadə edilməsində əsas məqsəd – anlayışlararası semantik paralelliyi vurğulamaqla şüura nüfuz etmək (*metafora*), minimum sözlə maksimum məlumat ötürmək (*metonim*), sözə öz mənasından daha dar və ya daha geniş mənə vermək (*sinekdoxa*), məsələnin əhəmiyyətini və ya məhsulun dəyərini artırmaq, bahalaşmanı əks etdirmək (*hiperbola*), mövzu predmetinin müsbət və ya mənfi tərəflərinə diqqət çəkmək (*epitet*), təkrardan yayınmaq və ya nöqtəyi-nəzəri vurğulamaq (*perifraz*), problemə tənqidi müəllif mövqeyini bildir-

mək (*ironiya*), sensasiyalı xəbəri obrazlı çatdırmaq (*şəxsləndirmə*), problemi doğuran təzadı gündəmdə saxlamaq və ya əks qütbləri qarşı-qarşıya qoymaqdan (*antiteza*) ibarətdir.

Ədəbiyyat:

1. Əfəndiyeva, T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri / T.Əfəndiyeva. – Bakı: Nurlan, – 2007, – 184 s.
2. Гиро, П. Разделы и направления стилистики и их проблематика // Новое в зарубежной лингвистике: Сб.: Пер. с англ., нем. и фр. яз./Сост. И.П.Гальперина; Общ. ред. Н.Р.Попова. – Москва: Прогресс, 1980. – с.35-68 [432 с.].

Dövri-mətbuat:

3. “Axa.az”. “Qurbanov qırmızı almasından danışdı: Müdaxilə oldu...” 25 sentyabr 2023.
4. “Azvision.az”. “Qara qitə” bozaranda: Fransa Afrikadan qovulur”. 26 yanvar 2023.
5. “Milli.az”. “Bayram gəlir: Yaşıl bazarın qırmızı qiymətləri”. 04 mart 2014.
6. “Milli.az”. “Qara brilyant” Ginnesin Rekordlar kitabına düşdü”. 18 dekabr 2023.
7. “Səs qəzeti”. “Qara qitə”ni “ağ günə” çıxaran Fransa...”. 31 avqust 2023.
8. “Yeni Müsavat”. “800 neftçiyə “qara kağız” gəldi: “İxtisar olunursunuz”. 10 noyabr 2014.
9. “Yeni Müsavat”. “Masallı şəhərində “yaşıl soyqırım”. 06 aprel 2015.
10. “Yeni Müsavat”. “Afrikada növbəti hərbi çevrilişin pərdəarxası – “Ağ adamlar” “qara qitə”dən əl çəkmir”. 29 iyul 2023.
11. “Yeni Müsavat”. “Üzqara bacıların “Boz zona” istəyi...” 31 avqust 2023.
12. “GEO”. “Au cœur de Bangkok, la résistance du poumon vert”. Le 02 mars 2017.
13. “La Croix”. “Tour de France, la petite gloire de la lanterne rouge”. Le 07 juillet 2019.
14. “La Dépêche”. “Le jeune judoka Nathan Pierre est désormais ceinture noire 1er dan”. Le 28 décembre 2022.
15. “La Liberté”. “Incidents, mauvaise organisation: le foot français broie du noir”. Le 01 juin 2022.
16. “Le Monde”. “Emmanuel Macron tire à boulets rouges sur l’audiovisuel public”. Le 06 décembre 2017.
17. “Le Monde”. “Poumon vert et tapis rouge”: le combat d’un cinéaste pour produire un thriller écologique”. Le 29 septembre 2021.
18. “Le Monde diplomatique”. “Question noire, problème blanc”. Décembre 2021.
19. “L’Humanité”. “Coupe du monde de foot 2022: Carton rouge au Qatar”. Le 01 mai 2021.
20. “Libération”. “Mars rouge”. Inflation: les prix flambent, le President flippe”. Le 26 février 2023.

Khumar Askerova

Summary

“COLOURFUL” TROPES IN JOURNALISTIC-NEWSPAPER STYLE

The newspaper-journalistic style, which combines elements of colloquial, scientific and artistic language, is distinguished by originality of field metaphors and individual author’s tropes in headings related to a variety of topics. The reason for the emergence of most tropes is associated with important extralinguistic factors, such as multicultural human resources, inner political environment, socio-ecological order, economic environment,

global pandemic, and international political tension. Colour adjectives are among the components that complete the color of this real picture in tropes typical of French and Azerbaijani newspaper-journalistic styles.

Хумар Аскерова

Резюме

«КРАСОЧНЫЕ» ТРОПЫ В ЖУРНАЛИСТСКО-ГАЗЕТНОМ СТИЛЕ

Газетно-публицистический стиль, сочетающий в себе элементы разговорного, научного и художественного языка, отличается своеобразием отраслевых метафор и индивидуально-авторских тропов в рубриках, связанных с разнообразием тем. Причина возникновения большинства тропов связана с важными экстралингвистическими факторами, такими как мультикультурные человеческие ресурсы, внутривнутриполитическая среда, социально-экологический порядок, экономическая среда, глобальная пандемия, международная политическая напряженность. Прилагательные, обозначающие цвет, входят в число компонентов, завершающих колорит этой реальной картины в тропах, типичных для французского и азербайджанского газетно-публицистического стиля.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.M.Zeynalov

Günay Müslümova
Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.3.2024.019

İNGİLİS DİLİ DÜNYA TƏHSİL MƏKANINDA

Açar sözlər: *ingilis dili, qloballaşma, təhsil sistemi*

Keywords: *The English language, globalization, education system*

Ключевые слова: *английский язык, глобализация, система образования*

Giriş. Müasir dövrdə ingilis dili bütün dünyada məşhurdur. İngilis dili beynəlxalq ünsiyyət dili, müxtəlif dövlətlərin nümayəndələri üçün beynəlmiləl, universal, qlobal, eləcə də, linqva franka kimi nəzərdən keçirilir [12; 3; 15; 6; 18; 11].

Bəzən ingilis dilini elmi dairələrin yeni latın dili adlandırırlar, lakin qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin təsiri daha geniş və dərinidir, çünki latın dili “məhdud sayda savadlı insanların dili” [16] olduğu halda, ingilis dili cəmiyyətin müxtəlif zümrələrini əhatə edir və demək olar ki, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində rast gəlinir.

XX əsrin ikinci yarısında və XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq əlaqələrin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq ingilis dilinin mövqeyinin dünya miqyasında güclənməsi, bu dili yayılması, elmi ictimaiyyət qarşısında ingilis dilinin beynəlxalq mədəni və etniklərarası ünsiyyət prosesindəki rolu haqqında məsələni qoymuş və bunun nəticəsində onun statusu, müasir dünyada onun rolu və fəaliyyətinin – xüsusiyyətləri ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr meydana çıxmışdır. Məsələn, R.Fillipson (R. Phillipson) ingilis dili xarici dil və ya ikinci dil kimi nəzərdən keçirilən “mərkəzi” (core) və “kənar” (periphery) ingilis dilli ölkələrini ayırd edir [16].

İngilis dilinin yayılmasını tədqiqatçılar qloballaşma prosesi ilə əlaqələndirirlər [15; 6; 18; 7; 8]. İngilis dilinin geniş istifadə olunmasına siyasi, iqtisadi və strateji ittifaqlar, elmi və mədəni əməkdaşlıq, kütləvi informasiya vasitələri (KİV), multi milli korporasiyalar, şəxsiyyətin peşəkar və şəxsi fəaliyyət sahəsinin beynəlmilləşməsi kömək edir [4].

A.Qardt (A.Gardt) və B.Huppauf (B.Huppaüf) qloballaşma anlayışının özünü ingilis dili ilə əlaqələndirirlər: “Qloballaşma bütün dünyada ingilis dilinin ikinci (xarici) dil kimi istifadəsinin artmasında, buna görə də xarici dilin öyrənilməsində digər dillərin əhəmiyyətinin azalması ilə özünü göstərir” [9].

İngilis dilinin “dünya” dili kimi meydana çıxması yeni bir hadisədir, buna görə də bu fenomenin əhəmiyyəti ilə bağlı şərhlər həddən artıq ziddiyyətlidir, onların qiymətləndirilməsi əksər hallarda emosional xarakter daşıyır. Bu baxımdan tədqiq olunan hadisənin interpretasiyasında ikiqütblü mövqelər müşahidə olunur. İngilis dilinin yayılmasının əleyhinə çıxanlar “ingilis dilinin ekspansiyasına qarşı mübarizəni antikapitalist və ya antiimperialist səbəblərlə, eləcə də, insan və ictimai hüquqların qorunması ilə əlaqələndirirlər” [5; 12; 15; 18]. Eyni zamanda R.Fillipson ingilis dilinin digər dillər üçün təhlükə yarada biləcəyinə və ingilis dilinin get-

dikcə artan üstünlüyü “lingvistik imperalizmin” forması kimi nəzərdən keçirilə biləcəyinə inanır [16].

Digər tədqiqatçılar [14; 10] dil müxtəlifliyini, siyasəti və ekologiyayı birlikdə nəzərdən keçirərək ekoloji mövqeyə üstünlük verir və dilin vitallığını müəyyən bir ölkənin əhalisi və mədəniyyəti ilə əlaqələndirirlər. Alimlərin əksəriyyəti belə hesab edir ki, ingilis dilini öyrənmək insanın bilik səviyyəsinin artmasına, karyerada yüksəlişinə və rəqabət qabiliyyətinin artmasına kömək edir.

Beləliklə, ingilis dilinin dünya, qlobal dil kimi meydana çıxması çoxlu sayda ziddiyyətli fikirlər yaratmışdır. Bu fenomenə millətlərarası ünsiyyətdə vasitəçi dil (lingva-franka) kimi müsbət münasibətə baxmayaraq, ingilis dili bəzi hallarda “qatil dil” kimi nəzərdən keçirilir və o digər dillərin inkişafına və geniş yayılmasına mənfi təsir göstərir [5; 17].

İngilis dilinin ekspansiyasının parlaq nümunələrindən biri də təhsil məkanıdır. Burada ingilis dili ümumilikdə, təhsilin və xüsusilə də, ali təhsilin beynəlmilləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Məşhur dilçi alim A.Pennikuk (A.Pennycook) bunu təhsil alanların akademik mobilliyi ilə əlaqələndirir, çünki başqa bir ölkədə təhsil almaq imkanı, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin uğurlu olması üçün ingilis dili bilgisini tələb edir [15, s.114].

C.Kolemana (J.Coleman) [5, c. 3] görə hazırda ali təhsil qloballaşan bazara məxsusdur və bunun nəticəsində bütün dünyada tələbələr və alimlər elm və təsil sahəsində baş verən dinamik dəyişikliklərə daha açıqdır. Tələbələrin artan mobilliyini, təhsil haqqının yüksək olmasını, eləcə də, təklifin tələbdən artıq olduğunu qeyd etmək zəruridir ki, bu da ali məktəbin bazar xarakterini vurğulayır.

Bundan başqa, milli iqtisadi çiçəklənmə ilə ali təhsilin sürətli ekspansiyası arasında əhəmiyyətli bir əlaqə hiss olunur. Bu baxımdan C.Koleman hesab edir ki, ali təhsil üzrə demokratik Avropa zonasını təmin etmək üçün Boloniya bəyannaməsinin yaradılması ali təhsil sisteminin beynəlxalq marketləşdirilməsinin bir nümunəsidir. Beləliklə, bazar münasibətləri şəraitində ingilis dili təhsil müəssisəsinin rəqabət qabiliyyətini artıraraq təhsil məkanında daha əhəmiyyətli rol oynayır.

D.Graddolun (D.Graddol) qeyd etdiyi kimi, dünyada ən əhəmiyyətli təhsil tendensiyalarından biri kursların (fənnlərin) ingilis dili vasitəsilə tədrisidir. Eyni zamanda bəzi fənnlərin ana dilində deyil, başqa dildə (ingilis dilində) öyrənilməsinə üstünlük verilməsi başa düşüləndir: məsələn, elm sahəsində, dünya dillərindən birində, əsasən ingilis dilində dərc olunan müasir dərsliklər və elmi məqalələr daha əlçatandır [10]. Alim belə hesab edir ki, ali təhsil müəssisələrinin ingilis dilli məzunları gündəlik ünsiyyət üçün ingilis dilini istifadə edəcək və nəticədə onların uşaqları ingilis dilində ana dili kimi danışacaqlar [10, s.45].

C.Koleman [5] təlim kurslarının və proqramların tədris dili olaraq ingilis dilində təqdim edilməsinin səbəblərini 7 kateqoriyaya ayırır:

- 1) predmet və dilin inteqrasiyası (Content and Language Integrated Learning-CLIL);
- 2) beynəlmilləşmə;
- 3) tələbə mübadiləsi;
- 4) təhsil və tədqiqat materialları;
- 5) professor-müəllim heyətinin mobilliyi;

6) məzunların işlə təmin olunması;

7) beynəlxalq tələbə bazarı.

Predmet-dil ilə integrasiya olunmuş təhsil zamanı tələbələr təbii yolla xarici dili öyrənirlər, bu dil vasitəsilə fənnin məzmununu mənimsəyirlər.

İndiki dövrdə demək olar ki, dünyanın bütün ali təhsil müəssisələrində aparıcı tendensiya xarakteri əldə edən beynəlmilləşmə prosesi ali təhsil müəssisələrinin modernləşməsinə, təhsilin keyfiyyətinə, mədəni şüurun yüksəlişinə, müəllimlərin və tələbələrin perspektivliyinə, yerli və qlobal səviyyələrdə əməkdaşlar, tələbələr üçün müəssisənin cəlbediciliyinə təsir göstərir. Bir çox Avropa tədqiqatçıların fikrincə, ali təhsil müəssisələrində tədris dili kimi ingilis dilinin seçiminin əsas səbəblərindən biri mübadilə proqramlarında iştirakdır [1; 13]. Digər ölkələrdən olan tələbələr üçün kursların tədrisində ingilis dili fakültativ bir vasitəyə çevrilir.

C. Kolemanın hesab etdiyi kimi, ingilis dilinin irəliləməsinə yardım göstərən əcnəbi tələbələrin və beynəlxalq əməkdaşların cəlb olunması ali ixtisas müəssisəsinin nüfuzunun artmasına və elmi tədqiqatlar, layihələr üçün maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunmasına, eləcə də, dünya bazarında ali təhsil müəssisəsinin məzununun rəqabət aparmaq qabiliyyətinə gətirib çıxarır.

Beləliklə, beynəlxalq karyerası ingilis dilində tədris etmək və dərc etmək qabiliyyətindən asılı olan professor-müəllim heyəti, eləcə də, yaxşı işlə təmin olunması əsasən ingilis dili bilgisindən asılı olan tələbələr üçün təsisat və şəxsi maraqlar yaranır.

Məzunların işlə təmin olunması da öz növbəsində, universitetin reyting meyarlarından biridir [5, s.6]. Əksər universitetlər tədqiqat statusuna malikdir, buna görə də, şübhəsiz ki, ingilis dilli elmi (tədqiqat) nəşrlərə böyük əhəmiyyət verilir. Ümumilikdə, təhsildə ingilis dilinin rolu ilə bağlı işlərin təhlili əksər alimlərin həm yerli, həm də qlobal səviyyədə ingilis dilinin akademik potensialının tanınmasını nümayiş etdirir.

Lakin, ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin öyrənilməsində növbəti çətinlikləri və maneələri qeyd etmək zəruridir:

- professor-müəllim heyətinin və tələbələrin hazırlıq zərurəti və nitq vərdişlərinə kifayət qədər sahib olmamaları;
- yerli əməkdaşların ingilis dilində təlim keçirmək istəməməsi;
- beynəlxalq bazarda ingilisdilli mütəxəssislərin çatışmazlığı;
- ingilis dili daşıyıcılarının – müəllimlərin əcnəbidilli tələbələrə uyğunlaşmaması;
- beynəlxalq tələbələrin qeyri-kafi ixtisası;
- təşkilatçılıq problemləri və inzibati infrastruktur;
- yerli tələbələr tərəfindən marağın olmaması;
- yerli tələbələr arasında uyğunlaşmamaq və özünəinamın yoxluğu;
- əcnəbi tələbələrin kritik kütləsinin yoxluğu;
- əcnəbi tələbələrin mədəni integrasiyasının yoxluğu;
- əcnəbi tələbələrin tədrisinin maliyyələşdirilməsi;
- yoxsul ölkələrdən olan əcnəbi tələbələr üçün maliyyələşmə;
- dərslər materiallarının vahidliyi və mövcudluğu; və s. [18].

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi, ingilis dilinə, ümumiyyətlə, hər hansı bir dilə yiyələnmək həm tələbə, həm də müəllim tərəfindən müəyyən səylər tələb edən, eyni zamanda bu fenomenin mahiyyətini birbaşa müəyyən edən siyasi, iqtisadi və sosial amilləri nəzərə alan kompleks bir hadisədir.

Beləliklə, ali təhsilin ingilisləşdirilməsi prosesi (Englishization) bütün dünyaya məkanını əhatə edir. Ali təhsil sistemində ingilis dilinin ekspansiyası məsələləri daha ətraflı şəkildə Avropada, bəzi Afrika dövlətlərində və Cənub-Şərqi Asiyada öyrənilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin təhsil məkanı vasitəsilə Azərbaycan Respublikasında irəliləməsi son dövrlərdə başlamışdır.

Azərbaycanda ingilis dilinin yayılması nəticəsində təhsilin bütün pillələrində əhəmiyyətli dəyişikliklər müşahidə olunur. Dünya inteqrasiyası, informasiya məkanının genişlənməsi və dünya birliyində innovasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı şəraitində Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi əhəmiyyətli transformasiyaya məruz qalır.

Son illər ərzində təhsil sisteminin transformasiyasına yeni təkan verən əhəmiyyətli sosial-iqtisadi islahatlar aparılmışdır. Təhsil sahəsində normativ-hüquqi baza yenilənmiş və təkmilləşdirilmiş, beynəlxalq əməkdaşlığın sərhəddləri genişlənməmiş, ümumilikdə, bütün təhsil pillələri modifikasiya olunmuşdur [11].

Yuxarıda qeyd olunan dəyişikliklər daha çox ali təhsil sistemində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan təhsil sisteminin inteqrasiyası və beynəlmilləşməsi, universitetlərin avtonomluğu, beynəlxalq akademik mobillik, ali ixtisas müəssisələrinin müstəqil akkreditasiyası, elmin sistemli təhlili, təhsil və innovasiyalar, Azərbaycan Respublikasının ali təhsil məkanı inkişafının müasir mərhələsində əsas vəzifələrdəndir. Lakin, keçirilən tədbirlərə baxmayaraq, ingilis dili əksəriyyətin dili deyildir, xüsusilə də, yaşlı nəsil gündəlik həyatda ingilis dilindən istifadə etmir. Gənclərə gəldikdə isə, əks tendensiyanı müşahidə etmək mümkündür. Təhsil məkanının transformasiyası ilə əlaqədar olaraq ingilis dili təhsilin bütün pillələrində mütləq bir fəndir və artıq neçə illərdir ki, birinci sınıfdan başlayaraq tədris olunur.

Çoxdilli təhsil məsələsi də artıq bu gün gündəmdədir. Digər predmetlərin öyrənilməsində ingilis dilinə istinad etməyə xüsusi önəm verilir. Peşəkar sahədə ingilis dilini bilən mütəxəssislərə də böyük tələbat var. Bununla əlaqədar olaraq indiki dövrdə müxtəlif sosial sahələrdə ingilis dilinin istifadəsində müsbət tendensiya müşahidə olunur. Nəticədə, gənclər arasında ingilis dili ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, ana dili ilə birlikdə istifadə olunan əlavə bir dilə çevrilir [8].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın ali təhsil sahəsində prioritet vəzifələrdən biri dünya əmək bazarında mütəxəssislərin rəqabət qabiliyyətini artıran dünya təhsil mühitinə daxil olmaqdır. Təhsilin beynəlmilləşməsi tendensiyası kontekstində bir neçə dilə sahib olan mütəxəssislərin hazırlıq məsələsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu məsələ məhz indi aktualdır və buna görə təhsil sistemində əhəmiyyətli transformasiya prosesi baş verir, Azərbaycanın ali təhsilində əhəmiyyətli dəyişikliklərdən biri ingilis dilində təhsildir.

Təhsilin modernləşməsinin əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan ali məktəbinin beynəlxalq təhsil sistemində inteqrasiya olunmasında ən vacib meyar çoxdilli kadrların hazırlanmasından ibarətdir. Bir çox dövlət xadimləri əmindirlər ki, ingilis dili bilikləri ölkənin ali məktəbinin rəqabət aparmaq qabiliyyətinin, kom-

mersiya əhəmiyyətinin əsasını təşkil edir. Son illərdə dövlət dil siyasəti çərçivələri daxilində təhsilin bütün səviyyələri üçün çoxdilli mütəxəssislərin hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilir.

İngilis dilinə siyasi səviyyədə böyük diqqət ayrılır və bu da, öz növbəsində, ingilis dilindən geniş istifadə olunmasına zəmin yaradır. Gənc azərbaycanlılar arasında ingilis dili ən populyar dildir. Gənc nəsil, ingilis dilini ilk növbədə xarici dil kimi öyrənməyə cəhd göstərir. İngilis dili onlar tərəfindən inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin dili kimi dərk edilir. Həyatın Qərb üslubu, televiziya proqramları, populyar musiqi, filmlər kimi kütləvi informasiya vasitələri vasitəsilə nümayiş olunan mədəniyyət ingilis dilinə qarşı marağın artmasının amillərindən biridir. Sosial şəbəkələr, internet vasitəsilə digər ölkələrin insanları ilə ünsiyyət həmçinin ingilis dilinin istifadə olunmasına yardım edir. Gənclər özlərini Qərblə identifikasiya etməyə can atırlar. İngilis dili iqtisadi baxımdan sərfəli dildir. Yüksək gəlirli nüfuzlu işlə təmin olunmaq üçün bir çox hallarda ingilis dili bilikləri tələb olunur. Əksər tələbələr xaricdə təhsil alırlar və bu da gənclər arasında ingilis dilinin yayılmasına yardım edir.

Nəticə. Beləliklə, həm Azərbaycanca, həm də bir çox ölkələrdə ingilis dilinin seçimi və istifadə olunması gənc nəslin şəxsi və peşəkar cəhdlərini müəyyən edən vacib amildir. XX-ci əsrin ikinci yarısında və XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq əlaqələrin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq ingilis dilinin mövqeyi dünya miqyasında güclənməyə başladı, onun yayılması, müasir dünyada rolu və statusu ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr meydana çıxdı.

İngilis dilinin istifadəsində müsbət tendensiya müxtəlif sosial sahələrdə müşahidə olunur. Bu tendensiya ali təhsil sistemində də öz əksini tapdı. Son dövrlərdə Azərbaycan təhsil sistemində əhəmiyyətli transformasiya prosesi baş verdi. Bu əhəmiyyətli dəyişikliklərdən biri də ingilis dilində təhsil idi. Artıq bu gün Azərbaycanda ingilis dili təhsilin bütün pillələrində mütləq bir fənn kimi tədris olunur və gənclər arasında geniş istifadə edilir. İngilis dilinin seçimi və istifadə olunması gənc nəslin şəxsi və peşəkar cəhdlərini (məsələn, yüksək gəlirli nüfuzlu işlə təmin olunmaq) müəyyən edir.

Ədəbiyyat:

1. Ammon U., McConnell G. English as an Academic Language in Europe. A survey of its use in teaching - Bern: Peter Lang, 2002.
2. Canagarajah A. S. Globalization, methods, and practice in periphery classrooms // Globalization and language teaching. - 2002. - P. 134-150.
3. Cheshire J. English around the world: Sociolinguistic perspectives. - Cambridge University Press, 1991.
4. Coleman, J.A. English-Medium Teaching in European Higher Education// Language Teaching. - 2006. - V. 39, № 1. - P. 1-14.
5. Crystal D. The language that took over the world // The Guardian. - 1997. - V. 22. - P. 12-16.
6. Dewey M. English as a lingua franca and globalization: an interconnected perspective // International Journal of Applied Linguistics. - 2007. - V. 17, №. 3. - P. 332-354.
7. Fairclough M. Language placement exams for heritage speakers of Spanish: Learning from students' mistakes // Foreign Language Annals. - 2006. - V. 39, №. 4. - P. 595-604.

8. Gardt A., Huppau, B. Globalization and the future of German. - Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 2004.
9. Graddol D. The future of English? London: British Council, 1997.
10. Jenkins J. English as a lingua franca: Attitude and identity. - Oxford University Press, 2007.
11. Kachru B. The alchemy of English: The spread, functions and models of non-native Englishes. - Oxford: Oxford University Press, 1986.
12. Maiworm F., Wächter B. English-Language-Taught degree Programmes in European Higher Education. Trends and Success Factors. - Bonn: Lemmens, 2002.
13. Nettle D., Romaine, S. Vanishing voices: The extinction of the world's languages. - Oxford: Oxford University Press, 2002.
14. Pennycook A. D. The cultural politics of English as in international language. - London: Longman, 1994.
15. Phillipson R. English for the Glohe, or Only for Glohe-Trotters? The World of the EU // The Politics of English as a World Language: New Horizons in Postcolonial Cultural Studies. - 2003. - V. 7. - P. 19.
16. Price G. Languages in Britain and Ireland. - Oxford: Blackwell, 2000.
17. Seidlhofer B. English as a lingua franca // ELT journal. - 2005. - V. 59, №. 4. -P. 339.
18. Skutnabb-Kangas T. The globalisation of (educational) language rights // International Review of Education. - 2001. - V. 47. - P. 201-219.

Gunay Muslumova

Summary

ENGLISH IN THE SPACE OF WORLD EDUCATION

In the second half of the XX and at the beginning of the XXI century in connection with the great development of international relations, the position of the English language was strengthened on a global scale, also different theories about its extension, role, and status appeared.

A positive trend in the use of the English language is observed in various social spheres. This tendency is reflected in the system of higher education too. Recently, a significant process of transformation has taken place in the education system of Azerbaijan. One of the most important changes is the education in English. Today, the English language is taught as a compulsory subject at all levels of education in Azerbaijan and is widely used among young people. The choice and use of the English language determines the personal and professional aspirations of the younger generation (for example, getting of highly-paid prestigious job).

Гюнай Муслимова

Резюме

АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК В МИРОВОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Во второй половине XX и начале XXI века в связи с бурным развитием международных отношений позиция английского языка стала укрепляться в глобальном масштабе, появились различные теории о его распространении, его роли и статусе в современном мире.

Положительная тенденция использования английского языка наблюдается в различных социальных сферах. Эта тенденция нашла свое отражение и в системе высшего образования. В последнее время в системе образования Азербайджана

произошел значительный процесс трансформации. Одним из таких важных изменений стало обучение на английском языке. Сегодня английский язык преподается как абсолютный предмет на всех уровнях образования в Азербайджане и широко используется среди молодежи. Выбор и использование английского языка определяет личные и профессиональные устремления молодого поколения (например, получение высокооплачиваемой престижной работы).

Rəyçi: prof. A.Y.Məmmədov

Minaxanım Hacıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.3.2024.010

MEDIA DİSKURSU ƏHATƏSİNDƏ “DİL OYUN”U MEXANİZMİ

Açar sözlər: *medialinqvistika, media diskurs, “dil oyun”u, kodlaşma-dekodlaşma, implisit məna, manipulyativ strategiya*

Keywords: *media linguistics, media discourse, “language game”, encoding-decoding, implicit meaning, manipulative strategy*

Ключевые слова: *медиалингвистика, медиа-дискурс, “языковая игра”, кодирование-декодирование, имплицитное значение, манипулятивная стратегия*

Giriş. Dilə münasibətdə fərqli yanaşmalardan birini özündə ehtiva edən sahələrdən biri də medialinqvistikadır. Burada KİV-də istifadə olunan dil və onun incəlikləri müxtəlif aspektlərdən tədqiqatlara cəlb olunur. Digər lingvistik sahələrdən fərqli olaraq, medialinqvistika dilin media mühit əhatəsindəki funksionallığını ön plana çıxarır. Medialinqvistikanın aktuallaşmasını son dövrlərdə media sahəsində özünü göstərən güc ilə əlaqələndirmək mümkündür. Demək olar ki, müasir dövrün hər bir dəyişikliyi mütləq şərt olaraq media mətnlərdə əks etdirilir. Media mətnlər cəmiyyətdaxili əlaqələrin sıxlaşmasında daha aparıcı rola malikdir. Onların vasitəsilə dünyanın bir yerində baş vermiş hadisələr asanlıqla başqa bir yerə çatdırılır. Bu baxımdan media bəzi məqamlarda əlaqələndirici kanal rolunda, başqa məqamlarda isə inisiator rolunda çıxış edir. Medianın sahib olduğu gücü dövlətdaxili idarəetmədə, xarici siyasətlərin qurulmasında da hiss etmək mümkündür. Belə bir güclü mövqeyə malik olan medianın lingvistik nöqtəyi-nəzərdən araşdırılması sayəsində medialinqvistika media mətnləri tədqiq etməklə bir sıra konvergent sahələrin yaranmasına da şərait yaradır.

1. Mediasferanın üstünlükləri.

Media mətnlər kütləvi kommunikasiyaların qurulması üçün əsl material rolunu oynayır. Digər mətn parçaları ilə müqayisədə media mətnlərin əhatə dairəsi daha geniş miqyaslı olur. Kütləvi informasiyaların yayılmasına xidmət edən, idarəetmə mövqeyində dominant xarakterə malik olan media mətnlərdə istifadə olunan dil və onun funksionallıqları bu baxımdan daha praqmatik meyarlarla fərqli performanslar nümayiş etdirirlər. “Medialinqvistika – media əhatədə və ya çap, audio-vizual və şəbəkə daxili mediada əks olunan müasir kütləvi kommunikasiyada dilin funksionallığını öyrənir” [9, s.56]. Medialinqvistikada dil fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsində də fərqli metodlardan istifadə olunur. Media mətnlər və media diskursları medialinqvistikanın əsas vahidi hesab olunurlar. Aparılan bütün tədqiqatlar media diskurslarında və media mətnlərdə rast olunan dil vahidləri əsasında təhlil olunur. “Media mətni media diskursunun diskret vahididir”. [8, s.22]. Çünki digər diskurs növləri kimi media diskurslarını da dil vahidlərindən və onların fəaliyyətindən kənarında düşünmək qeyri-mümkündür. İstənilən media diskursu-

nun kodlaşdırılması üçün dil vahidlərinə mütləq şəkildə müraciət edilir. Hər bir dil səviyyəsinə məxsus olan dil vahidlərinin əlamətlərinə uyğun olaraq, səviyyələr-arası əlaqələrə girməsi də burada başlıca şərtlərdən hesab olunur.

Media mətnləri bir-birindən fərqləndirən əsas cəhət onların qarşı tərəfə ötürülmə kanallarıdır. Bundan əlavə istehsalçı mənbəyindən asılı olaraq, media mətnlər gah bir nəfərin, gah da böyük bir qrupun linqvistik və koqnitiv fəaliyyətinin nəticəsi olaraq meydana gəlir. Media mətnlərə məxsus olan bu cür kodlaşma prosesi onları digər şərtlər altında meydana gələn diskurs növlərindən fərqləndirir. Əksər zamanlar media diskursunun yaranma mərhələsi bir növ “layihə”li xarakter nümayiş etdirir. Hər bir kod “layihə”yə uyğun olaraq əvvəlcədən planlaşdırılır. Komanda işi nəticəsində ərsəyə gələn kodlaşmalarda intensiyalar daha dərin qatlarda gizlədilir. Komandanı bir araya gətirən əsas məqsəd son hədəfə nail olmaqdır. Bu baxımdan da media diskursu digər diskurs növlərindən fərqlənir. Planlı şəkildə formalaşdırılan kodların media kodlara çevrilməsi üçün əsl media mühitin yaradılması da çox vacib göstəricilərdəndir. Ən yararlı kanal auditoriya sayı zəngin olan kanaldır. Belə bir atmosfer media kodların reytinginə də müsbət təsir göstərir. Kanala olan auditoriya marağı nə qədər çox olarsa, kodların əlçatma mövqeyi də bir o qədər geniş olur. Bu cür kanallar media mətni adi mətn parçasından fərqləndirərək, geniş auditoriyaya xidmət edən media diskursuna çevirir. Son dövrlərdə inkişaf edən texniki resurslar və sürətli internet imkanları media diskursunu daha genişlənməmiş yollara daxil etmişdir. Belə bir əhatədə media kodlar daha güclü mövqeyə nail olurlar. Hər dövrün özünəməxsus imkanları sayəsində media bəlli performanslar nümayiş etdirir.

Bir vaxtlar radio, televiziya, teleqram, qazet kimi resurslar üzərində fəaliyyət göstərən media müasir dövrümüzdə konturlarını genişləndirmiş şəkildə ön plana çıxır. Sürətli internet sayəsində media bugünkü yüksək səviyyəsilə digər diskurs növlərini qabaqlamış olur. Çoxlu sayda sosial şəbəkələri də media diskurslarının yayılmasına xidmət edən kanallar məcmuəsinə daxil etmək mümkündür. Belə ki, müasir dövr sosial şəbəkələr olmadan təsəvvür edilməz. Onların sıralamasında makro mövqeyə malik olan şəbəkələrin statusu daha yüksək hesab olunur. Məsələn, Facebook, Twitter, Instagram, Telegram və s. Bu cür sosial şəbəkələrin dominant mövqeyini müzakirələrə çıxarmağa ehtiyac yoxdur. Hətta onların əhatə dairəsinin yanında bəzi kanallar daha klassik kanallara çevrilirlər. Bütün smart telefonlar belə kanalların açılması üçün xüsusi imkanlara malikdir. Belə şəraitdə isə telefonlarda mövcud olan şəbəkələr digər klassik media kanallarının da ehtiyaclarını tam şəkildə ödəmiş olur. İnternetin mövcud olduğu hər bir yerdə televiziya, radio, klassik teleqramsız da maariflənmək mümkündür. Bu cür “ağıllı” və əlçatan şəbəkələr sayəsində ictimaiyyət təkcə maarifləndirilmir, həm də sosiallaşmaq üçün də geniş imkanlara daxil edilir. Belə bir özəlliyə malik olan sosial kanallar media diskursları üçün də daha əlverişli hesab olunurlar. Media mətnlərin həmin kanallar vasitəsilə auditoriyaya çatdırılması interaktivlik sürətinə müsbət təsir göstərir. Onların sayəsində adresant və adresatlar arasında məsafələr daha da yaxınlaşır.

Bu formatda təqdim olunan media diskurslarına istənilən qədər misal gətirmək mümkündür. Nümunə olaraq, 06.07.2020-ci il tarixində Amerika Birləşmiş Ştatlarının eks Prezidenti Donald Trampın Twitter sosial şəbəkəsində paylaşdığı

diskursuna nəzər salmaq. Müəllif tərəfindən kodlaşdırılmış mesajlar geniş auditoriya kütləsinə ünvanlanmış media mətnidir [15]: "China has caused great damage to the United States and the rest of the World!" (Çin Birləşmiş Ştatlara və dünyanın qalan hissəsinə böyük ziyan vurmuşdur). Siyasi arenada aparıcı rollardan birinə sahib olan bir şəxsin media mühitdə hər hansı bir mesajı paylaşması heç də təsadüfi deyil. Paylaşılan hər bir diskurs parçası özündə auditoriya üçün xüsusi bir informasiya daşıyır. Bunu global vəziyyətlə bağlı məlumatlı olan şəxslər düzgün şəkildə dekodlaşdırırlar. Həmin səhifədə olan vəziyyətin dəyərləndirilməsi də dekodlaşma işini asanlaşdırır. D.Trampa aid səhifəni izləyən auditoriya sayını nəzərə alanda, bu sosial şəbəkəni sosial sferaya təsir göstərə biləcək makro media kanal kimi də dəyərləndirmək mümkündür. Nümunədə göstərilmiş diskurs parçası yazıldığı tarixdən etibarən 417.3 min izləyici tərəfindən bəyənilmiş, 13.3 min izləyici tərəfindən şərh olunmuşdur. Göründüyü kimi belə bir atmosfer media mətnlərin qarşı tərəfə çatdırılması üçün daha əlverişli yollardan hesab olunur. Belə aktiv kanalların olduğu zamanda intensiyaları qarşı tərəfə çatdırmaq üçün canlı yayımlara, tele-verilişlərə, tele-konfranslara və s. ehtiyac yoxdur. Xüsusilə də "Twitter" sosial şəbəkəsinin geniş imkanları sayəsində buna qısa vaxt ərzində, böyük bir maliyyə xərcləmədən də nail olmaq olur. Bu səbəbdən media kanallar arasında müqayisə aparılmalı olsa, sosial şəbəkələrin malik olduğu kanallar daha səmərəli və daha tələbatlı görünür.

Media diskursunun diskursiv əhatə dairəsində malik olduğu hegemonluğa əsasən, başqa diskurs nümunələri də son dövrlərdə daha çox auditoriya diqqəti cəlb etmək üçün media arenaya müraciət edirlər. Belə olan halda media mühit digər diskurs nümunələrinin də məşhurlaşmasına və auditoriya sayının artırılmasına səbəb olur. Bunları nəzərə alaraq iddia etmək olar ki, media mühit dünyanı hərtərəfli şəkildə əks etdirən sonsuz bir müstəvi qismində çıxış edir. Bununla əlaqədar olaraq, belə bir makro mühitdə formalaşdırılan kodların linqvistik nöqtəyindən nəzərdən araşdırılması tədqiqatlar qarşısında da böyük imkanlar açır.

2. Media diskursunda istifadə olunan linqvistik maneşələr.

Digər diskurs növlərindən fərqlənməsinə baxmayaraq, media diskursu da bütün növlər kimi ikitərəfdən ibarət olur. Bu tərəflərdən biri diskursu kodlaşdıran adresant-manipulyatorlar, digəri isə kodları qəbul edən auditoriyadır. Adresant-manipulyatorların kodlaşma prosesində xüsusi strateji mövqedən çıxış etməsi prosesin manipulyativliklə bağlı tərəfini xüsusilə gücləndirir. Buna görə media diskursunun adresantları strateji xarakterə görə də başqa diskurs nümunələrindən fərqlənirlər. Belə bir mövqedə adresant-manipulyator niyyətinə nail olmaq üçün müvafiq dil elementlərindən və üsullarından istifadə edərək, kodlaşmaya oyunvari xarakter qatır. Media diskursu nümunələrinə strateji baxımdan güc verən əsas amil dildən istifadə taktikalarıdır. Məlumdur ki, dünya dil tərəfindən idarə olunur. Dil birbaşa həyat və fəaliyyətin inkişafı ilə əlaqəlidir. İnsani davranışın ayrılmaz forması hesab olunan danışmaq fəaliyyəti bu baxımdan mürəkkəb bir göstəricidir. Manipulyasiya media diskursunda adresantın müraciət etdiyi davranış formasıdır. Manipulyativ stratejiyanı həyata keçirmək isə istifadə olunan linqvistik vahidlərdən və üsullardan birbaşa asılı vəziyyətdədir. Burada dildən və dil normalarından manipulyativ strategiyaya uyğun şəkildə istifadə olunur.

“Dil oyun”u əslində dilin manipulyasiyasıdır. Onlar linqvistik forma olaraq, adi dil vahidlərindən dil qaydalarına tabe olmalarına görə tamamilə fərqlənirlər. Onların sayəsində dekodlaşma zamanı niyyətin daha dərindən başa düşülməsinə “əyləncəli” şərait yaradılır. “Adi danışmaq aktlarının istifadəsi zamanı dil funksiyalarının işi normal qaydalara uyğun olaraq reallaşır. “Dil oyun”ları isə dil normalarının hüdudlarından keçdiyi və ikili illokutiv güc mənbəyinə malik olduğu üçün dil funksiyalarının işinə də təsir edir” [1, s.56].

Bu baxımdan, istifadə olunduğu diskurs müstəvisinə uyğun olaraq, “dil oyun”ları bilərəkdən dil normasının pozulmasına əsaslanan aktiv davranış növü kimi çıxış edirlər. Dövrümüzün ən aktual sahələrindən biri olan koqnitivizm nəzəriyyəsi manipulyasiya strategiyalarının öyrənilməsi baxımından oyun konsepsiyasını daha da inkişaf etdirməkdədir. Bu mövqedə “dil oyun”ları dil vahidlərinə əsaslanan idrak mexanizmi rolunda qəbul edilir. “İnformasiyaların emalı prosesində dil strukturuna və koqnitiv kimi adlandırılması mümkün olan koqnitiv struktura olan yətərcə fərqli yanaşmalar mövcuddur” [10, s.57]. Media diskursunun kodlaşması prosesinin koqnitivizm baxımından araşdırılması sırf “idrak metaforası”, freymlərin təhlili və “dil oyun”larının kodlaşması və dekodlaşması ilə sıx bağlıdır. Burada “dil oyunları” düşüncədə xüsusi vəziyyəti işıqlandırır və koqnitiv-diskursiv metafora tamamilə fərqli bir yol açır. Onların sayəsində ifadə simvollarının sərhədlərini aşır və buna isə onlar “dil oyunları”nın üstünlüyü ilə nail olurlar. Bu vəziyyətdə dünya reallığının adi forması arxa plana keçir və nəzərdə tutulan anlayışlar ön plana çıxır.

Nəticə. Media diskursu müstəvisində istifadə olunan “dil oyun”ları da öz mövqelərində koqnitivlik nöqtəyi-nəzərdən auditoriyanın koqnitiv metaforalarının, freymlərinin, ssenarilərinin əsasında kodlaşdırılırlar. Bütün bunların nəzərə alınması ilə formalaşdırılan kodlar dil normalarının pozulması ilə dekodlaşma prosesində auditoriya üçün xüsusi effekt hazırlayırlar. Belə olan halda auditoriya pərsepsiya prosesində gözlənilməz perlokutiv effektlə üzləşir. Bu isə adresant-manipulyator üçün informasiyasını lazımi şəkildə ötürmək üçün əlverişli bir şərait yaradır. Media mətnləri üzərində həyata keçirilən kodlaşma prosesi “dil oyun”una məxsus mexanizmi aydın şəkildə nümayiş etdirən vacib platformalardandır. Media mətnlərin kodlaşmasında istifadə olunan “dil oyun”ları adi danışmaq aktlarından və digər diskurslarda istifadə olunan “oyun”lardan da fərqlənirlər. Məhz dil elementlərinin bu üsulla yaranmış forması daha xarakterli hesab olunur və adresatlar qarşısında təkrarolunmaz unikal baryerlər və “düşündürən” çətinliklər yaradır. Müşahidələrə əsasən iddia etmək olar ki, adresant-manipulyatorlar çox vaxt kodlarını daha maraqlı və gözəl etmək üçün bu cür üsullardan istifadə edirlər. Dilin manevrləri olan “dil oyun”ları media mühitdə daha aktiv fəaliyyət nümayiş etdirirlər. Belə manevrlərin vasitəsilə adresant-manipulyatorlar qarşı tərəfin beynini manipulyasiya etməyə çalışırlar. Bu zaman “layihə”yə uyğun olaraq seçilmiş kodlarda dil normalarından və üslublarından fərqli şəkildə istifadə edilərkən, auditoriyanın mədəniyyəti, yaşı, cinsi, sosial vəziyyəti kimi praqmatik meyarlar da mütləq şəkildə nəzərə alınır. Belə bir məqamda denotativ və ya konnotativ mənalardan yerində istifadə edilməsi də media kodlara oyunvari xarakter əlavə edir. Belə bir şərtlər altında ortaya çıxan aktlar insani düşüncənin həqiqi quruluşunu görməyə imkan yaradır. Çünki “dil oyun”ları burada koqnisianın quruluşunu və

semantikasını təyin edən vahidlər qismində çıxış edirlər. Bu mexanizmdəki bütün anlayışlar bir-biri ilə əlaqəli olan zəncirə bənzəyir. "Dil oyunları"nın akta daxil edilməsi koqnitiv mexanizmin gedişatına birbaşa təsir edir. Bu fəlsəfi konsepsiya sayəsində kodlar beyinin bir hissəsindən digərinə transformasiya edilir. Bu çevrilmə sayəsində kontekstlərarası əvəz olunma prosesi baş verir. İfadə olunmaqla kodlaşdırılmış kontekst oyun sayəsində yerini yeni semantik şəbəkə ilə əhatələnmiş kontekstə verir. Bu baxımdan, oyunvari manevrlər aktlara qeyri-adi görünüş verir və koqnitiv mexanizmi istədiyi mövqeyə doğru istiqamətləndirir. Bir növ linqvistik mexanizm hesab olunan "dil oyun"ları adresant-manipulyatorun niyyətini aydınlığa çıxarır. Media arenada "layihə" üzrə mövcud olan intensiyalara nail olmaq asan proses deyil. Media kodların əsas xüsusiyyəti onların implisit mənalara üzərində kodlaşmasıdır. "Dil oyun"ları bu baxımdan eksplisitlikdən çox implisitliyə meyl edir. İmplicit mənalara dekodlaşması isə prosesi çətinləşdirən, eyni zamanda daha rəngarəng edən məqamlardandır.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva, M.Ə. Dil funksionallığına təsir edən "dil oyun"ları. Elmi xəbərlər №1, ADU, Bakı: 2023, s. 55-60.
2. Hacıyeva, M.Ə. İşarələr sistemi və ünsiyyət. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2021.
3. Hacıyeva, M.Ə. Sadə cümlələrdə propositiv və presuppozitiv əlaqələrin praqmatikası. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2021.
4. Layons, C. (1995). Linqvistik semantika: giriş. Kembriç Univ., Az.d.-ə tərc-si. Bakı: 2014. 389 s.
5. Məmmədov, A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Çəşni, 2010.
6. Veysəlli, F.Y. Semiotika. *Studia Philologica*. IV. Bakı: Mütərcim, 2010. 336 s.
7. Болдырева, О.Н., Линлу, Ао., Жаныжань, Сунь. Игра слов в рекламном дискурсе на материале русско-китайском рекламы. Вестник, Челябинского государственного университета, 2020, №3(437) Филологические науки, Вып.120 с. 31-39.
8. Добросклонская, Т.Г. Медиалингвистика: теория, методы, направления. Монография/ М.: КДУ, Добросовет, 2020, 180 с.,
9. Добросклонская, Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ: современная английская медиаречь: учеб. пособие / Т.Г.Добросклонская. М.: Флинта: Наука, 2008. 264 с.
10. Касевич, В.Б. Когнитивная лингвистика. Москва: Языки славянской культуры. 185 с.
11. Кубрякова, Е.С., Шахнарович, А.М., Сахарный, Л.В. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. Москва: Наука, 1991. 240 с. , с. 88.
12. Куликова, Е.В. Языковая специфика рекламного дискурса. Филол. Исслед. Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобочевского, 2008
13. Beckmann, S., König, P.P., Wolf, G. Sprachspiel und Bedeutung. "Festschrift für Franz Hundnurscher zum 65 Geburtstag." Tübingen. 2000.
14. Frege, G. Die Grundlagen der Arithmetik. Eine logisch mathematische Untersuchung über den Begriff der Zahl. Frankfurt am Main: 2020. 92 S.

İnternet mənbələr:

15. <https://x.com/realDonaldTrump/status/1280116392990253056>

Minakhanum Hadshiyeva

Summary

**THE MECHANISM OF THE “LANGUAGE GAME”
WITHIN THE FRAMEWORK OF MEDIA DISCOURSE**

Media linguistics, like other convergent sciences, arose as a result of the merger of two large fields. The key point that interests him is the linguistic units and tactics used in media discourse. Here, the basic tactics serve to fully execute the manipulative strategy. The main units used for this are “language games”. The presence of such units shifts the direction of research towards the cognitive aspect. “Language games” are unusual units of language. Their peculiarity is to create a strong perlocative effect on the opposite side. The impact of such units is somewhat different from that of other linguistic units. And their use in the media arena especially enhances the effect in the decoding process.

Минаханум Гаджиева

Резюме

МЕХАНИЗМ “ЯЗЫКОВОЙ ИГРЫ” В РАМКАХ МЕДИА-ДИСКУРСА

Медиалингвистика, как и другие конвергентные науки, возникла в результате слияния двух больших областей. Ключевым моментом, который ее интересует, являются лингвистические единицы и тактики, используемые в медиа-дискурсе. Здесь базовая тактика служит для полного выполнения манипулятивной стратегии. Основными единицами, используемыми для этого, являются «языковые игры». Наличие таких единиц сдвигает направление исследования в сторону познавательного аспекта. «Языковые игры» -это необычные единицы языка. Их особенность заключается в создании сильного перлокутивного эффекта на противоположной стороне. Сила воздействия таких единиц несколько отличается от силы других языковых единиц. А их использование на медиа-арене особенно усиливает эффект в процессе декодирования.

Rayci: prof. A.Y.Məmmədov

Sədaqət Abbasova
Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.3.2024.023

MƏNA İFADƏ ETMƏYƏN ƏVƏZLƏNMƏLƏRİN FONOLOJİ VƏ MORFOLOJİ CƏHƏTDƏN ŞƏRTLƏNMƏSİ

Açar sözlər: *Səs əvəzlənmələri, substitusiyalar, sadələşmə, eliziya, morfoloji, aferezis*

Keywords: *Sound substitutions, substitutions, simplification, elision, morphological, apheresis*

Ключевые слова: *Звуковые замены, замены, упрощение, элизия, морфологические, афerez*

Giriş. Dilçilik ədəbiyyatında semantik yük daşımından və daşımamasından asılı olaraq mənalı və məna ifadə etməyən səs əvəzlənmələri fərqləndirilir [8, s. 123]. Araşdırmamızda söz və ya sözformada ortaya çıxan semantik yükə nisbət-də səs əvəzlənmələrindən, yəni məna ifadə edən (mənalı) və məna ifadə etməyən (boş) səs əvəzlənmələrindən bəhs ediləcək, məna ifadə etməyən əvəzlənmələrin fonoloji və morfoloji cəhətdən şərtlənməsi, bu tiptən olan əvəzlənmələrin istiqaməti, əvəzlənmələrin iyerarxiyası kimi məsələlər araşdırılacaq [1, s. 23].

Kontekst şərtləri müxtəlif xarakterli ola bildiyinə görə, morfemlərin müxtəlif kontekstli və ya allomorfik variantlarını fərqləndirmək lazımdır. Əgər bir abstrakt morfemin müxtəlif variantları kontekstin fonoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq seçilsə, bu, fonoloji cəhətdən şərtlənən variasiya halıdır. Allomorfların seçilməsi qaydaları fonoloji xarakter daşımırsa, bu, morfemin formasının morfoloji cəhətdən şərtlənmiş variasiya halı ola bilər.

Məsələn, rus dilində /plot/, /plod/ və /plad/ variantları mücərrəd bir *plod* morfeminin fonoloji şərtlənən allomorflarıdır. Burada variantların seçimi vurğunun mövqeyindən, eləcə də kontekstdən asılıdır. Vurğu mövqeyindən yanaşdıqda, vurğulu vəziyyətdə /o/, vurğusuz vəziyyətdə /a/ sait fonemi seçilir. Digərində, əgər bu, pauza və ya kar samitdirsə, son samit kimi /t/, başqa halda /d/ fonemi seçilir. Sözformaların fonoloji yazısına diqqət yetirsək, aşağıdakı mənzərəni görürük.

плод /plot/,

плоды /pladi/,

бесплодный /b'isplódnij/ [6, s. 337].

Gördüyümüz kimi, rus dilinin orfoqrafiyası fonoloji variasiyadan yayınmada morfemin vahid görünüşünü qorumağa yönəlmişdir.

Fonoloji cəhətdən şərtlənən səs əvəzlənmələrinə ingilis dilində cəm şəklinin -s və -es şəklində yazılan markeri, qaydalı feillərin keçmiş zaman formasını əmələ gətirən -ed formantını misal göstərmək olar. Bu formantların, müvafiq olaraq, /s/, /z/, /ɪz/ və /d/, /t/, /ɪd/ kimi tələffüz olunması onlardan əvvəl gələn səslərin təbiətindən asılı olduğunu göstərən nümunələrə tədqiqatımızın birinci fəslində yer vermişik.

Macar dilində feilin müxtəlif formalarında şəxs və kəmiyyət şəkilçiləri morfoloji cəhətdən şərtlənən allomorf variasiyasına misal ola bilər. Məsələn, *vár*- “gözləmək” və *kér*- “soruşmaq” feilinin formalarına diqqət yetirək:

	1-ci şəxsin təki		2-ci şəxsin təki	
indiki zaman	<i>vár-ok</i>	<i>kér-ek</i>	<i>vár -sz</i> [va:rs]	<i>kér-sz</i> [ke:rs]
keçmiş zaman	<i>vár -t-am</i>	<i>kér-t-em</i>	<i>vár -t-ál</i>	<i>kér-t-él</i>
subyunktiv	<i>vár -j-ak</i>	<i>kér-j-ek</i>	<i>vár-j-am</i>	<i>kér-j-él</i>
şərt şəkli	<i>vár -né-k</i>	<i>kér-ne-m</i>	<i>vár -ná-l</i>	<i>kér-né-l</i>

Burada 1-ci və 2-ci şəxslərin təkinin göstəriciləri fonoloji kontekstdən deyil, yalnız hansısa morfoloji göstərici kontekstində işlənməyindən asılı olaraq fərqli formadadır. Cədvəldən görünür ki, göstəricisi sıfır olan indiki zaman formalarında bir cür şəxs-kəmiyyət şəkilçiləri, göstəricisi *-t-* şəkilçisi olan keçmiş zaman formalarında başqa cür, şərt şəklinin formalarında isə tamam başqa cür şəkilçi istifadə olunur. Digər tərəfdən, subyunktivin və şərt şəklinin göstəricisi olan *-j-* və *-ná-/-né-* özü də morfoloji cəhətdən şərtlənən variantlılığa məruz qalır, yəni 1-ci və 2-ci şəxslərin təkinin göstəriciləri kontekstində fərqli formalardadır (*-ak//ek, -k; -l*) [3, s. 26]. Başqa sözlə desək, macar dilində bu feil göstəricilərini izah etmək üçün sözformaların fonoloji xüsusiyyətlərinə deyil, morfoloji xüsusiyyətlərinə istinad edilməlidir.

Yuxarıdakı nümunələrin kontekstlə bağlı təhlili kontekst variativliyini üzə çıxarır. Kontekst variativliyi dedikdə morfemin zahiri görünüşünün kontekstdə asılı olaraq dəyişməsi anlaşılır. Burada morfemin məzmun və ya ifadə planının dəyişib-dəyişməməsini də nəzərə almaq lazımdır. Yuxarıda müxtəlif dillərə aid verilmiş nümunələr bu və ya digər cəhətdən şərtlənmiş variantlılığın iki növünün olduğunu və həm də onların arasında çox mühüm fərqlərin olduğunu göstərir. 1) fonoloji variativlik, 2) morfoloji variativlik və ya morfoloji məhdudiyətləri olan fonoloji variativlik. Belə variativlik mahiyyət etibarilə müəyyən qaydalara əsaslanır. Morfologiya sahəsində birinci növ qaydalara əsasən baş verən əvəzlənmələr adətən avtomatik əvəzlənmələr, ikinci növ qaydaları əsasən baş verənləri isə avtomatik olmayan, tarixi və ya ənənəvi əvəzlənmələr adlandırırlar [6, s. 12]. İkinci növ əvəzlənmə qaydalarının əhatə dairəsi fonoloji uyğunluğun sinxron qaydaları ilə deyil, “ənənə” ilə müəyyən edilir.

Kontekstdən asılı olan əvəzlənmələr fonoloji və morfonoloji əvəzlənmələr kimi olaraq təzahür edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əvəzlənmələrin özündə daşdığı informasiyanın tipindən asılı olaraq, fonoloji cəhətdən şərtlənən və morfoloji cəhətdən şərtlənən səs əvəzlənmələri fərqləndirilir.

Fonoloji cəhətdən şərtlənmiş əvəzlənmələr elə əvəzlənmələrdir ki, /X/-nın /Y/-ya keçməsinə təmin edən ϵ şərtləri (/x/ => /y/ | ϵ formuluna əsasən) yalnız fonetik cəhətdən formalaşır. Fonoloji cəhətdən şərtlənmiş əvəzlənmələrin şərtlərində konkret fonemin və ya fonemlərin xüsusiyyətlərindən, hansısa prosodemin və ya prosodemlərin əlamətlərindən, sözformalar arasındakı sərhədlərdə fonoloji pauza, fasilə və bu kimi əlamətlərdən bəhs etmək olar. Belə əvəzlənmələrdə hansısa morfoloji informasiyadan bəhs etməyə yol verilmir.

Morfoloji cəhətdən şərtlənmiş əvəzlənmələr elə əvəzlənmələrdir ki, /x/ => /y/ | ɛ formuluna əsasən /X/-nin /Y/-ya keçməsinə təmin edən ɛ şərtlərində yalnız morfoloji kontekstdən bəhs edilir. Başqa sözlə desək, konkret bir əvəzlənməni morfoloji şərtlənmiş növə aid etmək üçün onun şərtlərində qrammmdən, hər hansı bir konkret morf və morflar sinfindən, morfun bu və ya digər birləşmə əlamətindən, morfarası və ya sözarası sərhəd və s. kimi xüsusiyyətlərdən danışmaq lazım gəlir [7, s. 85]. Bu cür əvəzlənmələr, şübhəziss, bu və ya digər fonoloji şərtlərə malik ola bilsə də, hər bir halda morfoloji cəhətdən şərtlənmiş əvəzlənmə hesab edilir.

Bəzən əvəzlənmənin şərtlərini yalnız fonoloji cəhətdən xülasə etmək mümkün olsa da, əslində onlar müəyyən morfoloji hadisə ilə əlaqəli olur. Məsələn, latın dilində kişi və qadın cinsinin təkli üçün adlıq halın düzəlməsində *pont* “körpü”, *aetat* “yaş, il”, *part* “hissə”, *palud* “bataqlıq” kimi mənalı kök morfem sonundakı /t/ və /d/ partlayışlı diş samitləri şəkilçi morfemə (suffiksə) aid olan /s/-dan əvvəl düşür [4, s. 17]. (misallar üçün bax: I fəsil). Eyni hadisə haqqında İ.Melçuk fikrini belə yekunlaşdırır ki, latın dilində partlayışlı diş samitləri /s/-dan əvvəl başqa situasiyalarda rast gəlinmədiyinə görə, morfoloji faktların xatırladılmasına ehtiyac yoxdur və belə növ qaydalar fonoloji şərtlənmiş qaydalar hesab olunur [8, s. 125].

Bunun əksinə, ərəb dilində müəyyənlik bildirən *al-* artıklı *l* sonunun söz kökündəki sözünü diş samitinin təsiri ilə assimilyasiyaya uğraması halında morfoloji şərait, yəni assimilyasiya olunan /l/ ilə assimilyasiya edən samit arasında morfem sərhədinin olması və /l/-nin artikla aid olması zəruri şərtlərdir, çünki /l/ sonoru nə saitlərlə və digər samitlərin bir morfem daxilində, nə digər morfem sərhədlərində, kök və şəkilçi sərhədində işləndiyi hallarda assimilyasiya olunur. Bu səbəbdən ərəb dilində haqqında danışdığımız hadisə morfoloji şərtlənmiş əvəzlənməni təmsil edir [9, s. 14].

Tədqiqatımızın əvvəlki fəsillərində də fonoloji və morfoloji şərtlənmiş, məna ifadə etməyə əvəzlənmələrinə aid nümunələrə toxunmuşuq. İndi onları təkrarlamağa ehtiyac olmasa da, ümumiləşmiş şəkildə xülasə edə bilərik.

Dildə qazanılan və ya itirilən fərqləndirici əlamətdən asılı olaraq dəyişə bilən əvəz etmə cütləri artikulyasiya ilə bağlı olduğuna görə, labiallaşma // delabiallaşma, aspirasiya // dezaspirasiya, palatallaşma // velyarlaşma, nazallaşma // denazallaşma, spirantlaşma // despirantlaşma, qlotallaşma // deqlotallaşma, karlaşma // cingiltiləşmə, uzanma // qısalma və s. kimi əvəz etmə cütlərinə aid abxaz, abxaz-adıgey, başqırd dilinə aid verilmiş nümunələr fonoloji cəhətdən şərtlənmiş səs əvəzlənmələrini təmsil edir. Dünya dillərinin bir çoxunda belə əvəzlənmələr geniş yayılmışdır.

Başqırd dilində intervokal vəziyyətdə şəkilçi qəbul etdikdə söz sonundakı *n*, *k*, *κ* kar samitləri özlərinin cingiltili qarşılıqları ilə əvəzlənməsi, tatar dilində söz kökünün fonetik quruluşundan asılı olaraq, şəkilçilərdə morfoloji vəziyyətin və sintaktik mövqenin dəyişməsi nəticəsində söz kökü və şəkilçi sərhədində kar samitlərin cingiltiləşməsi, türk dillərində ikihecalı *ağız*, *burun*, *alın*, *boyun*, *gönül*, *oğul* kimi əsl sözlər və *fikir*, *vakit*, *ömür*, *akıl*, *emir* kimi alınma sözlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək söz kökündəki saitin düşməsi, türk dillərində saitlərin ahəngi, latın dilində partlayışlı diş samitinin /s/-dan əvvəl düşməsi, rus dilində vurğusuz saitlərin reduksiyası, sanskritdə sandhi hadisəsi də fonetik şərtlənmiş səs əvəzlənmələrinə aid edilə bilər [2, s. 23].

Nəticə. Yekunlaşdıraraq, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dilin morfonoloji vasitələri sahəsində bir sıra iyerarxik münasibətləri fərqləndirmək olar. Onların bəziləri ümumən dildə, eləcə də konkret bir dildə morfonoloji vasitələrinin sistemdəki xüsusi çəkisinə görə ümumi iyerarxiyasını, digər bir hissəsi əvəzlənmə silsiləsi üzvlərinin iyerarxiyasını, üçüncü bir hissəsi isə söz formaların və derivatların əmələ gəlməsində istifadə olunan qaydaların iyerarxiyasını tənzimləyir.

Morfoloji şərtlənmiş səs əvəzlənməri german, kelt, roman, türk (qazax, uygur) dillərində umlautun bəzi hallarını, bir sıra dillərdə, məsələn, ingilis dilində vurğunun yerini dəyişməsi, sanskrit, qədim və müasir german, sami, kartvel, türk dillərində ablaut, daxili fleksiya, sait mutasiyaları və sair terminlərlə ifadə olunan hadisələri əhatə edir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984.
2. Campbell, Lyle, Mixco, Mauricio J. Glossary of Historical Linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007.
3. Round, Carol. Hungarian: An Essential Grammar. Routledge Essential Grammars. London and New York, Taylor & Francis e-Library, 2002.
4. Veysəlli F. Fonetika və fonologiyaya məslələri. Bakı: Elm, 1993.
5. Коновалова Т.И. Чередования фонем в английском и русском языках (сопоставительный анализ): АКД. М., 1980.
6. Кукушкина О.В. Морфонология современного русского литературного языка: Учебник. М.: Издательство Московского университета, 2016.
7. Маслов Ю.С. О типологии чередований, Общее языкознание. М.: Языки славянской культуры, 2004.
8. Мельчук, И.А. Курс общей морфологии, Москва Вена: Языки славянской культуры, 2001.
9. Реформатский А.А. Введение в языковедение: Учебник для вузов. 5-е изд. М.: Аспект Пресс, 2004.

Sedagat Abbasova

Summary

PHONOLOGICAL AND MORPHOLOGICAL CONDITIONING OF SUBSTITUTIONS THAT DO NOT EXPRESS MEANING

It is possible to divide the main groups themselves into additional subgroups, which are distinguished as sound substitutions. In this chapter, special subgroups of the main groups of sound substitutions will be examined.

Substitutions are divided into subgroups such as 1) substitution, 2) conjugation and 3) decomposition. The fusion group includes "morphological" fusion, consonant fusion, and vowel fusion, while the fragmentation group includes consonant splitting and diphthongization. The analysis of language materials shows that substitution often occurs either only with vowels or only with consonants. This has given researchers a reason to exhibit different approaches.

Abbreviations are divided into 1) simplification, 2) elision (which in turn is represented by apocope and syncope), 3) apheresis and 4) haplology subgroups.

While expansions and sandhial substitutions occur in the vast majority of languages, metathetic substitutions are not observed in all languages. Let's consider them separately.

Седагат Аббасова

Резюме

**ФОНОЛОГИЧЕСКАЯ И МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ
ЗАМЕН, НЕ ВЫРАЖАЮЩИХ ЗНАЧЕНИЯ**

Сами основные группы можно разделить на дополнительные подгруппы, которые выделяются как звуковые замены. В этой главе будут рассмотрены специальные подгруппы основных групп звуковых замен.

Замены делятся на такие подгруппы, как 1) замена, 2) сопряжение и 3) разложение. Группа слияния включает «морфологическое» слияние, слияние согласных и слияние гласных, а группа фрагментации включает расщепление согласных и дифтонгизацию. Анализ языковых материалов показывает, что замена часто происходит либо только с гласными, либо только с согласными. Это дало исследователям повод демонстрировать разные подходы.

Аббревиатуры разделены на 1) упрощение, 2) элизию (которая в свою очередь представлена апокопом и обмороком), 3) афerez и 4) гаплоглогию подгруппы.

Хотя расширения и сандхиальные замены происходят в подавляющем большинстве языков, метатетические замены наблюдаются не во всех языках. Рассмотрим их отдельно.

Рәүғи: dos. E.İbrahimov

ƏDƏBİYYAT

Cavanşir Məmmədzadə
Bakı Dövlət Universiteti

: <https://orcid.org/0009-0007-6451-6566>

:10.30546/2518-752X.3.2024.025

MƏŞRUTƏ İNQİLABI VƏ FARS POEZİYASI

Açar sözlər: *inqilab, mətbuat, ədəbi mühit, fars poeziyası, ideya-məzmun, novatorluq, Azərbaycan bədii fikri*

Keywords: *revolution, press, literary environment, Persian poetry, idea-content, innovation, Azerbaijani artistic thought*

Ключевые слова: *революция, пресса, литературная среда, персидская поэзия, идея-содержание, новаторство, Азербайджанская художественная мысль*

Giriş. XX yüzillikdə İranda baş vermiş müxtəlif ictimai-siyasi və tarixi hadisələr ədəbi proseslərə təsirsiz ötüşməmişdir. Bu sırada 1905-1911-ci illəri əhatə etmiş Məşrutə inqilabı xüsusi yer tutur. Məşrutə hərəkatı fars poeziyasının proqressiv inkişafında lokomotiv rolunu oynadı. Şeirdə məzmun və forma yeniliklərinin təşəkkül tapmasına, ədəbi tənqidin formalaşmasına, tənqidi realizmin genişlənməsinə, müxtəlif ədəbi cərəyanların yayılmasına və sairə ədəbi-mədəni yeniliklərə vəsilə oldu. Poeziya xalqın və cəmiyyətin həyatı ilə sıx əlaqələndi, qeyri-müəyyənlikdən, mücərrədlikdən və formalizmdən uzaqlaşdı. Məşrutə şeiri bir növ eksperimental səciyyə aldı. Həmin dövərdə yazılmış bir çox qiymətli əsərlər mötəbər mənbə statusunda real tarixi hadisələrin güzgüsünə çevrildi. Məşrutə inqilabı ilə yeni fars şeirinin formalaşması və inkişafı istiqamətində yeni səhifə açıldı və növbəti onilliklər üçün novatorluqların başlanğıcı qoyuldu.

Tədqiqin aktuallığı. Ədəbi prosesin ümumi xarakteristikasının təsviri, Məşrutə inqilabının fars poeziyasında inikasının, məzmun yeniliklərinin, mətbuatın inkişafının və ədəbiyyatla əlaqəsinin öyrənilməsi, Azərbaycan mətbuatının və poeziyasının fars şeirinə təsir imkanlarının araşdırılması baxımından aktualıq kəsb edir.

Tədqiqin məqsəd və vəzifələri. XX əsrin əvvəllərində İranda ictimai-siyasi vəziyyəti, Məşrutə inqilabının baş verməsini şərtləndirən başlıca amilləri, onun gedişini və nəticələrini, inqilabın poeziya ilə əlaqəsini və şeir üçün açdığı imkanları tədqiq etmək.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Məşrutə inqilabının fars şeirində əksini tapmasının araşdırılmasından, bədii və tənqidi əsərlərin təhlil süzğəcindən keçirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Yeni fars poeziyasının mövzu, janr, üslub, novatorluq baxımından öyrənilməsi ilə şərtlənir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Yeni fars poeziyasının təkamül mərhələlərinin və məzmun yeniliklərinin araşdırılmasına görə nəzəri, fars ədəbiyyatı tarixinin tədqiqi və tədrisi, İran ədəbiyyatşünaslığının aktual problemlərinin həlli, Azərbaycan-İran ədəbi-mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi cəhətdən praktik əhəmiyyətə malikdir.

1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabı: səbəbləri, gedişi və nəticəsi

XX əsrin əvvəllərində iqtisadi və siyasi cəhətdən zəif olan İran dünyada gədən geosiyasi proseslərdən dolayı qüdrətli dövlətlərin təsiri altına düşmüşdü. Ölkə feodalizmin girdabında çabalayırdı və xarici güclər tərəfindən istismar olunurdu. İmperialist qüvvələr arasında İranı yarımüstəmləkəyə çevirmək uğrunda mübarizə günbəgün qızışırdı. Həmin ədalətsiz mübarizədə İngiltərə və çar Rusiyası xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər. Onlar öz siyasi və iqtisadi maraqlarına uyğun İranın coğrafi xəritəsini öz aralarında nüfuz dairələrinə bölmüşdülər. Qacar hökumətinin məmləkətin inkişafı üçün Avropa dövlətləri və Rusiya ilə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq təşəbbüsü müsbət nəticədən daha çox mənfi səmərə verirdi. İmperialistlər müxtəlif siyasi fəndlərlə ölkənin, xüsusilə iqtisadi və maliyyə cəhətdən asılı durumda qalmasına şərait yaradırdılar.

İran iqtisadiyyatının xarici bazardan və kapitaldan asılılığı, iqtisadi vəziyyətin qeyri-stabilliyi hökumətin tez-tez ciddi maliyyə böhranı və büdcə kəsirilə üzləşməsinə səbəb olurdu. Yerli istehsal xarici idxalla qətiyyənlə rəqabət apara bilmirdi. Nəticədə zavod və fabriklərin işi ya iflic olur, ya sıradan çıxır, yeni sənaye müəssisələrinin təsis edilməsi mümkün olmurdu. Bu cür vəziyyət milli burjuaziyayı təmsil edən sahibkar, tacir, sələmçi, sənətkar və başqalarının ticarət fəaliyyətinə mənfi təsir etdiyindən onları narazı salırdı. İstehsal fəaliyyəti dayanmış sənaye müəssisələrinin ətrafında işsizlər ordusu meydana gəlirdi. Sənaye fəhlələri, ac-yalavac kəndlilər, müflisləşmiş xırda tacirlər, sahibkar və sənətkarların hesabına həmin ordunun sıraları günbəgün genişləniyordu. Artıq XIX əsrin 70-90-cı illərindən Təbriz, Zəncan, Qəzvin, Tehran, Məşhəd, İsfəhan, Şiraz kimi əsas iri şəhərlərdə hakim sinfin zülmünə və istibdadına, xarici ağaların istismarına qarşı sosial problemlərin, pis güzəranın mənəşəsində sıxılmış məzlum və məhkum xalqın etiraz səsləri eşidilməyə başladı.

XX əsrin əvvəllərində feodal münasibətlər zəminində yuxarı və aşağı təbəqələr arasında kəskin sinfi ziddiyyətlər səbəbindən İran cəmiyyətində həmrəylik və birlik yox dərəcəsində idi. Daim şiddətli mübarizənin getdiyi tərəflər arasında dərin uçurum əmələ gəlmişdi. Hakimiyyətə hami gözü ilə baxmayan xalq onu özünə yad və biganə hesab edirdi. Məmləkətin idarə üsulunun dəyişilməsində hər zaman hazır və maraqlı görünürdü. Xalqı öz sosial dayağına çevirə bilməmiş mövcud siyasi sistem daxili və xarici siyasətində onun maraqlarını nəzərə almırdı. Yaranmış gerçək və acı mənzərə xarici qüvvələrin işinə daha çox yarıyırdı. İranı tərəqqidən uzaq, iqtisadi və siyasi asılılıqda saxlamağa çalışan imperialistlərin maraqlarına cavab verən bu durum cəmiyyətin sinfi mütəşəkkilliyini və təşkilat-

lanmasını əngəlləyirdi. Onlar müxtəlif vasitələrlə və yollarla toplumda sinfi mübarizəni qızıdırır və hər vəchlə sinfi ziddiyyətlərin dərinləşməsinə rəvac verirdilər. Bir çox hallarda istismarın qorunması üçün kapitalistlər əlbir hərəkət edir, ölkədəki ictimai-siyasi durumu nəzarətdə saxlayır, öz maraqları naminə satqın və simasız hakim feodal zümrəni dəstəkləyirdilər. Lakin Qacarlar hökumətinin yürütdüyü daxili və xarici siyasətdən narazı qüvvələrin sayı günbəgün artır, cəmiyyət isə böyük inqilaba doğru sürüklənirdi.

Beləliklə, İranda feodal istismarının şiddətlənməsi, xarici kapitalın və əmtəənin ölkəyə durmadan idxalı, iqtisadi durğunluq və maliyyə sisteminin böhranı, toplum içrə ictimai və sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi 1905-1911-ci illəri əhatə edən konstitusiya uğrunda Məşrutə hərəkatının başlanmasına rəvac verdi. 1905-ci ilin dekabrında Tehran bazarının bağlanması, demokratik və mütərəqqi qüvvələrin şah Əbdüləzim məscidində bəstə oturması birinci İran inqilabının başlanmasına işarə oldu. Görkəmli ictimai-siyasi xadim və mütəfəkkir M.Ə.Rəsulzadə bu ictimai dəyişikliyi “cihad” adlandırır [6, s. 59]. Tezliklə inqilabın alovu ölkənin dörd bir tərəfini sardı, Məşrutənin həyəcan və coşqusu bütün təbəqələri əhatə etdi. Kütləvi mitinq və nümayişlərdə məmləkətdə konstitusiya əsaslanan idarəçiliyin yaradılması, məclisin çağırılması, mütərəqqi siyasi, iqtisadi və hüquqi islahatların həyata keçirilməsi, müstəmləkə asılılığına, zülm və istismara son verilməsi, xarici təbəələrin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və sairə əsas tələblər sırasında səsləndirildi.

Anti-şah və anti-imperializm xarakterli inqilabın hərəkatverici qüvvəsi İran milli burjuaziyası, maliyyə təminatçısı isə iri tacirlər oldu. Ölkədə gizli fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatlar və cəmiyyətlər etirazların kütləviləşməsinə və genişlənməsinə zəmin yaratdılar. Onların təhriki ilə on minlərlə adam, o sıradan ziyalılar, ruhanilər, tacirlər və sənətkarlar, fəhlələr və kəndlilər, şəhər yoxsulları nümayiş və mitinqlərdə ölkənin milli mənafeyinin müdafiəsinə qalxdılar. Hakimiyyətə asi qüvvələrin ictimai mənşəyi və inqilabi proseslərdə iştirak balansı müxtəlif olsa da, amalları eyni idi. İrانی qəflət yuxusundan silkələyən Səttar xan inqilabı cəbhəsində, demək olar ki, bütün siniflər birləşdi. Ayağa qalxmış çoxmilyonlu kütlənin hiddət və müqavimətinin zor gücünə qırılmasının qeyri-mümkünlüyünü anlayan və ölüm yatağında son nəfəsini dərən Müzəffərəddin şah Qacar etirazçıların qətiyyətli davranışı nəticəsində 1906-cı il dekabrın 30-da yeni konstitusiya layihəsini imzaladı və məclisə seçkilər keçirildi.

1907-ci ilin yanvarında taxta çıxan Məhəmmədəli şah atasının imzaladığı əsas qanunu tanımadı və xalq məclisinin qərarlarının icrasından boyun qaçırdı. Təzə vəliəhdin əksinqilabi mövqeyindən hiddətlənən əhali fevral ayında “inqilablar beşiyi” Təbrizdə ilk silahlı üsyana qalxdı. Bu inqilabın gedişində qeyri-fəal mübarizədən fəal mübarizəyə keçid oldu. Hökumətin anti-inqilab fəaliyyətinin qarşısının alınması üçün silahlı mübarizənin öncülləri sayılan fədai dəstələri təşkil edildi. Həmin vaxtdan İran milli inqilabının güc mərkəzi Tehrandan Təbrizə keçdi və Məşrutə hərəkatı kütləviləşdi. Nümayişçilərin inadlı müqaviməti və fəal mübarizəsi sayəsində Məhəmmədəli Qacar tələbləri yerinə yetirməyə, konstitusiya dair əlavələri imzalamağa məcbur oldu. İzdihamı beşiyində boğmağa çalışan şah xarici havadarların köməyi ilə əksinqilabi çevrilişə cəhd etdi. Bilavasitə onun dəstəyi ilə asi qüvvələrə divan tutulması üçün 1908-ci ildə xalq məclisinin binası rus kazak briqadası tərəfindən top atəşinə tutuldu. Hakimiyyətinin ikinci ilində

Məhəmmədəli şahın taxtan salınması, on dörd yaşlı oğlu Əhməd Qacarın şah elan edilməsi, konstitusiyanın yenidən bərpasına dair çağırışlar ictimai etirazlara təsir göstərmədi. Demokratik qüvvələrin düşərgəsini pərən-pərən salmaqdan, toplumu inqilabiləşdirən müxtəlif təşkilat və cəmiyyətlərin fəaliyyətinə xitam verməkdən ötrü müstəbid hökumət eynilə xalq hərəkətinə zidd mövqə sərgiləyən kapitalistlərlə əlbir hərəkət etdi. Bir-birilə çəkişən, ixtilafli imperialist güclər əksinqilabi cəbhədə birləşdilər. 1905-ci ilin dekabrında start götürmüş İran burjua inqilabı İngiltərə və çar Rusiyasının müdaxiləsilə 1911-ci ilin qışında amansızcasına yatırıldı.

1905-1911-ci illər İran inqilabı məqsədlərinə tam çatmadı və inqilabiləşmiş cəmiyyət əsas hüquqlara sahib olmadı. Lakin İran burjua inqilabı xalqın milli və siyasi şüurunun oyanması, düşüncələrdə və baxışlarda qabaqcıl meyillərin yaranması, azadlıq və demokratiya naminə həmrəylik və birlik nümayiş etdirilməsi, zülm və istismara qarşı açıq və fəal mübarizə baxımından qələbə qazandı.

Məşrutə inqilabı dövründə ədəbi mühit və mətbuat

Məşrutə hərəkəti İranda ictimai-siyasi durumla yanaşı ədəbi mühitin dirçəlişinə də əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərdi. Mütləqiyyətin zülmünə məhkum və istibdad bəlasına mübtəla olmuş məmləkəti xilas etmək, ona sahiblənmək uğrunda xalq ayağa qalxdı. İranı şiddətli dərəcədə sarmış konstitusiya uğrunda hərəkətin alovunun istisi ətrafına minlərlə vətənsəvər cəm oldu. Mənalı və qiymətli ömürlərini Məşrutənin uca amalları uğrunda sərf edən əqidəli və azad düşüncəli ziyalılar inqilabın ön sıralarında qərarlaşdılar. Qələmlərini süngüyə çevirib mürəkkəb damlası ilə bir ordunun işini gördülər.

Ölkədə ictimai-siyasi və ədəbi sferaların canlanmasında, inqilabi proseslərin vüsətlənməsində fəvqəladə xidmətlər göstərmiş mətbuat əsas təbliğat maşını kimi qısa bir zamanda hərəkətə keçdi. Konstitusiyalı hərəkət uğrunda İran xalqının haqq mücadiləsinin genişlənməsində və möhkəmlənməsində müəyyən fasilələrlə ən çətin şəraitdə müxtəlif ünvanlarda (Tiflis, Təbriz, Bakı) 25 il (1906-1931) işıq üzü görmüş, Şərqi tərəqqisinə xidmət naminə “müsəlman qardaşlarını deyib gəlmiş” “Molla Nəsrəddin” jurnalının ölçüyəgəlməz rolu oldu. “Birinci rus inqilabının Yaxın Şərqə təsiri, xüsusilə İran inqilabı və Səttərxan hərəkəti, şah despotizmi və Şərq mütləqiyyəti mövzusu “Molla Nəsrəddin”in mənsur və mənzum yazılarında qırmızı bir xətt təşkil edir” [3, s.24]. “Məclislərdə və evlərdə duxaniyyət və məşrubat tüstüsü, küçələrdə hamam tüstüsü, mənəviyyatda mövhumat tüstüsü, ruhda və qəlbə kəsafət tüstüsü içərisində boğulmaqda olan və boğula-boğula nicata müntəzir olan” [3, s.25] xalqın vaxtında dadına yetişmiş “Molla Nəsrəddin” onu ideoloji cəhətdən silahlandıraraq hürriyyət uğrunda yumruq təkin sarsılmaz birliyə və qəti mübarizəyə səsləmiş, mübarizlərin haqq işinə hər vasitə ilə dəstək olmuşdur.

Ötən yüzilliyin əvvəllərində İranda dövrü mətbuatın sürətli inkişafı, nəşriyyatların səmərəli və çoxşaxəli fəaliyyəti xalq arasında maarifçiliyin, inqilabi ideyaların, demokratik fikir və düşüncələrin yayılmasında, azadlıq və istiqlaliyyət məfkurəsinin dərkində misilsiz rol oynadı. İnqilabın əsas leytmotivini daşıyan çoxtirajlı “Nəsim-e şəmal” (1907, Rəşt), “Sur-e Esrafil” (1907, Tehran), “İran-e nou” (1909, Tehran), “Azərbaycan” (1907, Təbriz), “Çənte-ye paberəhne” (1911, Tehran) kimi məşhur qəzetlər xalq içrə böyük rəğbət və populyarlıq qazandı. “İnqilab zamanı həm paytaxtda, həm də digər şəhərlərdə 90 adda qəzet çap olunurdu” [10, s.37]. Təbrizdə həftəlik “Ədalət” (1906), “Azad” (1907), “Mücahid”

(1907), Urmiyada “Fəryad” (1907), Ərdəbildə “Yaşıl işıq” (1908), Məşhəddə “Günəş” (1908), “Tus” (1909), “Xorasan” (1909), Şirazda “İslamın nidası” (1907), “Afaq” (1909), “Həyat” (1910), Rəştə “Gülüstan” (1907), “Gilan” (1908), Yəzddə “Nicat gəmisi” (1907) və sair qəzetlər Məşrutənin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdi. İnqilabi xalqın xitab kürsüsü olan həmin qəzetlərdə mütəmadi surətdə ədəbi, satirik, publisistik və analitik məzmunlu yazılar çap olunurdu. Maarifçiliyin təbliğinə geniş yer verilən həmin məqalələrdə xalqın haqlı mənafə və mövqeyi dəstəklənir, səbatsız hökumətin fəaliyyəti kəskin pislənirdi. İrticanın hər addımı mətbuat səhifələrində işıqlandırılır, satirik planda tənqid hədəfi olurdu. İran mətbuatı tarixində hələ bu günə qədər mətbuat Məşrutə hərəkəti dövründəki qədər müstəqil və sərbədsiz fəaliyyət göstərməmiş, qəzetlər bu dərəcədə sanbala və təsir rıçaqına malik olmamışdı.

Sürətlə inkişaf edən mətbuat fars ədəbiyyatının, xüsusən onun aparıcı qolu olan poeziyanın rəvnaqlanmasına və mütərəqqi istiqamətə yön almasına hissələnən tərzdə təkan verdi. 1905-ci il inqilabı fars poeziyasının ilham qaynağına döndü və onu modernləşdirdi. Nəticədə zamanın hökmü və tələbi ilə Məşrutə poeziyası meydana gəldi və parlaq bir günəş kimi şəfaqlərini məmləkətin dörd bir tərəfinə saçdı. Məşrutə poeziyasının baniləri olan Mirzə Sadiq xan Fərahani, Əşrəfəddin Gilani, Məliküşşüəra Məhəmmədağa Bahar, Əli Əkbər Dehxoda, Əbülqasim Lahuti, Fərruxi Yəzdi, Arif Qəzvini, İrəc Mirzə və Mirzadə Eşqi ölkə daxilində və xaricində işıq üzünü görən müxtəlif nəşrlərdə satirik-tənqidi əsərlərlə çıxış edirdilər. Qələm əhli İranda despotizmi, iqtisadi geriliyi, cəhalət və mövhumatı, savadsızlığı tənqid hədəfinə tuşlayır, hər cür istismara və əcnəbilərin ağalığına son qoyulmasını, xalqa sərfəli iqtisadi və siyasi islahatların həyata keçirilməsini, demokratik hüquq və azadlıqların təmin olunmasını, ölkədə ədalətli və sivil siyasi quruluşun bərqərar edilməsini və hakimiyyətin mənbəyinin xalq olmasını təkidlə tələb edirdilər.

İnqilab cəbhəsinə müxtəlif vasitələrlə qoşulmuş şairlərin poetik fəaliyyətinə vətənpərvərlik və ictimai tənqid motivləri başlıca yer alır. Fars poeziyası dövrün hökmü və tələbi ilə ayaqlaşır, realizm və xəlqilik ünsürləri ilə dolğunlaşır, mütərəqqi fikir və ideyalarla zənginləşir. Poeziyanın məzmununda mücərrədlik konkretliklə, sünilik təbiiliklə, xəyalilik reallıqla, fərdilik kütləviliklə, mədh və tərif tənqidlə əvəz olunur. “Əgər XX əsrin əvvəllərinə qədər fars şeirində xəlqilik əsas etibarlı ilə xalqın acınacaqlı vəziyyətinə nəzər-diqqətli cəlb etmək, hakim dairələrdə xalqa mərhəmət oymaq şəklində özünü göstərirdisə, Məşrutə dövründən başlayaraq o, zəhmətkeşlərdə mənlilik hissi tərbiyə etmək, onlara öz hüquqları uğrunda fəal mübarizəyə yol göstərmək xüsusiyyəti qazanır” [2, s.54]. Artıq şairlər tarixi dövrün və coşqun həyatın real mənzərəsini əks etdirməyə çalışır, onların maraq dairəsində olan məsələlərin işıqlandırılması istiqamətində qiymətli əsərlər yazırdılar. Dövrün və zamanın nəbzini tutmuş vətənpərvər şairlər insanları inqilaba və haqq mücadiləsinə səsləyir, onlar arasında asi ruhun yüksəlişinə xidmət edirdilər. Klassik şeir janrlarında belə yeni baxışın və simanın sahibinə çevrilirdilər. Artıq söz sənətləri xalq ilə öz dilində danışmağı, əzmkar kütlənin arzu və diləklərini nümayiş etdirməyi, öncüllər sırasında olmağı anladılar. Onlar başa düşdülər ki, toplumun ehtiyaclarının ödənməsi üçün xəyali və mücərrəd mövzulardan, bəzəkli söz və ifadələr yığınınansa, sadə dillə günün tələblərinə, xalqın maraq və istəklərinə, reallığa və aktual mövzuların həllinə cavab verən əsərlər ərsəyə gətirilməlidir.

Məşrutə poeziyası ədəbi yeniliklər sarıdan əvvəlki illərin şeirindən bir çox parametrlərinə görə fərqlənirdi. Bu poeziyanın ən ümdə xarakterik xüsusiyyəti onun məzmunca, bir sıra yeni obraz və surətlərlə zənginləşməsi, başlıca olaraq şeirdə yeni məzmun əsaslarının formalaşması, onun məzmun yükünün artması oldu. Məşrutə şeirinin mövzusu, əsasən, vətənpərvərlik və ictimai tənqid dairələrində qütbləşmişdi. Vətənpərvərlik müstəvisində vətən, xalq, demokratiya, azadlıq və bəşəri hüquqlar, ictimai tənqid qütbündə isə iqtisadi və siyasi gerilik, ictimai ədalətin təməl prinsipləri, qadın və uşaq hüquqları, zəhmətkeş sinfin rifah halı, din və Qərb dünyasına meyil kimi aktual məsələlər şeirin mayasını təşkil edirdi. Vətənpərvərlik və onunla əlaqəli mövzular bütün şairlərin yaradıcılığında geniş işıqlandırılırdı. Bu məsələdə ədəbi qüvvələrin hamısı, istər inqilabın yetirmələri olan gənc şairlər, istərsə də əvvəllər qəzəl, qəsidə, mərsiyə janrlarında klassik üslubda əsərlər yazmış, nisbətən yaşlı nəslin nümayəndələri səfərbər olmuşdular. Ədəbi fəaliyyətləri Məşrutənin birinci mərhələsinə şamil olunan Ədib Pişavəri, Şuridə Şirazi, Mirzə Sadiq xan Fərəhani, Ədib Nişapuri və Əşrəfəddin Gilani kimi keçid dövrünün şairləri inqilabın əks-sədası ilə öz yaradıcılıq üslublarında dəyişikliklər etdilər. Onlar daha çox əlyazma, eləcə də müxtəlif qəzet və jurnallarda çap olunan şeirlərilə İran xalqının haqq mücadiləsinə dəstək olur, onun oyanışını, özgür hüquqları uğrunda fəal və qəti mübarizəsini alqışlayır, məram və niyyətlərini yüksək əhval-ruhiyyə ilə poetik biçimdə tərənnüm edirdilər. Rus şərqsünası K.Çaykinin təbirincə desək, ““əsl vətəndaş şair” səviyyəsinə yüksəlmiş” [10, s.26] M.S.Fərəhani və Ə.Gilani redaktoru olduqları “Ədəb”, “Məclis”, “Əcəm İraqı”, “Şimal küləyi” qəzetlərində maarifçilik görüşləri və inqilabi məzmunlu şeirləri ilə xalqın mənəvi dirçəlişinə və milli özünüdərkinə, milli təfəkkürünün oyanmasına, özgüvənin artmasına və şər qüvvələr qarşısında ayaqlanmasına çalışırdılar.

Məşrutə inqilabının fars poeziyasında bədii əksi

XX əsrin əvvəllərində fars poeziyasında xalq hərəkatının coşqusu qırmızı xəttlə keçir. M.Bahar, Ə.Dehxoda, Ə.Lahuti, F.Yəzdi, M.Eşqi ölkənin azadlığı və xoş gələcəyi naminə əsərləri ilə hürriyyətsevərlərin qaladığı Məşrutə tonqalını alovlandırmış, mənəvi işgəncələrə, gərgin əzab və məşəqqətlərə, psixoloji sarsıntılara əzm və mətanətlə sinə gərmiş, müqəddəs mübarizə yolunda xalqla birgələşmişdilər. Millətlə həmnəfəs olan məşrutəçi şairlər onun əbədi səadəti və rifahı üçün həyatlarını belə əsirgəməkdən çəkinməmiş, qəlbləri vətən məhəbbəti ilə döyünmüşdür. Səttarxan hərəkatının uğurlarından fərəhlənən şairlər əsərlərində şahın konstitusiyasını imzalamasını, xalqın həqiqi vəkilləri ilə İran parlamentinin fəaliyyətə başlamasını ən mühüm və əlamətdar tarixi hadisə kimi böyük sevinc və məmnunluq duyğuları ilə təsvir edirdilər. İnkilabı təbliğ ruhunda yazılmış mədhnamələrdə iranlıların qüdrəti, bacarıq və iqtidarı dərin məhəbbətlə vəsf olunurdu. Ə.Gilaninin “Ey vay, vətən vay”, “Təsnif”, “İlanın dişi”, İ.Mirzənin “Vətənpərvərlik”, Ə.Dehxodanın “Azad xalq”, “Vətənpərvərlik”, M.Baharın “Azərbaycanı xatırlarkən”, M.Eşqinin “Vətən eşqi”, A.Qəzvininin “Azadlıq xəbəri”, “Vətən nəğmələri”, “Quşun naləsi”, “Eşq yolçusu”, “İnkilab”, Ə.Lahutin “Dostum”, “İftixar dolu bir səhifə”, F.Yəzdidin “İnkilab”, “Vətən müsəmməti” və “Azadlıq” şeirlər silsiləsində hürriyyət aşıqlərinin şanlı qələbəsinə dərin inam ifadə olunmuşdur.

İran inqilabını qəzəl və qəsidələrində, könüloxşayan təsniflərində sevə-sevə tərənnüm və yorulmadan təbliğ edən A.Qəzvinin “ای امان” (“Ay aman”) təsnifində

Məşrutə fəthlərinin Tehrana daxil olmasını Yusifin Kənan torpağına gəlməsinə bənzədir. Sanki bu gəliş illərdir burjua inqilabını soraqlayan toplumun həsrət və ayrılığına son verir. Şair ulu Tanrıya minnətdarlıq və şükranlıq hissləri ilə xalqa “konstitusiyacıların dövrünü gəldi” [17, s.341] müjdəsini yetirir və “پیام آزادی” (“Azadlıq xəbəri”)ndə Məhəmmədəli Mirzənin çarəsizlikdən şahlıq taxtını buraxıb rus səfirliyinə sığınmasını inqilabın uğuru kimi qiymətləndirir. Camaatın qətiyyət və əzmkarlığı qarşısında istənilən zülmkar və müstəbid qüvvənin məğlubiyətə məhkum olacağını bəyan edir. Sevinci yerə-göyə sığmayan sənətkar gecikmiş olsa da, xalqın oyanışını və qətiyyətini gələcək nailiyyətlərin başlanğıcı kimi görür:

Dünən gecə mənə şərab satan qocadan xəbər gəldi
Şərab iç, millət özünə gəldi
İstibdad İrandan min pərdə dəldi
Min şükür ki, eybləri örtən Məşrutə gəldi
Azadlıq yolunun şəhidlərinin pak torpağından
Səyavuşun qanı, nəzər sal, necə cusa gəldi
Cəngavər cavanların zəfəri üçün toqquşdurduq
Şərab badəsi və nuş nuş sədası gəldi.

پیام دو شم از پیر می فروش آمد
بنوش باده که یک ملتی به هوش آمد
هزار پرده ز ایران درید استبداد
هزار شکر که مشروطه پرده پوش آمد
ز خاک پاک شهیدان راه آزادی
ببین که خون سیاوش چسان به جوش آمد
برای فتح جوانان جنگجو جامی
زدیم باده و فریاد نوش نوش آمد [17, s.200]

İran alimi S.Rzazadə 1923-cü ildə Berlindən yazırdı: “... bütün inqilab dövründə heç bir qələm və heç bir nitq İran xalqının qəlbini Arifin sözləri qədər titrə-də bilməmişdir” [17, s.60]. Könülləri rıqqətə gətirən şeirlər yazmaqda musiqi istedadının böyük rol oynadığı Qəzvinli şair inqilaba qol-qanad vermək məqsədilə axıcı və sadə dildə təsniflər bəstələyir, ayrı-ayrı şəhərlərdə geniş tamaşaçı auditoriyası önündə konsertlər verirdi.

İran inqilabına silahı və qələmi ilə sədaqətlə xidmət etmiş alovlu və mübariz şair Ə.Lahutin yeddi hissədən ibarət “یک صفحه پرافتخار” (“İftixar dolu bir səhifə”) əsərində Təbrizdə cərəyan edən hadisələr təsvir olunur. İnqilabın qələbəsi üçün qadınların kişilərlə bərabər səngərlərdə savaşması ərənlərin mücadilə əzmini və mübarizə ovqatını yüksəldir, həmrəylik insanların zəfərə olan dərin inamını artırır. Səttar xanın al bayrağı altında “Yaşasın azadlıq!” şüarı ilə istibdad ordusuna hücum edən azadixahlar Təbrizin əyilmiş qəddini dikəldirlər. Qacar ordusunun məğlub halda Topxana meydanından rüsvayçılıqla qaçması sevincdən göz yaş tökən insanların əhsən sədalarını göyə yüksəldir və bununla “üsyancı şəhər”in sükutu pozulur.

İnqilab poeziyasının tanınmış siması F.Yəzdi “Azadlıq” (“Azadlıq”) şeirləri silsiləsində hüriyyətin isminin cahanın canlanmasına kifayət etdiyini bildirir. Şairə görə, ayağıbağlı kütlə üçün istibdadın səhərindən istiqlalın gecəsi yaxşıdır. Azadlığı sevən, onun izzətinə və cəlalına ehtiram göstərən hər bir kəs dünyanın qabaqcıl və demokratik fikirli insanların yanında möhtərəmdir. Hətta şair “məramında hüriyyət olmayan şeyxin məsləkinin qəbulu”nu [23, s.181] belə əbəs sayır. Allahdan irticaçılardan azadlığın intiqamını almaq üçün fürsət diləyir. İstiqlalın qulu olmayan şəxs heç bir zaman ərəbabin köləlik boyunduruğundan xilas olmayacağına əminlik ifadə edir. Buna görə dişlərini qıcamış şirin ağzından öz hüquqlarını geri qaytarmaqdan ötrü zəhmətkeş kütləni qiyməyə çağırır. İstibdad başını azadlığın ayağı altına qoymayınca, qılıncın qəbzəsini əldən buraxmağı lazım bilmir. Şair

düşmənlərdən qurtulmaq, xoşbəxt və firavan gələcəyə qovuşmaq üçün inqilabı la-büd, azadlığı isə əvəzsiz sərvət hesab edir:

Nə qədər ki, İranda konstitusiyanın adı çəkilir
 Nə qədər ki, Məşrutə hamıya azadlıq verir
 Nə qədər ki, ədalət zalımı ehtiramdan məhrum
 edir
 Hər zaman söz bitəndən sonra bu şeiri deyirəm
 İran Şura Məclisi həmişəlik var olsun!
 Bizim Məşrutəmizin şahı qiyamətə qədər var
 olsun!

تا که در ایران ز قانون اساسی هست نام
 تا دهد مشروطه آزادی به خیل خاص و عام
 تا ز ظالم می نماید عدل سلب احترام
 هر زمان این شعر می گویم پی ختم کلام
 مجلس شورای ایران تا ابد پاینده باد
 خسرو مشروطه ما تا قیامت زنده باد. [23,
 s.187]

XX əsrin əvvəllərində Məşrutə inqilabı ilə əlaqədar inqilabçı, fəhlə, kəndli, mübariz qadın və s. yeni surətlərin fars poeziyasına daxil olması novatorluğun parlaq təzahürü idi. Vətənin əbədi səadəti naminə ayağa qalxmış xalq Məşrutənin ikinci mərhələsindən etibarən artıq ümumi şəkildə deyil, ayrı-ayrı obrazların təmsalında əyaniləşir, rəmz və simvol mahiyyəti ilə ictimai səciyyə kəsb edir. Başlanğıcda fərdi deyil, ümumi xüsusiyyətlərə malik olan həmin obrazlar poeziyanın təkamülü nəticəsində ictimai elementlərlə zənginləşir, müxtəlif qəhrəmanların təmsalında konkretləşir və ictimai zümrənin bir nümayəndəsinə çevrilir. Başqa sözlə, ümumi məzmunlu “inqilabçı” surəti getdikcə, “inqilabçı qadın”, “inqilabçı kəndli” və s. formalarda tipikləşir, başlıca xarakterik cəhətlərə yiyələnir. Məsələn, Ə.Lahutin “وفا به عهد” (“Əhdə vəfa”) əsərinin ön qəhrəmanı inqilabdan ötrü fəda etdiyi oğlunu axirətə ac-yalavac yola salmış və parlaq zəfərə inamı əsla sarsılmamış inqilabçı qadındır. Yaxud da “درمان درد” (“Ağrının müalicəsi”) şeirində “Azadlıq qanla yazılmasa, oxunaqlı olmayacaq” fikrində israrlı olan M.Eşqinin “ایده آل” (“Eşqinin ideali”) poemasında Məşrutəçilərə qoşulan inqilabçı kəndli intiqam niyyəti ilə ədalət adına mübarizə aparır. Qızı Məryəmin ölümündə zəmanəni müqəssir bilən kəndlinin (həm də dərddli atanın) ideali ölkədə zülmün bünövrəsinin məhvi, qanunun aliliyinin təmin edilməsi və sosial ədalətin bərpa olunmasıdır.

XX əsrin əvvəllərində M.Baharın, Ə.Dehxodanın, A.Qəzvini və Ə.Lahutin əsərlərində real tarixi hadisələrin əksi, Məşrutə öndərləri – Səttarxanın, Bağırxanın və silahdaşlarının mübarizələrinin təsviri mühüm yer almışdı. 1908-ci ildə yazılmış irihəcmli “دو نشان” (“İki nişan”) əsərində Ə.Lahuti “Sərdar-e melli” Səttarxanı, “İftixar dolu bir səhifə”də isə gözlərini qırpmadan canlarını vətən yolunda fəda etmiş Yar Məhəmmədin, Həsən Demokratın, Əkbər Nəcərin, Hüseyn Kolahmalın və Əli Nəlbəndinin yaddaşlardan silinməz poetik əbədi heykəllərini ucaltmışdır. Məşrutə qiyamının məğlubiyyətindən doğan dərin hüzn, məyusluq və kədər Ə.Gilani, Ə.Dehxoda, İ.Mirzə, M.Bahar, A.Qəzvini və başqalarının yaradıcılığında bədbinlik əhval-ruhiyyəsi yaratsa da, Lahutidə gələcəyə inamı, ümid və nikbinlik atəşini əsla söndürə bilmədi.

Nəticə. Məşrutə inqilabı dövründə poeziya ictimai-siyasi mühitlə sıx əlaqələndi və qarşılıqlı təsir şəraitində inkişaf etdi. İnqilab fars şeirini görünməmiş surətdə hərəkətə keçirdi və poeziya xalq izdihamının xidmətində dayandı. İctimai etirazlardan doğan ən mühüm hadisələr, xüsusilə ictimai mövzular poeziyada dolğun bədii əksini tapdı. Şairlər əsərlərində inqilabın mənzərəsini və gedişini yaxından əks etdirir, xalqın haqlı tələblərini səsləndirir, onun müdafiəçisi qismində de-

mokratik hüquq və azadlıqlar aşılayırdılar. Onlar öz fikirlərini klassik şeir formalarında və müxtəlif folklor janrlarında sadə dillə ifadə edirdilər. Bu bədii fənd əsərlərin daha sürətli və geniş yayılmasına, insanlar arasında dillər əzbəri olması ilə nəticələnirdi. Məşrutəçi şairlərin misraları xalq içrə aforizmə və şüara, inqilabçıların ilham qaynağına çevrilirdi.

Məşrutə hərəkatı bütövlükdə çoxəsrlik ədəbi prosesin davamı, o cümlədən “Şer-e nou” cərəyanının inkişafı üçün əhəmiyyətli və müsbət izlər buraxdı. Fars şeirində yeni mərhələnin əsası qoyuldu, ideya-sənətkarlıq baxımından poeziya xeyli zənginləşdi. Şeirdə məzmun yenilikləri və yeni surətlər meydana gəldi, siyasi satira yarandı və tənqidi realizm rəvnəqləndi. İranın Ə.Gilani, Ə.Dehxoda, Ə.Lahuti və digər məşhur sənətkarları görkəmli şair M.Ə.Sabir yaradıcılığının təsiri altında mütərəqqi və dəyərli əsərlər qələmə aldılar.

Ədəbiyyat:

1. Həsənov N. İranın yeni tarixi (1870-1917-ci illər). Bakı: ADU, 1973.
2. Hüseynov B.M. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq. Bakı: Elm, 1975.
3. Hüseynov F. “Molla Nəsrəddin” və molla-nəsrəddinçilər. Bakı: Yazıçı, 1986.
4. Məmməd zadə C.N. Məşrutə inqilabı dövründə fars poeziyası // BDU-nun Şərqsü-naslıq fakültəsinin yaranmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azerbajjani Oriental Studies in the Context of East-West Scientific-Cultural and Socio-Political Dialogue” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı: BDU, 14-15 dekabr, 2022, s.213-217.
5. Məmməd zadə C.N. Əbülqasim Lahuti yaradıcılığında qadın surəti // Akademik Zərifə Əliyevanın 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Dəyişən dünyada qadın: Şərq və Qərb baxışı” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları (məqalələr), Bakı: Elm, 06-07 mart, 2023, s.196-203.
6. Rəsulzadə M.Ə. Bakı və Azərbaycan tarixinə dair əsərlər (1918-1919). Bakı: Qanun, 2013.
7. Дорри Дж. Персидская литература XX века. Москва: Муравей, 2005.
8. Иванов М.С. Новейшая история Ирана. Москва: Мысль, 1965.
9. Мамедзаде Дж.Н. Тема борьбы за свободу в творчестве Мирзаде Эшқи // Тезисы международной научной конференции «Древний и современный Восток: источники, исследования, перспективы» посвященной 100 - летнему юбилею академика З.М.Буниятова, Баку: Элм, 20-21 декабря, с.178-179.
10. Чайкин К. Краткий очерк новейшей персидской литературы. Москва: Книгосоюз, 1928.
11. آرين پور ی. از صبا تا نیما (تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی)، جلد دوم. تهران: زوار، ۱۳۷۲.
12. امین پور ق. شعر مشروطه: آینه دار دوره ی بیداری // ایران شناخت، ۱۳۷۶، شماره ی ۷، ص. ۷۵-۳۸.
13. دیوان اشعار ملک الشعرا ی بهار. تهران: نگاه، ۱۳۸۷.
14. دیوان دهخدا (به کوشش سید محمد دبیر سیاقی). تهران: تیراژه، ۱۳۶۶.
15. شفیعی ک. م. ادوار شعر فارسی (از مشروطیت تا سقوط سلطنت). تهران: سخن، ۱۳۸۰.
16. کتاب منتخبات عشقی (به قلم ع. سلیمی). تهران: لاله زار، ۱۳۰۶.
17. کلیات دیوان عارف قزوینی (به اهتمام عبدالرحمن سیف آزاد). تهران: امیر کبیر، ۱۳۴۷.
18. کلیات سید اشرف الدین گیلانی "نسیم شمال" (به اهتمام احمد اداره چی گیلانی). تهران: نگاه، ۱۳۷۵.
19. لاهوتی ا. سرودهای آزادی و صلح. مسکو: اداره نشریات به زبانهای خارجی، ۱۹۵۴.
20. میرزا ای. دیوان (مشمول بر مقدمه و قصاید و غزلیات و مثنویات). چاپخانه ی مردمبارز.
21. نقی پور م. م. وطن در شعر عارف قزوینی // نامه پارسی، ۱۳۸۹، شماره ۵۳، ص. ۷۷-۵۱.
22. یاحقی م. چون سبوی تشنه (تاریخ ادبیات معاصر فارسی). تهران: جام، ۱۳۷۵.
23. یزدی ف. دیوان (غزلیات و قصاید و قطعات و رباعیات). تهران: امیر کبیر، ۱۳۵۷.

Javanshir Mammadzade

Summary

THE CONSTITUTIONAL REVOLUTION AND PERSIAN POETRY

The Constitutional Revolution of 1905-1911 had a significant impact on the revival of the literary environment along with the socio-political situation in Iran. During the Constitutional Revolution poetry was closely connected with the social and political environment and developed under conditions of mutual influence. The revolution mobilized Persian poetry in an unprecedented way and poetry stood at the service of the masses. The rapidly developing press gave a great impetus to the development and the progressive direction of Persian poetry. The most important events arising from public protests, especially social issues found full artistic expression in poetry. In their works poets closely reflected the scene and progress of the revolution, voiced the rightful demands of the people and instilled democratic rights and freedoms as its defenders. They expressed their ideas in simple language in classical poetry forms and various folklore genres. The verses of the poets became aphorisms and slogans among the people, a source of inspiration for the revolutionaries. The works of M.Bahar, A.Dehkhoda, A.Ghazvini, and A.Lahuti took an important place in the reflection of real historical events, the description of the struggles of revolution leaders – Sattarkhan, Bagirkhan, and their comrades-in-arms. In connection with the constitutional revolution, the introduction of new images as revolutionary, workers, peasants, female fighters, etc. into Persian poetry was a bright manifestation of innovation.

Джаваншир Мамедзаде

Резюме

КОНСТИТУЦИОННАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И ПЕРСИДСКАЯ ПОЭЗИЯ

Конституционная революция 1905-1911 годов оказала значительное влияние на возрождение литературной среды наряду с общественно-политической ситуацией в Иране. В период конституционной революции поэзия была тесно связана с общественно-политической средой и развивалась в условиях взаимного влияния. Революция беспрецедентным образом мобилизовала персидскую поэзию, и поэзия встала на службу массам. Быстро развивающаяся пресса дала большой толчок развитию персидской поэзии и направлению ее в прогрессивном направлении. Важнейшие события, возникшие в результате общественных протестов, особенно социальные вопросы нашли полное художественное выражение в поэзии. В своих произведениях поэты подробно отражали картину и ход революции, выражали законные требования народа, пропагандировали демократические права и свободы как ее защитники. Свои идеи они выражали простым языком, в формах классической поэзии и различных жанрах фольклора. Стихи поэтов Машрута стали популярными афоризмами и лозунгами, источником вдохновения для революционеров. В произведениях М.Бахара, А.Дехходы, А.Газвини и А.Лахути важное место заняло отражение реальных исторических событий, описание борьбы лидеров Машруты – Саттархана, Багирхана и их соратников. В время Конституционной революции были введены новые образы, такие как революционеры, рабочие, крестьяне, воинствующие женщины и др., что стало блестящим проявлением новаторства в персидской поэзии.

Rəyçi: prof. M.D.Kazimov

Adib Kurniawan
Khazar University

 :10.30546/ 2518-752X.3.2024.027

EXPLORATION OF MORAL VALUES IN THE STORY OF ZULQARNAIN BASED ON ISLAMIC LITERATURE

Keywords: *Zūlqarnain, moral, Qur'anic, leadership, ethics*

Açar sözlər: *Zülqərneyn, əxlaq, Qurani-Kərim, rəhbərlik, etika*

Ключевые слова: *Зулькарнайн, мораль, Коран, руководство, этика*

INTRODUCTION

The stories included in the content of the Qur'an are of certain truth and beneficial for humanity. The Qur'an even emphasizes that the stories contained within it are the best stories, meaning the best of stories, all of which are undoubtedly good and true. One of the purposes of revealing these stories is so that humans can take lessons (Ibrah) from them, serve as reminders, and encourage people to always think [12, p.2].

The stories or narratives in the Qur'an serve as a means to convey the guidance brought by the Qur'an. Furthermore, it is as if the Qur'an uses these stories as a method to deliver its objectives. Almost every verse in the Qur'an discusses stories, whether they are about the Prophets or ancient communities. All of these stories are narrated for the noble purpose of relating to the message brought by Prophet Muhammad (peace be upon him) and as evidence of his prophethood [13, p.201].

If outlined, the stories in the Qur'an contain two important elements: theological values and moral values. The form of da'wah (propagation) in the Qur'an demonstrates the truth of the message brought by the Prophets and Messengers as envoys of Allah Subhānahu wa Ta'ālā. From these stories, humanity is expected to derive lessons, both from the theological and moral values contained within them [18, p.3].

The stories in the Qur'an are not fabricated but are real stories whose truth is certain. This is different from stories made by humans. The stories in the Qur'an represent absolute truth [8, p.5]. The Qur'an is a book of guidance, not just meant to be memorized or recited. It contains stories that convey messages and morals that should be emulated. Thus, readers can learn from the good aspects and discard the bad ones [7, p.1].

In simple terms, the stories in the Qur'an can be categorized into three types. First, the stories of the Prophets. Second, the stories of individuals or communities mentioned in the Qur'an, highlighting either their virtues or their wrongdoings. Third, the stories of various events that occurred during the time of the Prophet Muhammad (PBUH). One of the many stories in the Qur'an that falls into the second category is the story of Dhul-Qarnayn, a wise and faithful figure who believed in Allah SWT and embarked on a journey [14, p.139].

Žūlqarnain mentioned in the Qur'an has become a subject of research due to the ongoing mystery and long-standing controversy among scholars or interpreters, from classical to contemporary times, as well as among orientalist. Some scholars believe that Alexander the Great of Macedonia is the figure of Žūlqarnain mentioned in the Qur'an. Others believe that Cyrus the Great of Persia is the figure of Žūlqarnain, with several other opinions also existing [14, p.139].

The story of Žūlqarnain in the Qur'an is mentioned only briefly in Surah Al-Kahf, and there are no verses in other surahs that specifically discuss his story. In the Qur'an, the story of Žūlqarnain is found in Surah Al-Kahf, verses 83-98, out of a total of 110 verses. The Qur'an does not clearly specify who Žūlqarnain actually was. He is only depicted as a faithful and devout believer in Allah who was granted authority on earth, endowed with knowledge and various abilities as means to achieve his journey's goals. He is described as undertaking journeys or expeditions towards the west (the place of the sunset), then towards the east (the place of the sunrise), and finally to a location between two mountains (al-Saddain) [6, p.142].

The scholars of tafsir have made significant contributions in interpreting the verses that narrate the story of Žūlqarnain. Among these scholars are al-Ṭabarī, al-Qurṭubī, Ibn Kathīr, Abdullah Yusuf Ali, and Muhammad Quraish Shihab. The interpretations of Žūlqarnain's story presented by these scholars are comprehensive and intriguing to study. In addition, many Muslim intellectuals and scientists have also researched and documented their findings on the verses that recount the story of Žūlqarnain [14, p.139].

Research related to the story of Žūlqarnain has been extensively conducted by Muslim scholars, both in the form of theses and written works such as articles and others. The author observes and reads that, so far, research on the story of Žūlqarnain has mostly focused on uncovering the true identity of Žūlqarnain as mentioned in the Qur'an. Additionally, studies exploring the lessons that can be drawn from the story of Žūlqarnain have often been conducted with a focus on the interpretive thoughts of a single commentator. As far as the author's admittedly limited reading goes, no research has yet examined the story of Žūlqarnain from the perspective of the moral messages contained within it using a thematic method, which involves incorporating the interpretations of several commentators, a method the author intends to use in this study.

METHODS

This research is a library study, conducted by collecting data and reviewing several references related to the issues to be discussed. The data collection method in this study involved gathering literature from the reference sources used, including both primary sources and secondary sources. The primary sources in this study are the Qur'an and books of tafsir (interpretation). The author employs qualitative data analysis techniques using a descriptive method, which involves analyzing, describing, and summarizing various conditions and situations from the data collected.

RESULTS

The story is a part of the Qur'an. Since the story is a narrative that has been manifested in the form of a language system, this language system is composed of sentence structures that form a text. The text in the Qur'an contains high literary elements, giving it an aesthetic value that deserves appreciation. Therefore, the

stories in the Qur'an, in addition to having a clear purpose, are also conveyed using high-level literature [16, p.5].

The story is a means of educating people that is frequently found in the Qur'an. In fact, the stories in the Qur'an have become popular narratives in the world of education. The stories presented in the Qur'an accompany aspects of life and education that are essential for humans, including the aspect of morality [7, p.25].

The Qur'an, through its stories, does not merely aim to inform about historical facts. The purpose of these stories in the Qur'an is to explain principles, invite towards an idea, command goodness and truth, and prohibit wrongdoing [11, p.36].

The stories in the Qur'an generally explain historical events using a literary approach. The stories are typically based on historical realities, but these realities are conveyed in the Qur'an's unique style and are adapted to the cultural context of Arab society at that time. This approach gives rise to new impressions and meanings. An example of a historical story presented with a literary approach is the story of Prophet Musa, Prophet Ibrahim, Prophet Yusuf, and others [11, p.38].

All of these stories are explained in the Qur'an with the purpose that people, especially Muslims, may learn from the lessons contained within them. The stories in the Qur'an always serve as sustenance that nourishes the soul and strengthens the heart. As stated in Allah's words in Surah Hūd, verse 120: "And all the stories of the Messengers We relate to you, are those through which We strengthen your heart".

The verses of the Qur'an, when categorized, can generally be divided into two types: first, verses that were revealed solely as guidance and direction for humanity without any specific cause or event behind them. Second, verses of the Qur'an that were revealed in response to events occurring within the society where the Qur'an was revealed [10, p.1]. Part of its history consists of stories, both short and long. These stories provide interpreters with an insight into the conditions of Muslims during the time when the Qur'an was revealed. Information about the situation, conditions, and environment of the first community to receive the Qur'an can assist interpreters in understanding the meaning of a Qur'anic verse [10, p.3]."

Before the revelation of the Qur'anic verses recounting the story of Żülqarnain, the condition of the Muslim community was difficult, as they faced continuous trials and tribulations. The polytheists of Mecca were hostile towards them, treating them with hatred, as documented in historical accounts. Therefore, the revelation of the verses in Surah Al-Kahf (18) narrating the story of Żülqarnain rekindled their spirit and strengthened their faith. They firmly believed that these verses were revealed by the Almighty God. Their conviction grew stronger that they belonged to the victorious group that would be aided by God. At that time, victory was thought to belong only to those who were strong and had many followers, regardless of religion. Victory was seen as achievable only by the most powerful. Thus, the story of Żülqarnain presented a new understanding for them, serving as a consideration in determining which group would be victorious. They had never imagined that there was a king in the past who belonged to their group – those who believed, had piety, walked in the path of Allah, and successfully fulfilled their missionary duties [3, p.269].

For the early Muslims at the time of the initial revelations of Islam, the story of Dhul-Qarnayn was undoubtedly astonishing. This is because Dhul-Qarnayn succeeded in combining two forces: the strength of faith and physical power. This combination of strengths is mentioned in the Qur'an when recounting the stories of those who came before. The purpose is to strengthen the hearts of the believers and to convey the message that victory will come to them [3, p.270].

When reading the story of *Ẓūlqarnain*, one will find it filled with hidden meanings, traces, knowledge, and significant historical events. The story of *Ẓūlqarnain* and the events associated with it are among the most astonishing tales in human history [15, p.22].

Ẓūlqarnain is mentioned in the Qur'an in Surah al-Kahf (18), but the Qur'an does not specify who *Ẓūlqarnain* actually was, who the people he encountered were, or the exact locations of the places where the sun rises and sets that he visited. These details are not elaborated upon in the Qur'an, neither in terms of names nor locations, which carries wisdom and is known only to Allah [4, p.69]. However, there are many interpretations from the commentators regarding the identity of *Ẓūlqarnain* mentioned in the Qur'an.

Ẓūlqarnain literally means "the one with two horns" or "the king with two horns." Some believe that *Ẓūlqarnain*, as mentioned in the Qur'an, is Alexander the Great of Macedonia, as he was able to conquer two poles, namely the West in Macedonia and the East in India [15, p.71]. Abdullah Yusuf Ali describes *Ẓūlqarnain* as "the one with two horns," a king with two horns, or a ruler of two eras. However, who he actually was, where he lived, and in what era remains unknown because the Qur'an does not provide us with sufficient information to give a definitive answer. The most common view equates *Ẓūlqarnain* with Alexander the Great. Another opinion suggests that he was an ancient Persian king or a king of *Ḥimyar* [1, p.738].

The discussion regarding the figure of *Ẓūlqarnain*, as far as the author's reading goes, reveals that scholars and thinkers hold diverse opinions on who *Ẓūlqarnain* truly was. The most commonly held view among scholars is that the name *Ẓūlqarnain* most strongly refers to several individuals: Iskandar al-Maḡdūnī (Alexander the Great), *Ṣa'ab Ẓūlqarnain al-Ḥimyarī*, and *Kharesh al-Akhmini al-Fārisī*. The third name is the opinion of contemporary historians. However, there are other views that suggest *Ẓūlqarnain* is not one of these individuals, as *Ẓūlqarnain* is not a personal name, but rather a title. Therefore, the true identity of *Ẓūlqarnain* remains unclear [2, p.22].

The Qur'an narrates the journey of Dhul-Qarnayn, which involves a mission of traveling to spread the religion of Allah. During each of his travels, whenever he encountered a group of people and was faced with various issues, his approach to decision-making in resolving these problems demonstrated how he applied and upheld the principles of righteousness in his life. The primary mission that Dhul-Qarnayn carried during his journey to the places where the sun sets and rises was to spread the teachings of monotheism [6, p.106].

The verse that explains the beginning of his journey is Qs. al-Kahf/ 18:85.

فاتبع سبيلها

"Thus, he traversed a path." The meaning of the word سيبا (Syababa) is a place. This is conveyed by Ibn Kathir, quoting the opinion of Ibn 'Abbas. Mujahid interprets the meaning of this verse as referring to the place and the path between the eastern and western parts, which connects the two. According to another narration from Mujahid, سيبا refers to the two opposite sides of the earth. A similar opinion was expressed by Qatadah, stating that the verse means that Dhu'l-Qarnayn traveled through every place on earth and observed all the signs within it [9, p.292].

DISCUSSION

The story of Żūlqarnain is about a leader who successfully conquered every region he visited. However, the commendable qualities inherent in him are also very good to be emulated by everyone who reads his story. Therefore, when discussing the moral messages contained in his story, the messages that can be derived are relevant not only to leaders but also to anyone else. The author will present some moral messages found in the story of Żūlqarnain according to the commentators mentioned earlier.

A. Leaders Must Possess Knowledge

A leader must have greater intelligence and confidence than the people they lead. The intelligence of a leader will assist them in resolving issues that arise within their community. An intelligent leader will not run away or become discouraged when facing problems, because with the intelligence they possess, they will be able to find solutions to these issues. An intelligent leader will also not allow problems to persist for long, as they are accustomed to resolving issues promptly [2, p.59].

Żūlqarnain is a leader who was granted knowledge and authority by Allah to carry out his mission of spreading the faith. This can be seen in Surah Al-Kahf (18:84): "Indeed, we established him upon the earth, and We gave him the means to everything."

"Indeed, We granted him a great and strong kingdom, allowing him to control everything possessed by other kings (leaders), including power, armies, war equipment, and supplies. Because of this, he succeeded in conquering and ruling the eastern and western parts of the earth. All the lands submitted to him, and all the kings on earth were under his authority. All nations, whether Arab or non-Arab ('Ajam), served him. This is why some scholars mention that he was named Żūlqarnain because his power extended to the two 'horns' of the sun, meaning the eastern and western parts of it [9, p.183]."

According to Abd al-Raḥmān bin Zaid bin Aslam, as cited by Ibn Kaṣir, one of the knowledge possessed by Żūlqarnain was mastery of various human languages. It is also said that Żūlqarnain never spoke to any people during his military missions except in their own language.

Allah granted Żūlqarnain ease in all matters related to power. This includes the ways and means to conquer all regions and lands on the earth, to destroy his enemies, to subdue all kings on earth, and to defeat the polytheists. Ibn Kaṣir also stated that indeed, Żūlqarnain was endowed with all the means to achieve whatever he desired.

B.Just and Wise

Žūlqarnain is depicted as a leader who possesses the qualities of justice and wisdom. Justice is a commendable trait that should be held by everyone, especially a leader. According to the Indonesian Dictionary, justice is defined as being impartial, not biased, and not arbitrary. Justice means placing something in the correct and proper place. Justice is one of the goals of every religion in the world, including Islam, which places great importance on justice in human life.

The explanation of the wisdom that can be drawn from the story of Žūlqarnain is contained in His words, Qs. al-Kahf/18:86. In Ibn Kathir's commentary, the interpretation of this verse begins with an explanation of the location of the event in the context of the verse. 'Until, when he reached the setting of the sun.' This refers to Žūlqarnain's long journey until he reached the western part of the earth; this interpretation is taken because the setting of the sun in the sky is an impossible event. Then, 'he saw the sun setting in a muddy spring' refers to the sun that he witnessed setting behind the ocean, as is generally perceived by people. The word 'hami'ah' (muddy spring) is derived from one of the two well-known recitations, namely 'al-hama'ah,' which is also mentioned in Qs. al-Hijr/15:28, meaning soft soil."

Ibn Kathir cites two narratives and one opinion from a scholar (Hasan al-Basri) with a similar meaning, namely that Ibn Abbas and Ali Ibn Abi Talhah interpreted it as Žūlqarnain finding the sun setting in a hot sea. Ibn Kathir also cites the opinion of Ibn Jarir al-Ṭabarī, who explained that the "black land" refers to mud [9, p.293].

Then, Žūlqarnain encountered one of the groups from among several nations, specifically a large nation descended from Prophet Adam (peace be upon him). Concerning this, Žūlqarnain was granted authority by Allah over them to either punish them or to offer them goodness (invite them to faith). In this context, Ibn Kašir interprets this as a form of law enforcement among them, which could include actions such as killing, capturing, or if Žūlqarnain so desired, granting mercy or accepting ransom. This would allow Allah to assess his (Žūlqarnain's) justice and faith in accordance with the fairness and explanation that Allah has conveyed in His other verses.

Another wisdom from Žūlqarnain, as mentioned in Surah Al-Kahf, specifically in verse 95, concerns the power that Allah granted him. Despite this gift and ability, he did not become arrogant, emphasizing the understanding of true judgment based on righteous actions.

Zulqarnain said: 'What my Lord has empowered me with is better, so help me with strength (of men and tools), so that I may build a barrier between you and them [10, p.426].

In this case, the response to their statement (a group that barely understands the conversation [9, p.298]. They were willing to gather their possessions as a reward if Žūlqarnain was willing to build a barrier between them and Gog and Magog [9, p.298]. Then, Žūlqarnain replied with sincerity and purity, which underlie the goodness and good deeds, saying, "What my Lord has given me in authority is better." Ibn Kašir interprets this phrase to mean that indeed, the power and strength granted by Allah to Žūlqarnain are better than what they (the people)

have gathered, similar to what Prophet Solomon (peace be upon him) said in Surah al-Naml, 27:36 [9, p.298].

In this context, the teachings on human behavior as advocated by God in His Word are illustrated through the story of Żūlqarnain, which serves as a core lesson on the wisdom in one's justice towards other creatures. This has been extensively presented by God in other verses, using the example of Żūlqarnain. This is because the truth of God's blessings, which are truly good, is not bound by time or place and is absolute from every perspective.

C.Qana'ah

In Tafsir al-Qurtubi, regarding Surah al-Kahf (18:95), two issues are identified: the support of Allah and the argument for leadership. In this context, the author associates this event with the theme of qana'ah (contentment), as even though they offered wealth as payment for the assistance Żūlqarnain would provide in building the barrier, Żūlqarnain responded with "I do not need it." Instead, he requested the help of the people: "fa'inūnī biquwwah" (assist me with strength), which according to al-Qurtubi means "help me with human strength and tools," implying that the people should exert their full effort alongside Żūlqarnain, as the financial costs were covered by Żūlqarnain while the labor was provided by them. The idea is that Żūlqarnain viewed the wealth offered as payment as something they needed more, so he redirected that need back to them, emphasizing that physical support was more valuable [5, p.160].

Al-Qurtubi interprets this as meaning, "What Allah the Almighty has granted me in the form of power and sovereignty is better than your payment and wealth. However, assist me with physical strength." That is, with your labor and physical participation, as well as the tools with which I can build a wall, a barrier or a shield between them and Ya'juj and Ma'juj. This represents Allah's support for Dhu al-Qarnayn in this context, because if those people had collected the payment, no one would have helped him, and they would have simply handed over the construction to him. However, their direct assistance is better and would complete the task more quickly, and it might even be more beneficial than the payment they had mentioned.

The second issue, which concerns the rationale for a leader (king) to protect his people in order to safeguard territorial integrity, close any gaps that could endanger them, and repair any breaches within their territory, using the funds paid by the people, in this case referring to taxes, has been explained in the previous sub-chapter [5, p.159]. The term *Qana'ah* in this context refers to the acceptance of human physical strength, which is prioritized over their wealth, as it is fundamentally more essential to them.

CONCLUSION

Every story narrated in the Qur'an contains lessons that can be drawn by those who read and understand it. Similarly, in the story of Dhul-Qarnayn, there are moral lessons that can be applied to the lives of humankind. Scholars (mufasssiron) strive to interpret the verses about Dhul-Qarnayn, endeavoring to uncover the meaning of each verse. They explain with various reports they have gathered, and describe Dhul-Qarnayn, including who he truly was, the era in which he lived, and his journeys on earth. Although each interpreter offers

different arguments, they share the same enthusiasm: to uncover the identity of the man who embarked on the journey narrated in the Qur'an and to extract the lessons that can be learned from that story.

The moral lessons in this story are drawn from the verses that recount the journeys of Dhul-Qarnayn as he traveled and interacted with various people he encountered. The first moral lesson is that Dhul-Qarnayn serves as an example of a knowledgeable leader, which is a fundamental trait that a leader must possess. The second moral lesson is when he met a group of people in a place where the sun sets, and he was given authority by Allah to act toward them – either to punish them or to treat them kindly. The justice and wisdom of Dhul-Qarnayn are evident when he was granted this power. Although he was a king or leader who could have acted as he pleased, he did not do so. The third moral lesson, derived from various interpretations of the story of Dhul-Qarnayn, is the attribute of contentment (*qanaah*). This quality was exhibited by Dhul-Qarnayn and can be applied by readers and scholars of the Qur'an in particular, and Muslims in general.

Bibliography:

1. Abdullah Yusuf Ali. 2019. *The Holy Qur'an: Text, Translation and Commentary*, terj. Ali Audah, Ikon Teralita.
2. Aisyah, Siti Nur Binti Mohd Azemi Azman. 2017. *Karakteristik Kepemimpinan Zulkarnain Berdasarkan Penafsiran Surat al-Kahf*. Skripsi S1., Universitas Islam Negeri Ar-Raniry Darussalam Banda Aceh.
3. Al-Basyuni, Hamid Thahir. 2008. *Kisah-Kisah Dalam Al-Qur'an*, terj. Muhyiddin Mas Rida, Muhammad Khalid. Pustaka Al-Kutsar.
4. Al-Qardhawi, Yusuf. 1996. *Fatwa Qardhawi: Permasalahan, Pemecahan dan Hikmah*. Cet. II. Surabaya: Risalah Gusti,
5. Al-Qurtubī, Imam. 2010. *Tafsir al-Qurtubi*, jilid 11, Terj. Muhammad Ibrahim Al-Hifnawi. Jakarta: Pustaka Azzam.
6. Hak, Nurul. *Zulqarnain*. 2012. *Dakwah Dan Peradaban: Kajian Sejarah Dakwah Perspektif Tekstual Dan Kontekstual*. *Jurnal Dakwah*, vol. 13, no. 2, Juni 2012.
7. Hidayati, Nia. 2019. *Pesan Moral Dalam Kisah Nabi Hud*. *Studi Penafsiran Al-Sya'rawi Atas Q.S. Al-Araf: 65-72*. Skripsi S1. Universitas Islam Negeri Syarif Hidayatullah Jakarta.
8. Ismatullah, A.M. 2012. *Nilai-Nilai Pendidikan Dalam Kisah Yusuf Penafsiran H.M. Quraish Shihab Atas Surah Yusuf*, *journal.iain-samarinda*.
9. Kašīr, Ibn. 2003. *Tafsir Ibn Kašīr jilid 5*, terj. Abdullah bin Muhammad. Bogor: Pustaka Imam Asy-Syafii.
10. Kementerian Agama R.I, *Al-Qur'an Dan Terjemahannya*. 2019. Jakarta: Lajnah Pentashihan Mushaf al-Qur'an.
11. Khotib, Muhammad. 2009. *Penafsiran Kisah-Kisah Al-Qur'an Telaah Terhadap Pemikiran Muhammad Ahmad Khalafullah Dalam al-Fann al-Qaṣaṣy fi Al-Qur'an al-Karim*. Skripsi S1., Universitas Islam Negeri Syarif Hidayatullah Jakarta.
12. Mardiyah, Husnil. 2018. *Pesan Moral Kisah Nabi Salih Dan Kaumnya: Sebuah Kajian Tematik*. Skripsi S1., Uvnersitas Islam Negeri Syarif Hidayatullah Jakarta.
13. Quthb, Sayyed. 1993. *Tashwir al-Fanniy fi al-Qur'an*. Kairo: Dar al-Syuruq.
14. Rukimin. 2014. *Kisah Dzulqarnain Dalam Al-Qur'an Surat Al-Kahf: 83-101*. *Pendekatan Hermeneutik*. PROFETIKA, *Jurnal Studi Islam*. vol. 15, no. 2.

15. Taufik. 2009. Dzulqarnain Dalam Al-Qur'an. Skripsi S1., Universitas Islam Negeri Sunan Kalijaga Yogyakarta.
16. Ulumuddin. 2013. Kisah Lut Dalam Al-Qur'an. Pendekatan Semiotika Roland Barthes. Skripsi S1., Universitas Islam Negeri Sunan Kalijaga Yogyakarta.

Adib Kurniawan

Xülasə
ZÜLQƏRNEYN HEKAYƏSİNDƏ ƏXLAQİ DƏYƏRLƏRİN
İSLAM ƏDƏBİYYATI ƏSASINDA ARAŞDIRILMASI

Bu tədqiqat, Qurani-Kərimdə Surə Al-Kəhf (18:83-98) surəsində nəql olunan Zülqərneyn hekayəsində əks olunan əxlaqi dəyərləri araşdırır. Zülqərneynin hekayəsi əsrlər boyu alimlər arasında mübahisə və təfsir mövzusu olmuşdur və onun kimliyi barədə fikirlər Makedoniyalı İsgəndərdən Böyük Kirə qədər dəyişir. Lakin bu tədqiqat onun kimliyinə deyil, Quranda təsvir olunan onun səfərindən və hərəkətlərindən çıxarıla bilən əxlaqi dərslərə diqqət yetirir. Ət-Təbəri, əl-Qurtubi və İbn Kəsir kimi müxtəlif təfsirçilərin şərhlərini daxil edən tematik metoddan istifadə edərək, bu tədqiqat Zülqərneynin təcəssüm etdirdiyi etik prinsipləri üzə çıxarmağı hədəfləyir. Bu prinsiplərə rəhbərlikdə bilik, ədalət, müdriklik və məmnunluğun (qanaət) əhəmiyyəti daxildir. Nəticələr göstərir ki, Zülqərneynin hekayəsi, xüsusən də rəhbərlikdə əxlaqi davranış üçün əbədi bir model kimi xidmət edir və həm tarixi anlayış, həm də müasir etik refleksiya üçün dəyərli məqamlar təqdim edir.

Адиб Курниаван

Резюме
ИССЛЕДОВАНИЕ МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ИСТОРИИ
О ЗУЛЬКАРНАЙНЕ НА ОСНОВЕ ИСЛАМСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В этом исследовании рассматриваются моральные ценности, заложенные в истории о Зулкарнаине, как она изложена в Коране, в частности в суре Аль-Кахф (18:83-98). История Зулкарнаина была предметом научных дискуссий и интерпретаций на протяжении веков, причем мнения о его личности варьируются от Александра Великого до Кира Великого. Однако это исследование фокусируется не на его личности, а на моральных уроках, которые можно извлечь из пути и действий, описанных в Коране. Применяя тематический метод, который включает интерпретации различных комментаторов, таких как ат-Табари, аль-Куртуби и Ибн Касир, данное исследование направлено на выявление этических принципов, которые олицетворяет Зулкарнаин. Эти принципы включают важность знаний, справедливости, мудрости и довольства (кана'а) в руководстве. Результаты показывают, что история Зулкарнаина служит вечной моделью морального поведения, особенно в руководстве, предоставляя ценные инсайты как для исторического понимания, так и для современных этических размышлений.

Rəyçi: dos. G.Hüseynli

Şöhrət Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

: <https://orcid.org/0009-0006-6553-6385>

:10.30546/2518-752X.3.2024.029

ƏZİZƏ ƏHMƏDOVANIN UŞAQ HEKAYƏLƏRİNDƏ TƏHKİYƏ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Açar sözlər: Əzizə Əhmədova, nəsr, uşaq ədəbiyyatı, nağıl, rəvayət, məsəl, əfsanə, atalar sözü

Keywords: Aziza Ahmadova, prose, children's literature, fairy tales, narratives, parables, legends, proverbs

Ключевые слова: Азиза Ахмедова, проза, детская литература, сказки, повести, притчи, легенды, пословицы

Giriş. İyirminci yüzilliyin altmış-səksəninci illər ədəbi-mədəni prosesi milli-mənəvi dəyərləri bir prinsip olaraq əsas götürməklə diqqət önünə gəlir. İkinci dünya müharibəsinin gərginlikləri, ideoloji sistemin ortaya qoyduğu yaşam prinsipi uşaq ədəbiyyatına da öz təsirini göstərirdi. Uşaqların estetik tərbiyəsi, zəhmətkeşlik, əməksevərlik, yoldaşlıq, dostluq, vətənpərvərlik və s. kimi dəyərlərin aşılanmasına köklənən bədii nümunələr folklordan gələn üslub və düşüncə normativləri ilə etnopotensiyanı təlqinə köklənirdi. Əzizə Əhmədova da bütün yaradıcılığı boyu uşaq təsəvvürlərini əks etdirmək kimi müqəddəs işə köklənməklə ədəbiyyat tarixinə töhfələrini vermişdir. “Qorxmazın səhvi”, “Nənəm və mən”, “Yaz qarı”, “Onu çiçəklər sevdi”, “İtirilmiş uşaq”ıq”, “Bənövşə, bəndə düşə”, “Şanapipik alçaqdan uçarsa”, “Xəbərçi qara qarğa” və s. bilgi vermək, uşaq fantaziyasında olanları təqdim etmək, təsəvvürlərini genişləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Uşaq ədəbiyyatının inkişafı, ümumi mənzərəsi ilə əlaqəli dövlət və hökumət səviyyəsində aparılan işlərin ədəbi-mədəni prosesə mühüm təsiri vardır. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının vəziyyətini yaxşılaşdırmaq ətrafında Yazıçılar ittifaqının təşkil etdiyi müzakirələr (1962-ci il 24 oktyabr) gəlinən yolu təhlil etmək və qiymətləndirmələr baxımından nümunədir. İ.Qasımovun, R.Rzanın, S.Rəhimovun, Q.Qasımsadənin konseptual mülahizələri və geniş spektrli təhlilləri ədəbi-mədəni prosesə öz töhfələrini vermişdir. M.Seyidzadənin, M.Rzaquluzadənin, T.Elçinin və digərlərinin uşaq əsərləri ilə bağlı təhlilləri milli koloritin ehtiva olunmasını prinsip olaraq əsas götürməklə diqqət önünə gəlir. Eləcə də yazıçıların beşinci qurultayında B.Nəbiyevin tarixi məruzəsi (“Uşaq ədəbiyyatını böyük tələblər səviyyəsinə qaldıraq”) gəlinən yolun ümumi təfsilatını vermək və reallığı qiymətləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bugünkü həyat və daha gözəl gələcək təsəvvürünə köklənən uşaq ədəbiyyatı etnik kimliyin ən gözəl göstəricisi olaraq əsaslı təsəvvür formalaşdırmaq xüsusiyyəti ilə spesifikləşir. “Uşaqların mənə-

vi aləmini zənginləşdirmək, onların estetik tərbiyəsi və humanist ideyalar ruhunda böyüməsi qayğısına qalmaq, müasir cəmiyyətin quruculuğunda fəal iştirak etməyə hazırlamaq kimi xeyirxah və nəcib bir vəzifə məhz uşaq ədəbiyyatının da öhdəsinə düşür.

Uşaq ədəbiyyatı yeniyetmələrin dünyagörüşünün inkişafında, onların maraq dairəsinin genişlənməsində böyük rol oynayır. Bu ədəbiyyat kiçik oxucularını zəngin tarixi ənənələr və dövrün tələbləri ruhunda tərbiyə etməyə çalışır” [8, s.326]. Ə.Əhmədovanın uşaqlar üçün yazdığı mövzu rəngarəngliyi ilə seçilən hekayələri bütün ruhu ilə eyni tendensiyanı, uşaq təsəvvürünə dayanan kulturoloji mədəniyyəti əks etdirmək məramı ilə diqqət önünə gəlir. “Qaragöz”, “Ayını yer uddu”, “Bir qış gecəsi”, “Bahar gələndə”, “Lalə bəbəyində bir ev var”, “Günəş gəldi meşəyə”, “Xəbərçi qara qarğa”, “Dünya tamam mavidir”, “Şanapipik alçaqdan uçarsa” və s. hekayələri özlüyündə uşaq dünyasını əks etdirmək, şəxsiyyətyönlülük səviyyəsində formalaşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Bir ay. Dildə asan deyildir. Amma günlər uzanır, həftələr qurtarmaq bilmir.

Nəhayət ki... Atam gəldi. Bağa köçdük. Çatınca nə görsək yaxşıdır? Eyvancımızda bir quş bala çıxarıb. Bilsəniz nə qədər sevindim.

– Ata, bu quşun adı nədir?

– Bir adı Şanapipik, bir adı Şinəbub, Hüd-hüd, Hop-hop... Yəqin hələ mən bilmədiyim də var.

– Güldüm:

– İşə bax ha, gör ona nə çox ad qoyublar.

– Bəs necə? Axı bu quş Bakı bağlarının gözəlidir.

– Doğrudan da gözəlidir. Ata, yəqin ki, Şanapipik görüb biz gəlmişik, o da köçüb qonşuluğumuza. Qonşuluğumuza yox ey, elə bizimlə bir evlidir ki, bu quş” [3, s. 124-125]. Uşaq hekayəsi adı ilə çap olunan bu örnək mətn informasiyası baxımından ciddi bir spesifikliklə diqqət önünə gəlir və bir neçə istiqaməti aydınlaşdırmağı zərurətə çevirir:

a) etnoqrafik zənginliyi əhatə etmək baxımından Bakı ətrafı həyatı və yay aylarında dənizkənarı bağlara gedib orada yaşamaq ənənəsini;

b) ata ilə nəvə arasında olan söhbət və bunların ailə institutu səviyyəsində sərgilədikləri;

c) zoomorfik baxımından diqqət önünə gələn bilgilərin şanapipik timsalında olan informasiya;

ç) ev tikmək, yurd salmaq kontekstində olanların ümumi mənzərəsi;

d) adlanmanın rəngarəngliyi və Bakı bağlarının gözəlliyi timsalında olanların ümumi mənzərəsi və s.

Bütün bunlar ayrı-ayrı coğrafi areallar əsasında olan mənzərəni aydınlaşdırmaq, onun polifoniyasını uşaqlara aşılamaq baxımından spesifikliklə səciyyələnir. Ümumiyyətlə, yazıçı və folklor problemi çeşidli zamanlarda ədəbi-nəzəri fikrin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ə.Əhmədova [3; 4] da zəngin təcrübədən, xalq ədəbiyyatının günümüzə daşıyıb gətirdiklərindən bəhrələnərək maraqlı nümunələr yaratmışdır. “Bu bir həqiqətdir ki, böyüklər həmişə, hər bir dövrdə öz övladının tərbiyəsilə məşğul olmuşlar. Bu tərbiyə yalnız onları əməyə alışdırmaq, vətəni müdafiəyə hazırlamaqdan ibarət olmamışdır. Uşaqların daxili aləmi, mənəviyyəti, əxlaqı, davranışı da onları daim düşündürmüş, narahat etmişdir. Estetik tərbiyə və ümumi

tərbiyə kompleksinin içərisində özünəməxsus bir yer tutmuşdur. Xalqın şifahi şəkildə yaşayıb yaratdığı nümunələr uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır.

Ənənəvi uşaq folkloru nümunələri poetik və cazibədardır, bədii cəhətdən dolğun və kamildir” [2, s. 219]. Uşaq ədəbiyyatının istedadlı nümayəndəsi Ə.Əhmədova da əsərin adından tutmuş məzmun informasiyasına qədər üfqi və şaquli xətdə əsaslı bir təsəvvürlə orjinallığı faktlaşdırır. Şanapipik ətrafında mətnin verdiyi bilgi ana və onun balası əsasında tərbiyəvi mahiyyəti ilə diqqət önünə gəlir. Burada digər maraqlı tərəf şanapipiyn alçaqdan uçması ilə bağlı xalq təsəvvüründəki düşüncənin başlığa gətirilməsidir. Həcm etibarilə qısa, məzmun baxımından əsaslı bir zənginliyə bağlanan bu məsəl tərbiyə anlamında spesifiklik sərgiləyir. “Ata dedi:

– Nə vaxt ki, gördün Şanapipik alçaqdan uçur, oğlum, bil ki, onda balaları üçün yem axtarır, o zaman Şanapipiyə heç dəymək olmaz. Balaların gözü yolda qalar” [3, s. 126]. Xalqın folklor yaddaşı, nağıllar, rəvayətlər, əfsanələr, məsəllər, atalar sözü, inam və etiqadlar, yanılmaclar, dastan informasiyaları və s. [9] bir çoxluqla yazı mühitində uşaq ədəbiyyatının yazılı qolu [1; 6] üçün qaynaq funksiyasını yerinə yetirir.

Elmi-nəzəri fikrim görkəmli nümayəndələri nağıl fantaziyası ilə uşaq fantaziyası arasında tipoloji müqayisə apararaq vurğulayırlar ki, əslində uşaq üçün həyat özü nağıldır. Uşaqların həyatı öyrənmək cəhdləri, yaxşı və pis tərəflərinə münasibəti, müşahidələri və çeşidli tərəflərdən çıxardığı qənaətləri bütün incəlikləri ilə elə nağıl əsrarəngizliyi səviyyəsində olanlarla həmahəng görünür. Ona görə də bu zənginlikdən çıxış edən yazıçılarımız folklorun dediklərindən (onun bir hissəsini böyüklər yaratmışlarsa, digər bir hissəsini təbii axarda uşaqlar yaratmışlar) çıxış etməklə əvəzsiz bir mədəniyyət fondu yaratmışlar. Ə.Əhmədovanın “Bu kisəni hardan almısan” nağıl-hekayəsi folklor üslubu, epik təhkiyənin formulları, xarakter yaratma xüsusiyyəti, özünəməxsus canlandırma üsulları ilə spesifikləşir. “Günlərin bir günü yekə, çox yekə Kenqurunun balaca, lap balaca balası dünyaya gəldi. Demə görməmişəm, üskük boyda.

Ana balasını ehtiyatla əlinə götürdü. Fərəhlə sığalladı, dedi:

– Ay aman, gör necə xırdadır. Qulaq boyda da deyil. Bunu saxlamaq mı olar? İnanı bilmirəm, o da böyüyə, yekə kenquri ola. Kimsəyə göstərməli deyil, baxanda hamı mənə güləcək, deyəcək özünə bax, doğduğuna bax. Vay, vay! Bu nə işdi, başıma gəldi” [3, s. 134]. İstedadlı uşaq yazıçısının bütün əsərləri müxtəlif səviyyələrdə bilgi verməyə, nəyisə çatdırmağa xidmət edir. Burada da kenqurunun dili ilə söylənənlər özlüyündə bir təsiredicilik, orijinal düşüncə nümayiş etdirməyin örnəyidir. Epik təhkiyə təsiredicilik müstəvisində uşaqların dili ilə deyilənlərə dayanmaqla spesifik bir mənzərəni diqqət önünə gətirir. Uşaqlar bu nəql etmənin özünəməxsusluğunda bir istiqamətdə kenquru haqqında bilgi əldə edirlərsə, digər kontekstdə dil və üslub müəyyənliyində onun balası və qarın hissəsində kisə formasında bioloji aspektli məlumatı yiyələnirlər. Kenquru, xoruz, meymun timsalında olan təqdimatlar özünəməxsusluqları aydınlaşdırmaq xüsusiyyəti ilə uşaq düşüncəsində özü ilə birgə yozumları, təbii olan münasibətləri də sıralayır. “Günlər ötür, bala Kenquru saatbasaat böyüyürdü. Yavaş-yavaş anasına oxşamaya başlayırdı. Artıq ətrafdakıların diqqətini cəlb edirdi. Meşə xoruzu uca ağacda oturub kenquruya göz qoymaqla doymurdu.

Axırda özünü saxlaya bilməyib dedi:

– Ay qonşu, bu gözəl bala sənindir?

– Mənimdir. Əlbəttə mənimdir. – Kenquru balasını məhəbbətlə süzdü. –

Canım, ciyərimdir”! [3, s. 136]. O biri ağacda oturan meymunun söhbətə qarşımaları uşaq marağında həssaslığı sərgiləyir, eyni zamanda bu söhbətlərin reallığa bağlanma təsəvvürünü diqqət önünə gətirir. “Bənövşə, bəndə düşə”, “Hər çəməndən bir çiçək”, “Rəssam payız”, “Xəzər Xəzərdən gəlir”, “Xəzri”, “Xəbərçi qara qarğa” və s. uşaq hekayələri ayrı-ayrı zaman kəsiklərində müəllifin dünyagörüşünü, uşaq dünyası ilə təmaslarını ortaya qoyur. “Onun bədii yaradıcılığında uşaq dünyasında baş verən real həyat hadisələrinin təsviri, uşaqları düşündürən, onları maraqlandıran, onlar üçün sirt kimi görünən məqamların bədii şərhinin onların başa düşəcəyi tərzdə verilməsi əsas yer tutur. Müasir mövzulara daha çox geniş yer verən yazıçı, yeni nəslin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinin qayğısına qalır, onların insani keyfiyyətlərə malik olması istəyini ön plana çəkir, müasir dövrə layiq şəxsiyyətlərin yetişməsi probleminin bədii həllinə çalışır” [5, s.363]. “Qorxmazın səhvi” adlanan ilk mətbu hekayəsi (1957), eləcə də müxtəlif illərdə çap olunan “Xınalı qayalar” (1967) ilk kitabı başlanğıc üçün böyük marağa səbəb olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə “Yaz qarı” (1970), “Onu çiçəklər sevdi” (1977), “Mavi gözlərin işığı” (1984), “Çiçəklərim” (1988) və s. kitabları ədibin zəngin yaradıcılığının uşaq ədəbiyyatı nümunələri yaratmaq baxımından dinamik mənərəsini əhatələyir.

Uşaqların sevimlisi olan müəllifin tərəcəçilik fəaliyyəti, V.Hayfin, A.Kuprinin, A.A.Milinin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərəcəməsi onun yaradıcılığında ayrıca bir mərhələdir. Ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatının ayrı-ayrı dövrlərdə yaşamış ədiblərinin yaradıcılıq nümunələrini uşaqlara təqdim etmək ənənəsi on doqquzuncu yüzillikdən üzü bəri artan tempdə getmişdir.

Ə.Əhmədova bütün yaradıcılığı boyu müxtəlif aspektlərdə uşaq dünyasını canlandırmağa, orijinal əsərlər yaratmağa həssaslıq göstərmişdir. “Ayı meşədən küsdü”, “Heyvanların qış hekayəti”, “Səyyar dovşan”, “Lovğa ördək balası”, “Dovşanın kələyi”, “Ağlağan çəpiş”, “Xəbərçi qara qarğa” və s. nümunələr uşaqlarda heyvanlar haqqında əsaslı təsəvvür formalaşdırmağa, sirtli-sehrtli təbiət aləminin flora və faunası haqqında bilgi verməyə köklənir. Məsələn, “Bahar gələndə” hekayəsində təqdimin maraqlı və təsiredici nümunəyi verilir. “Teleqraf telinə qonmuş bir boz sərçə yanındakı qaramtıl sərçəyə üzünü tutub dedi:

– Hamı köçəri quşları həvəslə qarşılayır.

– Bəs necə! Onlarsız baharın nə ləzzəti?!

– Hələ insanlara bax! Onlar üçün yuva tikirlər.

– Düz də eləyirlər.

– Yazda, yayda yaşamağa nə var ki! Hava isti, hər tərəf gül-çiçək, yem də bol. Bax qışda yaşamaq çətindir” [3, s. 170]. İki sərçənin söhbəti səviyyəsində verilən bu təfəsilat bahar fəslı, quşların isti ölkələrdən uçub gəlməsi, qaranquş və durna timsalında təfərrüatlı, həm də orijinal bir üslubla təqdimatı ortaya qoyur. Xalqın zəngin yaradıcılığından qaynaqlanan bu rəngarəngliklər Ə.Əhmədovanın əsərlərinə əlavə çalar verməklə orijinal təsəvvür formalaşdırır.

Nəticə. İyirminci yüzilliyin 60-cı illərinin ədəbi-mədəni prosesində orijinal əsərləri ilə diqqət önünə gələn Ə.Əhmədova onilliklər boyu uşaqların sevimlisi olaraq nəzər-diqqəti cəlb etmişdir. Bir-birinin ardınca çıxan kitabları yaradıcı ax-

tarıqlarının örnəyi olaraq uşaq nəsrinin kəmiyyət və keyfiyyət müstəvisində zənginləşməsinə əsas olmuşdur. Özünəməxsus deyim tərz, mövzu seçimi, canlandırma üsulları, çeşidli sintaktik fiqurlardan yerinə və məqamına görə istifadə edə bilmə bacarığı bütün səviyyələrdə istedadın faktı olaraq uşaqlarda tərbiyəvi dəyərlər aşılamağa köklənir. Xalqın zəngin yaradıcılığından gələn nağıl, əfsanə, rəvayət, təmsil, atalar sözü, məsəl, tapmaca, yanıltmac və s. bir qaynaq olaraq ədəbin əsərlərinə əlavə çalar qatmış və orijinal səciyyəli bədii nümunələrin ortaya çıxması üçün əsas olmuşdur. Bütün bunlar Ə.Əhmədovanın uşaq ədəbiyyatında yerini və məqamını göstərən tərəflər olmaqla sistemli təhlillərin aparılmasını zəruriləşdirir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Elm, 1998, 300 s.
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, s. 477 s.
3. Əhmədova Ə. Bir ürək sındırmışam. Bakı: Gənclik, 1980, 172 s.
4. Əhmədova Ə. Bu ellərə vurulmuşam. Bakı: Yazıçı, 1978, 80 s.
5. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2011, 498 s.
6. Məmmədov M., Salamoğlu T., Babayev Y. İki əsrin maarif işığında. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Elm, 1998, s. 3-10.
7. Məmmədov M., Babayev Y., Salamoğlu T. Pedaqoji mühit və ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.
8. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Bakı Universiteti, 2007, 444 s.
9. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.

Shohrat Mammadova

Summary

AZIZA AHMEDOVA'S INDIVIDUALITY IN CHILDREN'S STORIES

Twentieth-century children's prose is characterized by a fundamental idea that individual talented artists prefer the presentation of national color. Aziza Ahmadova's books published in different periods of time are characterized by the desire and intention to reflect the spirit, content and essence of the archaic depths of the ethnocultural system. In general, the mobility and social awakenings that began in the middle of the century put national and moral values as the main thing in the literary and cultural environment as a potential in children's literature.

M.Rzaguluzade, M.Seyidzade, M.Dilbazi, A.Jamil, N.Rafibeyli, A.Alibeyli, N.Khazri, H.Arif, H.Abbaszadeh, G.Gasimzadeh, M.Gulgun, N.Ganjali, Gabil, J.Javadli, S.Mammadzadeh, C.Mammadov, Y.Hasanbey, F.Sadiq, T.Mutallibov, X.Hasilova, T.Elchin, X. Alibeyli, T. Mahmud, A. Kemarli, etc. in the context of the development of children's literature, examples of poetry and prose created by artists like. The main stream of enrichment is the legend, narrative, fairy tale, anecdote, parable, etc. molded in the oral thought of the people is connected to the grandeur of artistic examples. The child is rooted to reflect his fantasy, wishes and dreams, the struggle to understand life as a goal. A. Ahmadova's works for children become specific by covering the world of the heart of babies and teenagers and focusing on the process of formation in the context of high moral values.

Шохрат Мамедова

Резюме

ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ АЗИЗЫ АХМЕДОВОЙ В ДЕТСКИХ ИСТОРИЯХ

Для детской прозы XX века характерной чертой является идея о том, что отдельные талантливые художники отдают предпочтение передаче национального колорита. Книги Азизы Ахмедовой, изданные в разные периоды времени, характеризуются стремлением и намерением отразить дух, содержание и сущность архаичных глубин этнокультурной системы. В целом начавшаяся в середине века мобильность и социальные пробуждения выдвинули национально-нравственные ценности как главное в литературно-культурной среде в потенциал детской литературы.

М.Рзагулузаде, М.Сеидзаде, М.Дилбази, А.Джамиль, Н.Рафибейли, А.Алибейли, Н.Хазри, Х.Ариф, Х.Аббасзаде, Г.Гасымзаде, М.Гульгун, Н.Гянджали, Габиль, стихи созданы такими художниками, как. Дж.Джавадлы, С.Мамедзаде, Дж.Мамедов, Й.Гасанбей, Ф.Садик, Т.Муталлибов, Х.Гасилова, Т.Эльчин, Х.Алибейли, Т.Махмуд, А.Кемарли, и т. д., прозаические примеры выходят на первый план в контексте развития детской литературы, содержательной по содержанию основанной на классических литературах. Основным потоком обогащения являются легенда, повествование, сказка, анекдот, притча и т. д., сложившиеся в устном творчестве народа, и связано с величием художественных образцов. Ребенок привязан к отражению своей фантазии, желаний и мечтаний, борьбе за понимание жизни как цели. Произведения А.Ахмедовой для детей приобретают конкретику, охватывая мир сердца младенцев и подростков и акцентируя внимание на процессе формирования в контексте высоких нравственных ценностей.

Рәүәси: prof. Н.Әліјева

METODİKA

Tamilla Abdullayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.3.2024.031

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI LÜĞƏT EHTİYYATININ İNTERAKTİV ÜSULLARLA ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: *metakoqnitiv bacarıqlar, sözlərin xüsusiyyətləri, sözün aspektləri, tapşırıqların növləri, interaktiv strategiyalar*

Keywords: *metacognitive skills, features of words, aspects of words, types of tasks, interactive strategies*

Ключевые слова: *метакогнитивные навыки, особенности слов, аспекты слов, типы задач, интерактивные стратегии*

Giriş. Xarici dil biliklərinin zənginləşdirilməsində söz ehtiyatının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, dil biliklərinin mənimsənilməsi birbaşa söz ehtiyatının olmasını tələb edir. Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, dillərin tədrisi zamanı lüğətin mənimsənilməsinə qoyulan tələbləri nəzərə almaqla tələbələrin ixtisas üzrə biliklərini akademik səviyyəyə çatdırmaq olar.

İngilis dilinin tədrisində lüğətin öyrənilməsi və bu biliklərin bacarığa çevrilməsi üçün müxtəlif üsullar və texnikalar mövcuddur. Dili tədris edən müəllimlər müxtəlif fəaliyyətlərlə tələbələrin dilə olan marağını artırır və onların yeni sözlərin mənimsənilməsi üzrə nailiyyətlərini yüksəldir. Burada təqdim olunan üsullar lüğətin mənimsənilməsinə fokuslansa da digər dil aspektlərini və bacarıqlarını da formalaşdırmağa istiqamətlənir. Təbii ki, burada tələbələrin ilkin bilikləri nəzərə alınmaqla metodlar seçilir.

Lüğətin tədrisinə digər dil aspektlərinin və bacarıqlarının tədrisində də rast gəlinir. Nümunə üçün deyə bilərik ki, qrammatikanın tədrisində əvəzliliklər- I, you, they, someone, nothing, every və s., nitq hissələrinin quruluşca növlərinin izahı- mother-in-law, baby-sitter və s. söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tələbələrdə lüğət ehtiyatının artırılması onların metakoqnitiv bacarıqlara malik olmasını tələb edir. Tələbələrdə 3 metokoqnitiv bacarığın olması mühümdür. Bunlar aşağıdakılardır:

- ✓ özünümonitorinq – idraki proseslərin izlənməsidir. Nümunə olaraq deyə bilərik ki, xarici dil dərslərində tələbələrin oxu ilə bağlı tapşırıqları həll edən

zaman dəqiqədə neçə söz oxuduğuna diqqət yetirib, çətin sözləri qeyd edib onları anlamaq üçün üzərində çalışmasıdır;

- ✓ özünütənzimləmə – məqsədini daim nəzarətdə saxlamasıdır. Burada tələbə məqsədinə çatmaq üçün plan qurur, strategiyalarını planlaşdırır və bu istiqamətdə irəliləyir;
- ✓ özünüqiymətləndirmə – öz fəaliyyəti ilə bağlı mühakimə yürütməkdir. Tələbə bu zaman strategiyalarını təhlil edərək öz fəaliyyətini təkmilləşdirmək üçün cəhd göstərir [4, s.50].

Tələbələrdə lüğətin zənginləşdirilməsi öz fəaliyyətlərini izləyərək təhlil etməsinə əsaslanır. Burada tələbələrin hər biri fəaliyyətlərini müəyyən istiqamətdə planlaşdıraraq özlərinin mənfəəti və müsbət tərəflərini təhlil edir, nəticədə irəliləyiş əldə edirlər.

Burada əsas öhdəliklərdən biri də müəllimin üzərinə düşür. Belə ki, o üsul və texnika seçimi zamanı tələbələrin hər birinə individual yanaşmalı və onların fəaliyyətlərini düzgün tənzimləyə bilməlidir. Müəllimlər tələbələrlə birlikdə müəyyən problemləri həllində məqsədyönlü fəaliyyətlər icra edərək onların söz bazasını təkmilləşdirə bilərlər. Bu baxımdan, lüğətin tədrisi zamanı müəllimlərin rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Müəllimlər tələbələrlə iş zamanı onların xarici dil biliklərinə əsasən tapşırıqlar təqdim edirlər. Tapşırıqların icrası zamanı tələbələrdə aşağıdakı bacarıqlara diqqət etmək lazımdır:

- tapşırıqda verilən bütün sözləri bilmək;
- sürətli şəkildə təqdimat;
- əldə edilən və ötürülən mənanı diqqət etmək;
- tapşırıqlarda qəbuletmə və xaricetmə faktorlarına fokuslanmaq [8].

Ümumiyyətlə, aparılan araşdırmalarda lüğətin tədrisi zamanı aşağıdakı məsələlərin diqqətdə saxlanması tələb edilir. Bunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- tezlik – verilən sözlərin işlənmə tezliyi;
- yazılı və şifahi formanın fərqlənməsi – yazılı və ya şifahi təqdimat üçün sözlərin yararlılığı;
- məzmunu uyğun işlənməsi – mühüm sözləri işlətdikləri məzmunun əhatələnməsi;
- əlaqələnmə – sözlərin bir-birilə əlaqəyə girməsi;
- qrammatik strukturlar – sözlər və qrammatikanın forma əmələ gətirməsi;
- lüğətin strateji işlənməsi – sözlərin diskursiv istifadəsi [5, s.3].

Bu barədə aparılan araşdırmalarda tapşırıq seçimini düzgün planlaşdırmaq da tələb edilir. Penny Ur lüğətin tədrisi üçün verilən tapşırıqların müxtəlif növlərini araşdırır və onları qruplaşdırır. Bu tapşırıqlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- çoxseçimli tapşırıqlar – tələbələr verilən bəndlərdən bir neçə variant seçim edirlər;
- boşluqların doldurulması – tələbələr cümlədə boşluqların yerinə tələbələr uyğun olan sözü qeyd edirlər;
- fokuslanmış blok – burada verilən mətndə müəyyən intervalla (məsələn 7 sözdən sonra) boşluqlar qoyularaq mətn tamamlanır;

- birə-bir uyğunlaşma – tələbələr onlara verilən sözləri qarşısında verilən sözlərdən uyğun olan bəndlə birləşdirməlidirlər;
- diksiya – tələbələr müəllimin nitqinə əsasən verilənləri qeyd edirlər. Bəzən bunu tərcüməyə əsaslanaraq da etmək olar. Belə ki, dinləyənlər müəllimin ana dilində dediyi cümlələri ingilis dilinə tərcümə edərək (və ya əksinə-ingilis dilindən-ana dilinə tərcümə edərək) qeyd edirlər;
- cümlə tamamlama – tələbələr verilən cümlələrin ardını öz təxəyyüllərinə əsasən tamamlayırlar;
- bilirsənsə de – onlara təqdim olunan sözlərin mənasını bilirlərsə müəyyən kontekstə uyğun olaraq tərcümə edirlər;
- tərcümə – tələbələr onlara verilən ayrı-ayrı sözləri, birləşmələri və ya cümlələri kontekst daxilində tərcümə edirlər;
- yüksək səsli oxu – dilöyrənənlər verilən mətni yüksək səsli oxuyaraq sözlərin tələffüz formasını müəyyənləşdirirlər;
- şəklin təsviri – təhsilalanlar şifahi formada şəkildə gördüklərini birbaşa deyir, ya da təsvir edirlər;
- söz haqqında bildiklərimiz – tələbələr verilən sözün mənasını deyir, onunla bağlı bildiklərini sadalayır, ona yaxınmənalı sözləri qeyd edirlər. Bu tapşırıq daha çox xarici dil bilikləri yüksək olan tələbələrlə aparılır [7, s.72].

Yuxarıda sadalanan tapşırıq növləri müəllimin tələbələrlə fəaliyyətinə də təsir edir. Bu zaman təlim interaktiv formada qurulur, ön plana tələbələr keçir və sinfin idarəsi özlərində olur. Beləliklə, tələbəyönümlülük prinsipinin tələbləri izlənilir və qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq daha da asanlaşır.

Mütəxəssislər lüğətin tədrisini müxtəlif aspektlər üzrə təhlil edirlər. Onlar qeyd edirlər ki, sözü öyrətmək üçün üç əsas faktora diqqət etmək lazımdır: forması, mənası və işlənməsi. Nationa görə, forma onun tələffüzünü (deyiliş formasını), yazı formasını, sözün hissələrini (kök, şəkilçi, ön şəkilçi) əhatə edir. Misal üçün sözün tərkib hissələri – ön şəkilçi ünsiyyət üçün nəzərdə tutulmasa da sözün məna çalarlığında neqativ və ya əks mənalı fikir yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir, ünsiyyət zamanı istifadə olunan isə sözün köküdür.

Nation vurğulayır ki, sözün mənası forma və mənanın birlikdə nəzərə alınmasıdır. Başqa sözlə desək, sözün ifadə etdiyi mənası və sözün spesifik mənasının digər sözlərlə assosiasiya olunaraq ifadə etdiyi mənası ilə məzmun anlaşılır. Burada sözün qrammatik funksiyası, birləşmələr, sözün dərəcəsi və ya işlənmə tezliyi təhlil edilir [6, s.3].

Sözlərin aspektləri onun işlənmə tezliyi ilə də əlaqəlidir. Bu zaman tələbələr sözləri daha yaxşı yadda saxlamaq xüsusiyyətinə malikdirlər. Müəllimlərlə tələbələrin birgə fəaliyyətinə əsaslanan interaktiv təlim üsullarının seçilməsi isə hədəf qoyulan söz bazasının artırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, sözlərin ilkin mənası, onların müxtəlif məzmunlu mətnlərdə fərqli məna çalarlığına malik olması və həmin sözlərin mənimsənilməsi meyarlarının müəyyənləşdirilməsi üçün edilən fəaliyyətlər tələbələrin öyrəndikləri sözləri uzunmüddətli yaddaşa yazmasına təsir edir. Beləliklə də, onların söz ehtiyatı daha da zənginləşir və qarşıya qoyulan məqsədə tez zamanda çatmaq mümkün olur. Tələbələr lüğətin tədrisi ilə əlaqəli təqdim olunan üsullar onların dilə yiyələnmək baxımından da effektiv

olmalıdır. Bunun üçün seçilən üsulların təlim məqsədinə, tələbələrin maraq və təlabatlarına uyğun olması da mühüm rola malikdir. Təlim strategiyaları tələbələrin vizual yaddaşına təsir etdiyindən tələbələr sözləri daha yaxşı yadda saxlayır. Bu fəaliyyətlərə nümunə olaraq hekayə tərtib etmək, mənasını açıqlamaq, uyğun boşluqlara sözləri yerləşdirmək kimi tapşırıq nümunələrini təqdim etmək olar [2, s.13].

Tələbələrlə interaktiv üsullarla lüğətin tədrisi onların minimal yaddaşında belə qalmasına təsir edə bilər. Səmərəli öyrənmə üsulu kimi kəşfetmə ilə yeni məlumatlar əldə edib onları təkmilləşdirmək mümkündür. Bu zaman yaddaşın və diqqətin də inkişafını təmin etmək olar [1, s.108]. Aşağıda qeyd edilən strategiyaların təşkili söz bazasının artırılması üçün effektivdir:

1. cümlə qurmaq – öyrənəcəkləri mətnin məzmununa əsasən tələbələrə 6-8 söz verilərək onların qeyd olunan mətnin məzmunu ilə əlaqəsi soruşulur. Tələbələr bu sözlərdən mətndə verildiyini düşündükləri iki söz seçirlər. Daha sonra bu sözləri cümlədə işlədirlər;

2. açar sözlər – tələbələr mətndə olan sözləri təkrarlayaraq onların təsvirini çəkməyə çalışırlar;

3. sözləri yığmaq – tələbələr ümumi mətni oxuyaraq vacib olan spzləri seçir və onları qrup yoldaşlarına izah edirlər. Sözü mənalarını aydınlaşdırmaq üçün son anda lüğətdən istifadə etməyə icazə verilir [3, s.15].

Bu strategiyalar tələbələrin fəal çalışmaları və fikirlərini düzgün əsaslandırma bilmələri üçün önəmlidir. Bu məqsədlə onların fəaliyyətini ön plana çəkən təlim üsullarından istifadə məqsəduyğun hesab olunur. Tapşırıqların seçimi, material seçimi, tələbələrin maraqları və onların biliklərinin səviyyəsi təlim fəaliyyətlərinin planlaşdırılması zamanı nəzərə alınmalıdır. Tələbə fəallığına əsaslanan interaktiv təlim strategiyaları onların dil biliklərini zənginləşdirmək baxımından da effektiv hesab olunur.

Elmi yenilik. Məqalədə ilk dəfə lüğətin tədrisi üçün yeni strategiyalar araşdırılmış, xarici dil dərslərində tələbələrdə söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün təkliflər irəli sürülmüşdür.

Nəzəri və praktik əhəmiyyət. Məqalədə qeyd edilən strategiyaları və innovativ yanaşmaları digər tədqiqat işlərində və xarici dil dərslərində lüğətin tədrisi zamanı istifadə etmək olar.

Nəticə. Lüğətin tədrisi xarici dil biliklərinə yiyələnməyin açarı hesab olunur. Bu baxımdan, məqalədə bu prosesin həyata keçirilməsinin effektivliyini artırmaq üçün yeni yanaşmalardan və müasir təlim üsullarından istifadə yolları, onların praktik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva G. İbtidai siniflərdə xarici dil dərslərində oyun texnologiyalarından istifadə//Elmi xəbərlər// N2, ADU, 2018, səh.102-108.
2. Baylarova İ. Learn English Logically and Eloquently. Bakı: Zangezurda, 2023, 184 p.
3. Cruz-Willey C. Vocabulary Strategies. Houston: Houston Independent School District, 2010
4. Həsənov İ. Metodika. TAİM, Bakı: Maksimum, 2024
5. McCarten J. Teaching vocabulary, Cambridge: Cambridge University Press, 2007
6. Thomas. S.C.F. Teaching Vocabulary. USA: TESOL International Assosiation, 2021

7. Ur P. A Course in English Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 325 p.
8. https://eprints.whiterose.ac.uk/160516/1/Dang%20%26%20Webb%20_2020_.pdf

Tamilla Abdullayeva

Summary

WAYS TO ENRICH VOCABULARY WITH INTERACTIVE METHODS DURING ENGLISH LANGUAGE TEACHING IN HIGHER EDUCATION

It is almost impossible to analyze the language learning process without vocabulary. Improving vocabulary skills leads to the students performing better language usage. The techniques in this article help the students to become independent language learners who can understand the main factors in the target language. It also helps them to analyze the new vocabulary by themselves. The role of the teacher is to help students understand new words without making them feel discouraged by the help of vocabulary activities.

The article describes using interactive methods effectively during English language teaching. Our research has analyzed the ways of doing vocabulary activities and their characteristics. The article includes the main points of vocabulary – its frequency, contextualization of words, their aspects, and so on. Choosing appropriate vocabulary tasks in this process is mentioned in the article, as well.

Тамилла Абдуллаева

Резюме

ПУТИ ОБОГАЩЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ИНТЕРАКТИВНЫМИ МЕТОДАМИ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Без словарного запаса практически невозможно анализировать процесс изучения языка. Улучшение словарного запаса приводит к тому, что обучающиеся лучше используют язык. Методы, описанные в этой статье, помогают учащимся стать независимо изучающими язык, способными понимать основные факторы целевого языка. Это также поможет им самостоятельно изучить новый словарный запас. Роль учителя заключается в том, чтобы помочь ученикам понять новые слова, не вызывая у них чувства разочарования, при помощи лексических упражнений.

В статье описывается эффективное использование интерактивных методов при обучении английскому языку. В нашем исследовании проанализированы способы выполнения лексических упражнений и их особенности. В статье рассматриваются основные аспекты лексики – её частотность, контекстуализация слов, их характеристики и так далее. Также в статье упоминается выбор соответствующих лексических заданий в этом процессе.

Rəyçi: prof. D.İsmaylova

Rəna Məmmədova
Hərbi İdarəetmə İnstitutu

: <https://orcid.org/0009-0009-0599-4837>

:10.30546/2518-752X.3.2024.034

HƏRBİ İNGİLİS DİLİ TƏDRİSİNİN EFFEKTİV ÜSULLARI

Açar sözlər: *Hərbi İngilis dilinin tədrisi, təlimat üsulları, tədris üsulları*

Keywords: *Military English teaching, instruction models, teaching effects*

Ключевые слова: *преподавание военного английского языка, модели обучения, эффект обучения*

Giriş. İngilis dili dərslərinin təşkilində ən yaxşı tədris üsulu – kursun məqsədlərinə əsaslanan, mövzunun mahiyyətinin dərinliyi və genişliyi, sinifdəki tədris mühiti və verilmiş yanaşmada tələbələrin öyrənmə imkanlarını nəzərə almaqla müəllimin seçdiyi strategiyadır. Seçilmiş strategiya fakültə və tələbələrin məqsədlərinə çatmasına kömək etmək üçün tam uyğun olmalıdır. Fənnin tədrisi müəllimin şəxsiyyətindən, peşəkarlığından, yaradıcı fəaliyyətindən irəli gəlir və ya başqa sözlə desək, “biz kim olduğumuzu, nə bildiyimizi öyrənmələrə öyrədirik” [1, s.10].

Hərbi ingilis dili dərslərinin təşkilində müəllimlər tədris proqramını hazırlayarkən 3 fərqli amili nəzərə almalıdırlar:

- məzmun və ya tələbələrin proqram üzrə öyrənməli olduğu bilik və bacarığı;
- məzmun nəzərə alınmaqla öyrənməyə kömək edəcək tədris strategiyalarını;
- təlimə yardım məqsədilə seçilmiş məzmununda ən yaxşı strategiyanın istifadəsinə dair müəllimin təhlilini.

Biz təhlil prosesində hər birinin öz üstünlükləri və çatışmazlıqları olmaqla üç müxtəlif tədris üsullarını seçdik: interaktiv, situasiya və tapşırıq əsaslı. Biz hər bir üsulu müzakirə edəcəyik və hərbi ingilis dilinin tədrisində onlardan hansının tətbiqinin daha uyğun olduğunu müəyyən etməyə çalışacağıq.

1. İnteraktiv üsul. Tədris prosesində bütünlüklə müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanır. Əgər ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini xarici dil öyrənmənin əsası hesab etsək, sinifdə qarşılıqlı əlaqə mütləqdir. Canlı ünsiyyət insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə kimi müəyyən edilir, eyni şəkildə linqvistik qarşılıqlı əlaqə birgə fəaliyyət kimi görünür və buna görə də sinifdə tədris və təlim fəaliyyətləri interaktiv xarakter daşmalıdır. İnteraktiv dil tədrisi tələbələrə tədris olunan dili oxumaqla və ya öyrənməklə deyil, dil ilə birbaşa əlaqənin təmin olunma imkanının vacibliyini vurğulayır. Bu üsul tapşırığın yerinə yetirilməsi prosesində diqqətin birbaşa müəllimə və tələbəyə növbəli şəkildə yönəlməsi üzərində cəmləşir. Müəllim, artıq, hamıdan çox bilən müdrik bir şəxs deyil, o təhsil prosesini asanlaşdıran və müxtəlif ünsiyyət vasitələri ilə maneələri aradan qaldıraraq tələbələrə yönləndirən, təhsil üçün lazımı şərait yaradan müstəqil bir iştirakçısıdır. Tələbələrdən bir-birlərini dinləmək, informasiya mübadiləsi, danışıqlar və

gündəlik həyata aid problemlərdən bəhs edərək tədris olunan dildə bu problemləri həll etmələri gözlənilir.

İnteraktiv metodlar dialoqa, əməkdaşlığa, qarşılıqlı ünisiyyətə əsaslanır. “İntekativ” sözü də ingilscə 3 mənanı ifadə edir. Birinci məna “enter” – “daxili”, ikinci “intero” – “içəri”, üçüncüsü “internaşın” – yəni dialoqlar, əməkdaşlıq deməkdir. “Aktiv” sözü isə dediyimiz anlayışların fəal surətdə həyata keçirilməsidir [2, s.275].

İnteraktiv üsul bəzi xüsusi tədris prinsiplərinə əsaslanır. Adətən, müəllim tərəfindən həyata keçirilən qarşılıqlı əlaqə təşəbbüsü, müxtəlif sual-cavab strategiyaları ilə əldə edilir (biliyin təsbiti sualları, möhkəmləndirici, tətbiqi, sintez, müzakirəedici, müdaxiləedici suallar). Qrup və cütlüklərlə iş, debatlar və müzakirələr vasitəsilə fəal təlim prinsiplərinin tətbiqi məqsədilə tələbələr təlim prosesinə cəlb edilir. Təlim prosesinə tələbələrin fəal cəlb olunması və onların bilik, bacarıqlarının yüksəldilməsi möhkəm nəzəri biliyə sahib olması müvafiq dil strategiyalarının (yaddaş, əqli, kompensasiya, metakognitiv, sosial təsir) təşviqi üçün əsasdır.

Təcrübə göstərir ki ən işlək interaktiv fəaliyyətləri içərisində seçilənlər təqdimat, cütlüklərlə iş, müzakirələr, debatlar və yazı işləridir. İxtisas yönümlü ingilis dili tədrisi prosesində müəyyən tapşırıqlara əsaslanmaq lazımdır. O, da tələbələrin yaradıcılığını problemləri həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onlara təcrübə verən gündəlik mövzular daxilində axtarışlar aparmağa yönəlmişdir.

Əsasən, hərbi ixtisas üzrə təhsil alan tələbələrin ehtiyac və maraqlarına istiqamətlənən bu üsulun daha aydın tətbiqi onların öz xidməti dövründə müəyyən problemlərinin həllinə təhlilinə şərait yaradır. Mövzunun tədqiqatı, istənilən problem ətrafında debat və ziddiyyətlərin təhlili üçün son dərəcə effektiv bir üsuldür.

2. Problem situasiya üsulu – Bu zaman tədris prosesində müəllim kursun məzmunundan asılı olaraq fəal təlim strategiyalarla, diqqətin müəllimə və ya tələbəyə yönəlməsinin müxtəlif üsullarının geniş spektrli vəhdətini yaradır. Digər fəal təlim metodları kimi burada da müəllimlər tələbələrə problemlərin təhlili, onların həlli yollarını tapmaq, izah etmək və öz fikirlərini müdafiə etmək bacarıqlarını tətbiq etməyə həvəsləndirməlidir. Dilin situasiyalı tədrisi arxasında şifahi yanaşma və nitqə struktural baxış dayanır. Nitq dilin əsası, danışmaq bacarığının əsası isə struktur hesab olunur. Ona görə də situasiyalar asan strukturlarda təqdim olunmalı və məzmun isə mümkün qədər gündəlik həyat situasiyaları ilə sinifdə tədqiq olunmalıdır. Dilin situasiyalı tədrisinin fərqliliyi məhz bundadır. Tələbələr dünyanı dərk etmək üçün situasiya və nümunələrlə tanış olurlar, lakin onlar xarici dünyanın reallıqları ilə ünisiyyətə sinifdə, təcrübə çərçivəsində girməlidirlər. Tədris, dil vasitəsilə situasiya nümunələrinin gündəlik həyat nümunələrinə çevrilməsi ilə aparılır. Tədris olunan dilin cəmiyyətə inteqrasiyası məqsədilə dərs prosesində danışmaq, iştirak və qrup daxilində özlərini təsdiq etmək üçün improvizasiya etməkdə tələbələrə birmənalı münasibət göstərilməlidir.

Mütəxəssislərin fikrincə bu cür istiqamət diqqətin məzmun daxilində öyrənməyə yönəlməsində müəyyən üstünlüyə malikdir. Nəticədə situasiyalarla öyrənmə prosesi iki rəy üzərində dəyişir; mücərrəd və ümumi. Öyrənmə prosesi mücərrəd və ümumi olmamalı hər hansı bir mövzuya uyğun məzmununda yeni bilik aşılmalıdır.

Dilin öyrənilməsi ilə əlaqədar olan bir sıra araşdırmalar iki əsas məfhumun birləşməsinə gətirib çıxardır “lüğətə nəzarət” və “qrammatik struktura nəzarət”. Araşdırmalar göstərir ki dil mətnlərində tez-tez rast gəlinən 2000 min söz tərkibi-

nə malik ilkin lüğətin ibarətdir oxunulan mətnin mənimsənilməsində böyük köməyi vardır. Buna paralel şifahi danışmada geniş şəkildə işlədilən cümlə nümunələrini vurğulamaq yerinə düşərdi. Belə nümunələr lüğətlərə və tələbələrin dərslərinə daxil edilmişdir. Vəsitəsiz üsul və situasiyalı yanaşma arasında olan fərq ondan ibarətdir ki, bu yanaşma çərçivəsində istifadə olunan üsullar məzmunun seçilməsinə, tapşırıqların çətinlik dərəcəsinə, bu səpkidə olan material və tapşırıqların təqdim olunmasına yönəldəcək nəzəri prinsiplərə malikdir. Bunun da faydası məzmunu nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə təqdim olunan qrammatik nümunələrin və düzgün məzmunu uyğun seçilmiş lüğətin ardıcılıqla qavranılmasına gətirib çıxarır. Dilin tədrisini əhatə edən hissələr “situasiyalar”da təqdim olunmalıdır.

Mütəxəsis alimlər iddia edirlər ki bu yanaşma tələbələrin müvafiq situasiyaları təkrarlaması onların müəyyən dil vərdisləri əldə etmə prosesini asanlaşdırır. Tədris metodları “təqdimata (hər hansı mövzuya uyğun yeni materialın təqdimatı), “təcrübə”(müəllimin nəzarəti altında olun təcrübə mərhələsi)” və “tətbiq” (sərbəst təcrübə üçün seçilmiş fəaliyyət növləri) yolu ilə həyata keçirilir [3, s.20].

Bu üsulu tədrisin məzmununa uyğun tətbiq edərək hərbi ingilis dili dərslərinə daxil edilmiş situasiyalardan (Campaign, At Ease, Breakthrough, Mil-to – Mil, Command English) tam istifadə olunur. Dərslərdə təqdim olunan situasiyalardan dil tədrisini təkmilləşdirəcək gündəlik situasiyalar yaratmaq üçün istifadə olunur. Bu tapşırıqlar gündəlik həyatda istər döyüş, istərsədə qeyri döyüş situasiyalarından irəli gələn müxtəlif hərbi vəziyyətlərdə təcrübə keçmək üçün əsl fürsət yaradır. Materiallardan lüğət və ya qrammatik struktura xüsusi diqqət ayırmaq üçün istifadə olunur. Adətən müəllim tələbələrə sinifdə hissə- hissə izahı verilən tapşırıq hazırlayır və həmin məzmununda hərbi terminlərin tədrisinə xüsusi aydınlıq gətirir, çətin cümlələri izah və təhlil edir, tələbələrin dil haqqında məlumatının zənginləşməsinə imkan yaradır. Müəllimin tərtib etdiyi situasiyaların və mövzunun köməyi ilə tələbələr onlara təqdim olunan dili anlayır və hərbidə öz peşəkar təcrübələri ilə əlaqələndirir. Bu üsula uyğun tapşırıqların ən yaxşı növü simulyasiyadır, bu zaman tələbələr gündəlik həyat nümunələrində bir iştirakçı kimi dil nümunələrindən istifadə edərək vəziyyəti necə həll etməyi öyrənirlər. Situasiyalı dil tədrisi aşağıdakı məqsədlərə çatmaqda çatışmamazlıqlardan çox üstünlükləri təqdim edir: struktur əsasında 4 əsas dil bacarığının praktiki şəkildə mənimsənilməsini tövsiyə edir; həm qrammatik struktur, həm də tələffüzdə olan dəqiq məqamları göstərir; ünsiyyət zamanı cəld cavab vermək bacarığını inkişaf etdirir; sadə və mürəkkəb quruluş və dil nümunələrinə nəzarət etməyə imkan yaradır.

3. Tapşırıq əsaslı üsul – Son illərdə tapşırıq əsaslı dil tədrisi və ya öyrənmə prosesi geniş vüsət almışdır. O, dil tədrisininin təşkili və qiymətləndirilməsi kimi vəzifələrin uğurla başa çatdırılmasında canlı ünsiyyətə yönələn yanaşmanın daha da təkmilləşdirilməsi kimi qəbul edilir.

Bu yanaşmada müəllim daha fəal xarakter daşıyır. Bu üsula əsasən müəllim tapşırıq verir və tələbələri bu tapşırığın yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirir. Müəllim bütün tədris məqamlarını onun tələblərinə uyğun olaraq müxtəlif “tapşırıqlar” şəkilində məharətlə tərtib edir.

Bu üsulun, yəni tapşırıq- əsaslı öyrənmənin əslində nə olduğunu başa düşmək üçün bir necə təhlil aparılmalıdır. Tapşırıq dedikdə gündəlik həyatımızda evdə, işdə, oyunda, məktəbdə etdiyimiz yüzlərlə fəaliyyət nəzərdə tutulur. Tədris

olunan dildən istifadə edərək bütün gündəlik fəaliyyətimizi dil tapşırıqları vasitəsilə icra edə bilərik və onlar gündəlik həyat situasiyaları əsasında kateqoriyalara ayrılır: sənədlərlə iş, alış-veriş və xidmət sahələri, hərbi və mülki mövzularda məktub yazmaq və s. Bunlar gündəlik həyatdan sinif tapşırığına çevrildə artıq pedaqoji xarakter alır. Onlar dilin işlənməsi və başa düşülməsi nəticəsində həyata keçirilən fəaliyyətlər və ya tapşırıqlardır. Məsələn dinləmə tapşırıqlarını yerinə yetirərkən xəritə çəkmək, təlimatı dinləyərkən verilən əmri göstərildiyi kimi yerinə yetirmək və bu kimi fəaliyyətlər tapşırığa bu qismdir. Bunlar tətbiqi bacarığa aid və ya aid olmaya bilər. Tələbələrdən tapşırığın yerinə yetirilməsində nəyin nəzərdə tutulduğunu və müəllimin gözləntilərinə aydınlıq gətirilməsi tələb olunur. Dilin özü müxtəlif tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə ünsiyyət vasitəsinə çevrilir ki, bu da sinif fəaliyyətini dil praktikasına məqsədilə öz xeyirli məqsədi üçün bir az kənara çıxarmış olur. Dil öyrənməni asanlaşdırmağa yönəlmiş istənilən fəaliyyət özlüyündə bir vəzifədir.

Elmi yenilik

Yenilik olaraq deyə bilərik ki, ingilis dili dərslərində tapşırıqların verilməsi hət bir zabit üçün, hərbi kursant üçün nümunə olub onun gələcək fəaliyyətinə təkan verir, stimül yaradır. Məsələn, düzgün və vaxtında qərar vermək əsgərin əsas vəzifəsidir və bu baxımdan onun hərbi bacarığını inkişaf etdirmək və xüsusi vurğulamaq üçün onun dil bacarıqlarına müəyyən əlavələr daxil etmək olar. Belə tapşırıqlardan hərbi ixtisaslı siniflərdə eyni zamanda həm əqli həm də dil bacarığının praktiki cəhətdən nə dərəcədə olduğunu göstərmək məqsədilə geniş istifadə oluna bilər.

Tələbələrə çox zaman həll etməyə problem və ya situasiyanın hissələri verilir. Məsələn tələbələrə təhlil etməyə situasiya və aldıkları tapşırığa aid bir sıra çalışmaları yerinə yetirmək tapşırığı verilir. Bəzən tələbələrə situasiyanı daha aydın başa düşmək üçün suallar da verilir. Sonra onlar qruplara bölünür və verilmiş tapşırıqların əsasında plan qurmaq tapşırığı alır. Növbəti tapşırıq kimi tələbələrdən qərarlaşdırdıkları planı digər qrupa təqdim etmələri tələb olunur. Sonuncu mərhələnin məqsədinin əsasını tələbələrin bir birinin qərarını dəyərləndirməsi və müəllimin tələbələrin dil səviyyəsini qiymətləndirməsi təşkil edir.

Praktik əhəmiyyət

Məqalədə verilən materiallar praktik əhəmiyyət daşıyır. Hərbi ingilis dili dərslərində məqalə materiallarından istifadə etmək olar.

Bunu da qeyd edək ki, tədris prosesində fərqli dərəcələrdə tətbiq olunan hərbi dil sahələri çox əhatəlidir: tənqidi tənqidi üzərində qurulmuş xüsusi lüğət, məqsədlənmiş qrammatik quruluşlar, dil funksiyaları bura daxildir [4, s.73].

Nəticə olaraq, istənilən öyrədici tapşırıq tələbələrin tədris olunan dili anlamaq, nümayiş etdirmək bacarığını əhatə edən, eyni zamanda mənanı bildirmək üçün bütün dil bölmələrini (qramatika, lüğət və strukturlar) birləşdirən istənilən bir sinif işi nümunəsidir. Bütün tapşırıqlar ünsiyyət fəaliyyəti kimi başlanğıc, orta və yekun hissələri ilə bir vəhdət şəkilində xarakterizə olunur.

Bu məqalədə hərbi ingilis dilinin tədrisində tələbələrdə digər iki metoddan daha çox interaktiv tədris üsulunun maraqlı və həvəs oyatması fikri dəstəklənir. Həm müəllimin nə tədris etdiyi, həm də tələbələrin nəyi öyrənmə bilməsi vurğulanır. Onların hər birinə diqqət verilməlidir. Dörd dil bacarığının hər birinə eyni şəkildə yanaşmaqla tələbələrin öyrəndikləri və öyrəndiklərinin tətbiqinin düzgün

tarazlığı saxlanılmalıdır. Müəllimin izahı ilə tələbələr dinləmə və oxu, danışmaq və yazı bacarıqlarını gücləndirə bilər. Bütün bunlarla yanaşı digər iki üsulun – tapşırıq əsaslı və situasiya əsaslı tədris üsullarının hərbi ingilis dilinin tədrisində faydalı öyrədici nümunə olmadığını demək düzgün olmaz. Adları çəkilən bu üsullar faktiki olaraq hərbi institutlarda və məktəblərdə ingilis dili müəllimləri arasında geniş istifadə olunur. Əgər situasiyalı tədris üsulu düzgün şəkildə qurularsa, o tələbələrini peşəkar səviyyədə danışığa əsaslanan situasiyalara salmaqla onlarda böyük marağa səbəb ola bilər. Tapşırıq əsaslı təlim üsulu tələbələrin müxtəlif dillərin təcrübələrininköməyi ilə gündəlik həyat problemlərinə tətbiq etmək bacarığını inkişaf etdirir.

Hərbi ingilis dili tədrisi ixtisas yönümlü dil tədrisidir. Bəzi tələbələr belə hərbi mövzular əsasında hazırlanmış tapşırıqları xoşlayır, bəziləri isə bu cür öyrənmə üsuluna neqativ yanaşır. Belə vəziyyətdə müəllim tələbələrin əsəbiliyini, gərginliyini aradan qaldırmaq üçün tədris prosesində tələbələrlə ünsiyyətdə olmalı və ingilis dilindən hərbi sahədə hər hansı bir tədqiqat aparmağa bir vasitə kimi istifadə etməyə onları cəsarətləndirməlidir. Öyrənmə prosesi, öyrənlərin artıq malik olduqları biliklərdən və həmin biliklərdən istifadə etmək bacarıqlarından və motivasiyadan asılı olan daxili bir prosesdir. Bununla belə öyrənmə prosesi təkcə zehni proses olmayıb, fərdlərlə cəmiyyət arasında ünsiyyət prosesidir. Tədrisin yüksək səviyyədə effektivinə ilk tədris üsulu kimi, müəllimlərin öyrətdiyini və tələbələrin tətbiqini birləşdirən interaktiv tədris üsulu vasitəsi ilə nail olmaq olar. Bu üsul qəbul (dinləmə və oxu) və tətbiq (yazı və danışmaq) bacarıqları arasında əhəmiyyətli balans saxlayır.

Ədəbiyyat:

1. Parker J. Palmer, *The Courage to Teach: Exploring the Inner Landscape of a Teacher's Life*, San Fransisko, Cohn Wiley & Sons, 2007, 200 s.
2. Hüseynzadə R.L. *Pedaqogika*. (Dərslük). Bakı: Mütərcim, 2021, 488 s.
3. Vilga M. Rivers, *Interactive Language Teaching*, Cambridge, Cambridge Universiteti Press, 2000, 176 s.
4. Imanova S.R. Promoting Intercultural Competence Through Authentic Materials And Innovative Ways In English Language Teaching In Tertiary Education // Məqalə Tarih Okulu Dergisi (TOD), cild 14, 30 iyun 202, səh 1927-1949 <https://johschool.com/?mod=tammetin&makaleadi=&key=48757>
5. Adriana Dumitrescu, Izabela Dragomir, *Mil-to-Mil: a Collection of Authentic Text-Based Exercises*, Sibiu, Editura Academiei Forțelor Terestre "Nicolae Bălcescu", 2008, səh. 21.
6. Mark Tennant, *Psychology and Adult Learning*, London, Routledge, 1997, 154, s. 73.

Rena Mammedova

Summary

EFFECTIVE METHODS IN MILITARY ENGLISH TEACHING

Teaching English in the military system is at the same time a difficult and rewarding job. The challenges English teachers encounter nowadays are mainly related to designing and/or adapting instructional models that would function efficiently within the specific framework of the military linguistic context. This paper aims to present the practical effects of three different models: the interactive model, the situational model,

and the task-based model. Within this paper, the authors will aim to investigate the role of the teacher and of the learners in these specific teaching approaches and to determine which is the best model to be used for military English teaching.

Рена Мамедова

Резюме

**ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ВОЕННОГО
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Преподавание английского языка в военной системе – это одновременно сложная и почетная работа. Проблемы, с которыми сталкиваются преподаватели английского языка в настоящее время, в основном связаны с разработкой и адаптацией учебных моделей, которые бы эффективно функционировали в конкретных рамках военного лингвистического контекста. Целью данной статьи является представление практических эффектов трех таких различных моделей: интерактивной модели, ситуативной модели и модели, основанной на задачах. В данной статье автор попытается исследовать роль преподавателя и учащихся в этих конкретных подходах к обучению и определить, какая модель является наилучшей для использования в преподавании военного английского языка.

Rayci: prof. Rūfət Lətif oğlu Hüseynzadə

Jalə Mehraliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.3.2024.041

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ EKOLOJİ ŞÜURUN İNKİŞAFI YOLLARI

Açar sözlər: *ekoloji maarifləndirmə, yaşıl dünya, ətraf mühit, dil dərsləri, inkişaf, təkmilləşdirmək*

Keywords: *ecological awareness, green world, environment, language lessons, development, to improve*

Ключевые слова: *экологическая осведомленность, зеленый мир, окружающая среда, языковые уроки, развитие, улучшить*

Giriş. Ekoloji şüur insanların təbiətlə, ekosistemlərlə və ətraf mühitlə əlaqəli məlumatlılıq səviyyəsini və bu məlumatlılığın davranışlara, qərarlara və həyat tərzinə necə təsir etdiyini əhatə edən bir anlayışdır. Ekoloji şüur fərdlərin və cəmiyyətin təbiətə olan münasibətinin daha məsuliyyətli və davamlı olmasını təşviq edir. Bu, təbii resursların qorunmasını, ətraf mühitin çirkləndirilməməsini və ekosistemlərin davamlılığını təmin etmək üçün vacibdir. Müasir dövrdə ekoloji şüurun inkişafı dünya miqyasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ətraf mühit problemləri, iqlim dəyişikliyi, tullantıların artması və təbii sərvətlərin azalması kimi məsələlər hər kəsin diqqət mərkəzindədir. Bu problemlərin həllində isə təhsilin rolu danılmazdır. Məktəblər və universitetlər təhsilalanlara ekoloji şüuru aşılamaq onları ətraf mühitə qarşı məsuliyyətli vətəndaşlar kimi yetişdirmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dil dərslərində ekomaarifləndirmə, şagirdlərin yalnız dildə daha bacarıqlı olmalarını təmin etmir, həm də onları gələcəkdə ekoloji problemlərə qarşı daha həssas və məsuliyyətli olmağa yönəldir. Ekoloji maarifləndirmə dərsləri vasitəsilə şagirdlər ətraf mühitlə bağlı problemləri daha yaxşı başa düşür və onların həll yollarını axtarır. Bu dərslər həm də cəmiyyətin ümumi ekoloji şüurunu artırır və ekoloji cəhətdən davamlı davranışların yayılmasına töhfə verir. İngilis dilinin tədrisində ekoloji şüurun inkişafı müxtəlif səviyyələrdə ortaya çıxır və bu, həm dil öyrənənlərin təhsil keyfiyyətini artırır, həm də onların qlobal və yerli ekoloji problemlərə dair bilik və anlayışlarını genişləndirir.

Ekoloji problemlərin artması və planetimizdə yaşanan dəyişikliklərin nəzərə alınması məqalənin **aktuallığını** səciyyələndirir. Mövzunun:

Obyekti ingilis dili dərslərində ekoloji şüurun inkişaf etdirilməsidir.

Predmetinə mövzu ilə bağlı bir sıra məsələlərin araşdırılması daxildir.

Məqsədi ekoloji şüurun inkişafına dəstək olmaq üçün təhsil müəssisələrinin rolunun zəruriliyini vurğulamaqdır.

Vəzifəsi ingilis dilinin tədrisində ekoloji şüurun inkişafı yollarını müəyyən-ləşdirmək, yaşıl dünya, təmiz və sağlam planet yaratmaq, təbiətin qorunması ilə bağlı təşəbbüslərin əhəmiyyətini vurğulamaqdır.

Elmi yeniliyi dil dərslərində yaşıl dünya konseptinin tətbiqinə dair tədqiqat işlərinin az olduğunu nəzərə çarpdırmaqdır.

Praktik əhəmiyyəti – bu sahədə araşdırma aparən mütəxəssislər üçün gərəkli mənbə olmasıdır.

Azərbaycanda ətraf mühitin qorunması, yaşıl dünya konsepti hər zaman önəmli mövzulardan olub. Ölkə ərazisində təbii ehtiyatların mühafizəsi, bərpası və davamlı istifadəsi məqsədilə müxtəlif qanunvericilik qəbul edilir, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması istiqamətində addımları atılır. Azərbaycan ətraf mühitin qorunması sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir və müxtəlif ekoloji layihələrdə iştirak edir [6].

COP-29-a ölkəmizin ev sahibliyi etməsi, Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda ekoloji məsələlərə verdiyi önəmi və qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə ön sıralada olduğunu göstərir. Hesab edirik ki, layihə ölkəmizin ekoloji təhsil sahəsində böyük irəliləyişlər əldə etməsində təhsilalanlar üçün ekoloji şüurun artırılması, ekoloji problemlərin həlli yollarının öyrənilməsi və davamlı inkişaf prinsiplərinin təbliği baxımından da mühüm rol oynayır. Təhsil müəssisələrində bu mövzunun inkişaf etdirilməsi gənc nəslin ekoloji problemlərə qarşı həssaslığını artırılmasına rəvac vermiş olur [7].

Dərslərdə ekoloji problemlərin təhlili insanların təbiət və ətraf mühitlə bağlı məlumatlılığını artırmaq, ekoloji problemlərin həllinə dair bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. “Yaşıl dünya” konseptinin dil dərslərində tətbiqi, həm dil öyrənməni asanlaşdırmaq, həm də ekoloji bilginin artırılması üçün çox faydalı ola bilər. Bu biliklər təbii resursların səmərəli istifadəsi, bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, çirklənmənin azadılması və ekosistemlərin qorunması kimi mövzuları əhatə edir. Ekosistem mövzusunda məlumatlı olanlar təbii resursların əhəmiyyətini, ətraf mühitə daha məsuliyyətli yanaşmanı və onların qorunmasının vacibliyini başa düşürlər. Ekoloji şüurun inkişafına dair dərslər, şagirdlərə təbiətə və digər canlılara qarşı hörmət və məsuliyyət hissi aşılayır. Onlar insanların təbiətlə harmoniyada yaşamasının vacibliyini öyrənirlər. Ekosistem mövzusu təbiətə qarşı sevgi və bağlılıq hissi yaradır. Bu, insanların açıq havada vaxt keçirmələrini və təbiət ilə birbaşa təmasda olmalarını təşviq edir.

Həqiqətən də, dil dərslərində ekomaarifləndirmə mühüm bir mövzudur, çünki bu, şagirdlərə təbiəti qorumağın və ekoloji problemləri anlamanın vacibliyini aşılayır. Məhz bu baxımdan, tədris proqramlarında ekoloji mövzulara geniş yer verilməlidir. Bu mövzular dərslər kitablarında, əlavə oxu materiallarında və praktiki fəaliyyətlərdə öz əksini tapmalıdır. Məsələn, şagirdlərə iqlim dəyişikliyi, bioçeşidlilik, su ehtiyatlarının qorunması və tullantıların idarə olunması kimi mövzularla bağlı məlumatlar təqdim edilməlidir. Bununla yanaşı, şagirdlər bu mövzular ətrafında tədqiqatlar aparmalı, layihələr hazırlamalı və nəticələri sinif yoldaşları ilə paylaşmalıdırlar. İnteraktiv və praktik yanaşmaların tətbiqi də ekoloji şüurun inkişafında mühüm rol oynayır. Ekoloji fəaliyyət şagirdlərin bu mövzularda daha dərin məlumat əldə etmələrinə və məsuliyyətli davranışlar formalaşdırmalarına kömək edir. Məsələn, məktəbdə tullantıların ayrılması və təkrar emalı proqramları, ağac əkmə kampaniyaları və təbiət gəzintiləri təşkil edilə bilər. Bu cür fəaliyyətlər şagirdlərin nəzəri biliklərini praktik olaraq tətbiq etmələrini təmin edir və ekoloji problemlərə həssas yanaşmalarını gücləndirir [5].

Təbii ki, müəllimlərin rolu da bu mövzuda çox önəmlidir. İlk olaraq, müəllimlər özləri ekoloji şüura sahib olmalı və bu mövzulara maraq göstərməlidirlər. Onlar şagirdləri ətraf mühit problemləri ilə bağlı düşünməyə, müzakirələr aparmağa və yaradıcı həll yolları axtarmağa təşviq etməlidirlər. Müəllimlər həmçinin ekoloji problemlərlə bağlı yeni məlumatları və elmi yenilikləri dərslərə daxil etməli, şagirdləri bu sahədə maraqlı kitablar, məqalələr və filmlərlə tanış etməlidirlər.

Ailələrin və icmaların dəstəyi də burada əhəmiyyətlidir. Məktəblər ailələrlə əməkdaşlıq edərək evdə də ekoloji şüurun inkişafını təşviq edə bilirlər. Valideynlər uşaqlara davamlı həyat tərzini öyrətməli, onlarla birlikdə ekoloji fəaliyyətlərdə iştirak etməlidirlər. İcma layihələri və yerli ekoloji təşkilatlarla əməkdaşlıq da şagirdlərin ekoloji şüurunu gücləndirir və onları daha geniş miqyasda fəaliyyətə cəlb edir [5].

Ekosistemlərin tədqiqi şagirdlərdə elmi düşüncə tərzini və analitik bacarıqları da inkişaf etdirir. Şagirdlər müşahidə etmək, məlumat toplamaq, analiz etmək və nəticə çıxarmaq kimi vacib bacarıqları öyrənirlər. İngilis dili dərslərində ekoloji şüurun inkişafı, şagirdlərə həm dili öyrətmək, həm onların ekoloji düşüncə tərzini formalaşdırmaq üçün vacibdir. Ekosistem haqqında məlumatlarla ingilis dili dərslərinin birləşdirilməsi, şagirdlərin həm ekoloji biliklərini artırır, həm də dil bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu dərslər fənlərarası inteqrasiya şəklində təşkil oluna bilər və şagirdlərin hər iki mövzunu daha dərindən başa düşmələrinə kömək edir. Ekosistem və ətraf mühit mövzuları şagirdlər üçün maraqlı və aktual olduğundan onların dil öyrənməyə motivasiyasını artırır. Maraqlı mövzular üzərində işləmək, şagirdlərin dərslərə daha fəal qatılmasına və öyrənmə prosesindən daha çox zövq almasına səbəb ola bilər. Ekoloji problemlərin müzakirəsi şagirdləri kritik düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarını da inkişaf etdirir.

Hesab edirik ki, aşağıdakı üsullardan istifadə etməklə ekomaarifləndirməni həyata keçirmək məqsədəuyğun olardı:

Mətnlərin seçilməsi: ətraf mühitin qorunması, iqlim dəyişikliyi, bioloji müxtəliflik və tullantıların azaldılması mövzularında yazılmış mətnlərdən istifadə etmək; məşhur ekoloqların, alimlərin və aktivistlərin məqalələ və çıxışlarını dərsləklərə əlavə etmək.

Diskussiyalar və debatlar: ekoloji mövzularda debatlar təşkil edərək şagirdlərin fikirlərini ifadə etməsi və müxtəlif perspektivlərdən məsələlərə baxması üçün şərait yaratma; qrup müzakirələri ilə şagirdlərin kollektiv şəkildə həll yolları axtarmalarını təşviq etmək.

Layihə işləri və tədqiqatlar: şagirdlərin yaşadıkları ərazidəki ekoloji problemləri araşdırmaları və bu problemlərin həlli üçün təkliflər hazırlamaları; təbiət qoruqları və ya ətraf mühit təşkilatları ilə əməkdaşlıq layihələri.

Dili öyrənmək üçün ekoloji mövzular: yeni sözlər və ifadələri ətraf mühitlə bağlı mətnlər vasitəsilə öyrənmək; yazı tapşırıqlarını və şifahi təqdimatları ekoloji mövzular üzərində qurulmuş şəkildə hazırlamaq.

Multimedia və texnologiya: ekosistemlər və ekoloji problemlər haqqında ingilis dilində filmlər və sənədli filmlər izləmək, daha sonra bu materialları təhlil və müzakirə etmək; təbiət və ətraf mühit haqqında sənədli filmlər və videolar izləyərək analizlər aparmaq.

Sosial fəaliyyətlər və təşəbbüslər: məktəb daxilində və ya yerli icmada ətraf mühiti qorumaq üçün aksiyalar, təmizlik kampaniyaları təşkil etmək; şagirdlərin ekoloji problemlərə dair məqalələr, bloqlar yazmaları və sosial mediada paylaşmaları üçün platformalar yaratmaq.

Şagirdlər ekosistem və ətraf mühit mövzularını öyrənərək qlobal məsələlərə daha yaxşı bələd olur və vətəndaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Onlar dünya üzrə ekoloji problemlərin fərqiində olaraq, qlobal həmrəylik hissi əldə edirlər. Maraqlı mövzular üzərində işləmək, şagirdlərin dərslərə daha fəal qatılmasına və öyrənmə prosesindən daha çox zövq almasına səbəb olur. Ekoloji mövzular müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə təsir edir və bu mövzuların müzakirəsi şagirdlərdə mədəni duyarlılığı və empatiyayı artırır. Şagirdlər müxtəlif mədəniyyətlərdə ətraf mühitin qorunması ilə bağlı fərqli yanaşmaları öyrənir və anlamağa çalışırlar.

İngilis dilinin tədrisində ekosistemin öyrənilməsinin əhəmiyyəti həm bioloji ekosistemlərin mövzu olaraq istifadəsi, həm də tədris ekosisteminin müxtəlif metodlarla zənginləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Ekosistem mövzusunun dərslərdə öyrədilməsi həm elmi biliklərin artmasına, həm də şagirdlərin şəxsiyyət kimi inkişafına böyük töhfə verir. Bu mövzu, gələcək nəsillərin daha məlumatlı, məsuliyyətli və təbiətə dost davranışları ilə yetişməsinə kömək edir.

Ekoloji şüurun inkişafı zamanı psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dərslərdə bu mənada psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması tədris prosesinin effektivliyini artırmaq üçün vacibdir. Bu prosesdə müxtəlif psixoloji amillər və xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Məsələyə dair bəzi əsas məqamları vurğulamaq istərdik:

Yaş xüsusiyyətləri

Bu sahədə uşaq və gənclərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. İbtidai məktəb yaşlı uşaqlar daha çox vizual və praktiki fəaliyyətlərə meyilli olurlar. Onlar üçün rəngarəng şəkillər, video materiallar və interaktiv oyunlar əhəmiyyətli olur. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarda təbiətə qarşı maraq və sevgi yaratmaq üçün oyunlar, nağıllar və rəngli materiallardan istifadə etmək əhəmiyyətlidir. İbtidai məktəb yaşlı uşaqlara isə sadə eksperimentlər, ekoloji oyunlar və praktik fəaliyyətlər vasitəsilə təbiət qanunlarını anlamağa kömək etmək olar. Orta və yuxarı məktəb yaşlı uşaqlar üçün isə daha mürəkkəb konsepsiyalar və elmi məlumatlar verilməlidir. Bu yaş qrupu üçün müzakirələr və qrup işləri təşviq edilməlidir. Daha dərin nəzəri biliklər, müzakirələr, layihə işləri və sahə tədqiqatları vasitəsilə ekoloji şüur inkişaf etdirilir.

Motivasiya və maraqlar;

- fərdi motivasiya: şagirdlərin fərdi maraqlarını və ehtiyaclarını nəzərə alaraq, onlar təbiətlə bağlı mövzular seçməyə istiqamətləndirir;
- qrup fəaliyyəti: komanda işləri və qrup layihələri vasitəsilə kollektiv maraq yaratmaq və sosial təcrübələrdən istifadə etmək effektiv ola bilər.

Emosional əlaqə.

Uşaqların təbiətə qarşı pozitiv emosional münasibətini inkişaf etdirmək üçün təbiətlə birbaşa əlaqədə olmaq, yürüşlər, xidmət layihələri kimi fəaliyyətlər təşkil edilməlidir. Müəllimlər uşaqların ekoloji mövzulara marağını artırmaq üçün hekayələr, filmlər və real həyatdan götürülmüş misallar təqdim edə bilərlər.

Psixoloji faktorlar.

- empatiya: təbiətə qarşı empatiya yaratmaq uşaqların ekoloji problemlərə daha həssas yanaşmasına kömək edir;
- məsuliyyət hissi: şagirdlərdə təbiətə qarşı məsuliyyət hissi inkişaf etdirmək üçün onlara konkret vəzifələr tapşırılmalıdır;
- dəyərlər və etika: ekoloji dəyərlər və etik normaların formalaşması üçün müvafiq tədris materialları və nümunələrdən istifadə etmək lazımdır.

Sosial və mədəni kontekst.

Uşaqların sosial və mədəni konteksti nəzərə alınmalıdır. Müxtəlif bölgələrdə yaşayan uşaqların ekoloji problemləri və təbiətə münasibətləri fərqli ola bilər. Dərs materiallarını və metodlarını bu fərqlərə uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Praktik fəaliyyətlər.

- ekoloji layihələr: şagirdlərin təbiətə dair layihələrdə aktiv iştirak etməsi onların nəzəri biliklərini praktiki təcrübə ilə birləşdirməsinə imkan verir;
- təbiətə ekskursiyalar: təbiətə ekskursiyaların və təbiət müşahidələri uşaqlara canlı təbiətlə birbaşa əlaqə qurmağa kömək edir.
- ətraf mühitə qayğı: məktəb ərazisində və ya yerli mühitdə təmizlik və abadlaşdırma işlərində iştirak ekoloji şüurun inkişafına töhfə verir.

Tənqidi düşüncə və problem həll etmə bacarıqları.

Uşaqları ekoloji problemləri analiz etməyə və həll yolları axtarmağa təşviq etmək üçün açıq suallar vermək və müzakirələr təşkil etmək vacibdir. Bu onların öz fikirlərini ifadə etmələrinə və müstəqil qərarlar qəbul etmələrinə imkan verir, tənqidi düşüncə bacarıqlarını formalaşdırır.

Təlim üslubları və fərdi fərqlər.

Müxtəlif təlim üslublarına və fərdi fərqlərə diqqət yetirmək də olduqca əhəmiyyətlidir. Bəzi uşaqlar vizual öyrənmə üsuluna üstünlük verirlər, digərləri isə dinləmə və ya praktik fəaliyyətlərlə daha yaxşı öyrənirlər. Bu fərqləri nəzərə alaraq dərs materiallarının müxtəlif formatlarda təqdim edilməsi vacibdir. Şəxsi maraqlar və motivasiya nəzərə alınmalı və uşaqların fəal iştirakını təmin edən metodlardan istifadə edilməlidir.

Tədris metodları

- aktiv tədris metodları: interaktiv dərslər, müzakirələr, debatlar və digər fəal tədris metodları ekoloji şüurun formalaşmasında effektiv ola bilər;
- texnologiyanın istifadəsi: müasir texnologiyalar, multimedia vasitələri və onlayn resurslar vasitəsilə ekoloji məlumatların çatdırılması daha maraqlı və qarşılanar.

Davamlılıq və davamlı maraq.

Ekoloji mövzular davamlı olaraq müzakirə edilməlidir. Ekoloji şüurun inkişafı davamlı bir prosesdir və bu mövzuların bir neçə dərs ərzində mütəmadi olaraq müzakirə edilməsi vacibdir.

Uşaqların ekoloji təhsillə bağlı layihələrdə və fəaliyyətlərdə davamlı olaraq iştirak etmələrini təmin etmək üçün uzunmüddətli proqramlar hazırlanmalıdır.

Beləliklə, ekoloji şüurun inkişafı üçün psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, tədris prosesini planlaşdırmaq və həyata keçirmək müəllimlərin və tədris proqramlarının əsas məqsədlərindən biri olmalıdır. Bu uşaqlarda və gənclərdə təbiətə qarşı hörmət və qayğı hissini artırmaqla yanaşı, onların ekoloji problemlərin

həllində aktiv və məsuliyyətli vətəndaşlar olmaları üçün əhəmiyyətlidir. Hesab edirik ki, sadalanan prinsiplərə riayət etməklə, müəllimlər dərslərdə ekoloji şüurun inkişafını daha effektiv şəkildə həyata keçirə bilirlər [4].

Nəticə. Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, ekoloji biliklərin dil dərslərinə tətbiqi şagirdlərin öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirir, onlara ekoloji problemləri daha yaxşı başa düşməyə və eyni zamanda dil bacarıqlarını təkmilləşdirməyə imkan verir. Bu inteqrasiya olunmuş yanaşma gənclərin dünyanın məsuliyyətli vətəndaşları kimi formalaşmasına kömək edir. Dil öyrənmə ilə ətraf mühitə qayğı arasındakı əlaqəni gücləndirməklə müəllimlər davamlı gələcəyin formalaşmasında həlledici rol oynaya bilirlər.

Ekoloji şüurun inkişafı gələcəyimiz üçün vacib bir addımdır. Orta və ali təhsil müəssisələri, müəllimlər, valideynlər və bir sıra icma müəssisələri birlikdə çalışaraq bu şüuru gənc nəsillərə aşılaya bilər. Yalnız bu şəkildə biz ətraf mühitimizi qoruya və daha davamlı bir gələcək üçün çalışa bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov K.B. Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji problemləri Bakı, 2011, 108 s.
2. Sadıqov A, Xəlilov İ. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi Bakı, 2009.
3. Cəfərova R. Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı Bakı, 2014, 286 s.
4. Clayton Susan, et al. "Psychological Research and Global Climate Change" Nature Climate Change, vol.5, no. 7, 2015, pp. 640-646
5. <https://aztehsil.com/valideyn/141-valideyinlrl-laqlrin-qurulmas-v-mhhkmlnmsin-rhbrlik.html>
6. <https://aia.az/30728-azrbaycan-ekoloqlar>.
7. <https://modern.az/cop29/464373/cop29-aze>.

Jalə Mehraliyeva

Summary

WAYS OF DEVELOPING ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS IN TEACHING ENGLISH IN SECONDARY SCHOOLS

The article deals the role of education in the development of ecological awareness. It is of great importance in modern times. Issues such as environmental issues, climate change, increased emissions and the reduction of natural resources are the focus of everyone's attention. The role of education in solving these problems is undeniable. Integrating ecological awareness into language lessons is a powerful strategy to foster environmental consciousness among students while enhancing their language skills. This approach combines language learning with environmental education, creating a holistic educational experience. Incorporating ecological awareness into language lessons enriches students' learning experiences by making them more aware of environmental issues while improving their language skills. This integrated approach not only benefits students academically but also contribute to their development as responsible global citizens. By fostering a connection between language learning and environmental stewardship, educators can play a crucial role in shaping a sustainable future.

Жала Мехралиева

Резюме

**ПУТИ РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ПРИ
ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СРЕДНИХ ШКОЛАХ**

В статье рассматривается роль образования в развитии экологического сознания. В наше время это имеет огромное значение. Такие проблемы, как экология, изменение климата, увеличение выбросов и сокращение природных ресурсов, находятся в центре всеобщего внимания. Роль образования в решении этих проблем неоспорима. Интеграция экологической осведомленности на уроках языка является мощной стратегией, направленной на формирование экологического сознания у учащихся и одновременно на улучшение их языковых навыков. Этот подход сочетает изучение языка с экологическим просвещением, создавая целостный образовательный процесс. Включение экологических знаний в языковые уроки обогащает учебный опыт учащихся, поскольку они лучше осведомлены об экологических проблемах и улучшают свои языковые навыки. Такой комплексный подход не только помогает учащимся в учебе, но и способствует их становлению как ответственных граждан мира. Укрепляя связь между изучением языка и заботой об окружающей среде, преподаватели могут сыграть решающую роль в формировании устойчивого будущего.

Рәүсә: prof. D.İsmayılova

PEDAQOGİKA

Nigar Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.3.2024.036

PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞINDA GENDER YANAŞMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *pedaqoji kadr hazırlığı, gender, ali təhsil müəssisələri, tələbə, müəllim*

Keywords: *pedagogical personnel training, gender, higher education institutions, student, teacher*

Ключевые слова: *подготовка педагогических кадров, пол, вузы, студент, учитель*

Giriş. Təhsil cəmiyyətin təməl daşlarından biridir və bu təməlin qurulmasında müəllim heyəti əsas rol oynayır. İnsan cəmiyyətlərində təhsil və tərbiyənin rolu bütün dövrlərdə, hər yerdə öz əhəmiyyətini göstərmişdir. Təlim prosesinin asanlaşdırılması və müəllim hazırlığı hər bir ölkənin inkişafının əsas elementlərindən biridir. Bu baxımdan pedaqoji kadrların hazırlanması təhsilin keyfiyyətini və səmərəliliyini təmin edən əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bununla belə, gender bərabərliyi və gender həssaslığı kimi mövzular, ümumiyyətlə, təhsil sisteminə kifayət qədər əhatə olunmur. Belə ki, təhsildə gender problemləri dünyanın bir çox ölkələri üçün vacib və həll olunmamış məsələdir. Azərbaycan da bu problemlərlə qarşılaşan ölkələrdən biridir.

Gender bərabərsizliyi təhsilin müxtəlif səviyyələrində pedaqoji kadr hazırlığında, tələbələr arasında və təhsil müəssisələrində mövcuddur. Təhsildə gender problemləri yalnız tələbələr deyil, həm təhsil mütəxəssislərini və pedaqoqları əhatə edir. Bu problemlər müəllimlər arasında gender stereotipləri və təhsil prosesində gender bərabərliyinin təmin edilməsindəki məsələlərlə izlənilir. Bu problemlərin həll yolları axtarılmalı və təhsil sistemi daha inklüziv və bərabər şəkildə fəaliyyət göstərməlidir.

Məqsəd. Pedaqoji kadrların hazırlanmasında gender yanaşmasının əhəmiyyətini və onun təhsilin keyfiyyətinə və inklüzivliyinə təsirini araşdırmaqdır. Bu məqsədlə gender bərabərliyinin və gender həssaslığının pedaqoji kadrların təlim və inkişaf proqramlarına inteqrasiyasının önəmini vurğulamaq, cinsiyət stereotiplərinin və diskriminasiyanın aradan qaldırılması yollarını təhlil etmək və bunun nəticəsində təhsildə daha ədalətli və müxtəlifliyi qəbul edən bir mühitin yaradıl-

masına töhfə vermək hədəflənir. Məqalə həmçinin, gender yanaşmasının tətbiqinin pedaqoji kadrların peşəkar inkişafına necə müsbət təsir etdiyini göstərməyi və bu sahədə mövcud olan yaxşı təcrübələri paylaşmağı məqsəd qoyur.

Təlim müəssisələri, tələbələr, müəllimlər və təhsil orqanları birgə əməkdaşlıq edərək gender bərabərliyini təmin etmək üçün effektiv tədbirlər görməlidir. Həll edilməmiş gender bərabərsizliyi problemləri olsa da təhsil sahəsində gender məsələlərində son yüz ildə böyük inkişaf və dəyişikliklər olmuşdur. Lakin bu sahədə görüləsi işlər də çoxdur.

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Nigar Zeynalova yazır ki: “Müasir dünyada yenilik və yaradıcılıq yalnız mədəniyyət və texnologiya sahəsində deyil, həyatın bütün aspektləri üçün çox vacibdir. Bunun üçün təhsil sahəsində yeni yanaşmalar tələb olunur” [5, s.43].

N.Zeynalovanın dedikləri ilə tam razılığa bilərik ki, müasir dünyada sürətlə dəyişən şərait və inkişaf edən texnologiyalar ənənəvi təhsil modellərinin öhdəsindən gəlməyi çətinləşdirir. Ona görə də təhsildə yeni və innovativ yanaşmaların tətbiqi vacibdir. Həyatın müxtəlif sahələrində texnologiya və mədəniyyətin inkişafı təhsil sistemlərində də dəyişikliklərə və yeni yanaşmalara səbəb olur. Bu kontekstdə təhsil insanlara, sadəcə olaraq, müəyyən biliklər verməkdən kənara çıxmalı və onlara tənqidi düşüncə, problem həll etmə və innovativ şüur bacarıqları verməlidir.

Təhsildə yeniliklər nəticəsində tələbələr real həyat təcrübələri ilə daha yaxından tanış olmaq imkanı əldə edirlər. Proqramlar və kurikulumlar müasir dünyanın ehtiyac və imkanlarına daha dəqiq uyğunlaşdırılıb. Yeni təhsil yanaşmaları tələbələrə müstəqil düşünmə, problem həll etmə və sosial bacarıqlar kimi mühüm bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu yanaşmalar da peşəkar müəllimlərin olmasını tələb edir.

Müəllimlər şagirdlər üçün müasir texnologiyalardan səmərəli istifadə etməli, tələbat və maraqlara cavab verməli, onları yaradıcı və müstəqil düşünməyə təşviq etməlidirlər.

Bununla belə, innovativ təhsil yanaşmaları mədəniyyət və texnologiya kimi digər sahələrdə də tətbiq edilməlidir. İş dünyasında, cəmiyyətdə, elmdə və sənayedə innovativ ideyalar və yaradıcılıq təşviq edilməlidir. Bu, müasir dünyada baş verən sürətli dəyişikliklərə daha uyğunlaşmaq və tez reaksiya vermək imkanı yaradır.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu nəzərdə tutur ki: “Təhsilin əsas məqsədi hərtərəfli baxışa sahib, innovasiyalara qiymətləndirə bilən, həm nəzəri, həm də praktiki biliklər əldə edən, müasir mentalitetə malik və səmərəli rəqabət aparmağı bacaran kadrların yetişdirilməsidir” [4].

Maddədən irəli gələn tələblərin reallaşdırılması, təhsil sisteminin müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyətlər təşkil və təhlil etməsini tələb edir. Nigar Zeynalova bu haqda qeyd edir: “Ən vacib cəhətlərdən biri, pedaqoji kadrların hazırlığı ilə məşğul olan ali təhsil məktəblərinin keyfiyyət dərəcələrinin müəyyən edilməsi və o məlumatlara istinadən pedaqoji fəaliyyətin tənzimlənməsidir” [5, s.43].

Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji kadr hazırlığında diqqət yetirilməli məsələlərdən biri gender aspektləridir.

Azərbaycanda gender və müəllim təhsili sahəsində tədqiqat və tədris proqramlarının kifayət qədər öyrənilməməsi və tədqiq edilməməsi bir çox ölkələrdə müşahidə olunan problemdir. Bu, gender bərabərliyini aşılamaq müstəqil düşün-

cəni tətbiq etmək üçün lazım olan dəyişikliklərin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi üçün daha çox araşdırmaya ehtiyac olduğunu göstərir.

Təhsilin gender ölçüləri ilə bağlı ciddi araşdırma, gender bərabərliyini və fərqlərini öyrənmək üçün daha effektiv təhsil strategiyaları hazırlamaq imkanı verə bilər.

Müəllim hazırlığı sahəsində mövcud elmi-tədqiqat və təhsil proqramlarında gender yanaşmasının təhlili, bu baxımdan tələbə və müəllimlər üçün bərabər imkanlara nail olmaqda daha səmərəli tədris metodlarının təşkili vacibdir.

Müəllim hazırlığındakı gender fərqlərinin olması bu sahədəki fəaliyyətə mənfi təsir edir. Belə ki, tədrisin məzmunu və təlim fəaliyyətinin həyata keçirilməsi arasında olan gender fərqləri burada tədris olunan fənlərin maskulin məzmununun üstünlük təşkil etməsində, fənlərin tədris olunmasının ən çox qadın müəllimlərinin payına düşməsində özünü göstərir.

Bəzi təhsil sistemlərində fənlərin tədrisi zamanı maskulin məzmununun üstünlüyü ilə bağlı problemlər yaşanır. Məsələn, riyaziyyat, fizika və texnologiya kimi fənlər geniş ölçüdə maskulin hesab edilir və bu sahələrdə qadın müəllimlərin sayı daha azdır. Qadınlar daha çox humanitar fənlərlə məşğul olur. Bu cür cins fərqlilikləri təhsil sistemində müəllimlərin gender aspektləri ilə əlaqəli bir məsələdir.

P.e.d, dos. E.Mollayeva bu problemlərlə əlaqəli onu da qeyd edir ki: “Eyni zamanda, pedaqoji kadrların hazırlanmasına cavabdeh olan bölmələr arasında mövcud gender bərabərsizliyi gender dəyərlərinin tələbələrə səmərəli ötürülməsinə mane olur. Həmçinin müşahidələrə əsasən, qadınların bu şöbələrdə çalışan işçilərin əksəriyyətini təşkil etdiyi müəyyənləşdirildi” [3, s.6].

E.Mollayeva pedaqoji kadrların hazırlanması sahəsində gender bərabərsizliyinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu vurğulayaraq, bu bərabərsizliyin tələbələrin təhsil prosesinə müstəsna təsiri ola biləcəyini və gender dəyərlərinin düzgün şəkildə ötürülməməsinin təhsil sistemində problemlərə səbəb gətirib çıxaracağını bildirir.

Bundan əlavə, bu gün müəllimlik ixtisasına yiyələnmək istəyən oğlanların sayı çox azdır. Çünki onlar bu sahənin gəlirli olmadığını düşünürlər və daha gəlirli sahənin ixtisaslarına yiyələnməyə çalışırlar. Ali təhsil müəssisələrində aparılan araşdırmaların nəticələrinə görə, oğlan tələbələr texniki və iqtisadi fənlərə nəzərə çarpacaq dərəcədə meyl edirlər. Bu, texnologiya, mühəndislik, tibb və sair sahələrini əhatə edir. Əməkhaqqı və sosial status kimi faktorlar nəzərə alındıqda, müəllimlik az cəlbedici olur və oğlanlar daha gəlirli sahələrə yönəlirlər. Onlardan fərqli olaraq isə qız tələbələr humanitar və pedaqoji ixtisaslara üstünlük verirlər. Bu səbəbdən də pedaqoji kadr hazırlığında təhsil alanların əhəmiyyətli bir hissəsini qızlar təşkil edir.

Bundan əlavə, qadınların ümumiyyətlə empatiya, ünsiyyət bacarıqları və səbr kimi keyfiyyətlərə sahib olduğu məlumdur, buna görə də təhsil sahəsində uğur qazana bilərlər.

Ancaq bu ümumiləşdirmə hər kəsə aid deyil, çünki insanların üstünlükləri, qabiliyyətləri və maraqları çox fərqlidir. Həm kişilər, həm də qadınlar müxtəlif peşələrdə uğur qazanmış insanlardır. Gender bərabərliyi və gender stereotipləri ilə mübarizə hər bir insanın öz qabiliyyət və maraqlarına əsaslanaraq karyera seçimi edə bilməsini təmin etmək məqsədi daşıyır.

Bütün bunlara baxmayaraq, yaxın gələcəkdə qızların pedaqoji sahəyə cəlb edilməsində nəzərəcarpacaq dərəcədə artım gözlənilir.

A.N.Komenskaya müəllimin gender bacarıqlarının üç aspekti əhatə etdiyini iddia edir: “Pedaqoji fəaliyyətdəki gender bacarıqları, pedaqoji ünsiyyət və şəxsi gender bacarıqları” [6, s. 56].

Ümumiyyətlə, müəllimlik peşəsi təhsil və mədəni inkişaf üçün əhəmiyyətli bir rola malikdir. Bu peşə özündə bir neçə cəhətləri birləşdirir:

- ✓ öyrətmək, rəhbərlik etmək, idarə etmək, tərbiyə etmək bacarığı;
- ✓ başqasına qulaq asa bilmək bacarığı;
- ✓ ətraflı anlayış, geniş təfəkkür;
- ✓ kommunikativ mədəniyyət;
- ✓ insanın bacarığını, davranışını, xarakterini görə bilmək;
- ✓ başqalarının halına yanmaq bacarığı;
- ✓ müşahidə aparmaq;
- ✓ qeyri-standart vəziyyətləri həll etmək bacarığı;
- ✓ özünüzəmləmə bacarığı” [1, s.28].

Bunlardan başqa, bu peşə sahibləri üçün insana kömək etməmək, laqeydlik, ləng hərəkətmə, hiss edilən fiziki çatışmazlıqlar, ünsiyyətsizlik, özünə qapanma, qeyri-ifadəli nitq, nitqdə qüsurların olması və s. mənfi cəhətlər xarakterik deyil. Peşəkar kompetensiyalılıq və didaktik mədəniyyət müəllimlərin təhsil prosesində nailiyyətinin əsasını təşkil edir.

E.Mollayeva yazır ki: “Özünüdərkətmə və özünüdərkətməyə gender bərabərliyinin pedaqoji faktorlarından. Öz davranışlarına və hərəkətlərinə bu prizmadan yanaşan hər bir müəllim öz şəxsi keyfiyyətlərinin üzərində ciddi şəkildə işləməlidir” [2, s.26].

Əməllərinə və hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyan həm qadın, həm də kişidə mənəvi-əxlaqi məsuliyyət, onda özünə nəzarət hissini artırır və davranışını tənzimləyir.

Daxili mədəni dəyərlərini əks etdirən nəzakətlik hissinə sahib pedaqoq bütün hərəkətlərini mədəni davranışa uyğun qurur. Mükəmməl davranış mədəniyyətinin formalaşması hər iki cins üçün gender bərabərliyinə nail olmaq üçün vacib şərtidir.

Pedaqoji kadrın hazırlığı gender stereotiplərinin və eləcə də, təhsil sahəsində bu şərtlərin ənənəyə çevrilməsinin qarşısının alınması ilə bağlı strategiyaların öyrənilməsinə tələb edir. Bu, müəllimlərin tələbələrə müsbət və genderəsaslı olmayan şəkildə yanaşmalarına imkan verir.

E.Mollayeva pedaqoji təmayüllü ali təhsil müəssisələrində gender bərabərliyinin bərqərar olması üçün aşağıdakılardan tədbirlərin görülməsini məqsədə uyğun hesab edir:

- ✓ ali təhsil müəssisələrinin tədris planlarına yenidən baxılması;
- ✓ xüsusi kadrların və gender ilə əlaqəli kursların ali məktəblər üçün kadr hazırlığı sistemində daxil olunması;
- ✓ gender stereotiplərini aradan qaldırmaq üçün gender bərabərliyini nəzərə alan proqramlar və dərslilər yaratmaq;
- ✓ elmi-metodiki bazanın işlənilib hazırlanması” [3, s.18].

Nəticə. Müəllim hazırlığı gender yanaşmasının mərkəzi hissəsi kimi təhsil sistemində ədalətli və müstəqil imkanların təmin edilməsi üçün əsaslandırma tələb edir. Gender bərabərsizliyinə qarşı mübarizə və tələbələr arasında müstəqil təhsil imkanlarının yaradılması pedaqoji kollektivin tədris metodlarında yer alan gender yanaşmasının təzahürüdür.

Pedaqoqların gender məlumatlılığının artırılması tələbələrə daha yaxşı təhsil vermələri üçün mühüm addımdır. Ona görə də müəllim təhsili proqramlarında gender bərabərliyi məsələlərinə daha çox diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədov H.H., Zeynalova N.E. “Pedaqogika”, Bakı, „Elm və Təhsil”, 2021, 456 s.
2. Mollayeva E.Ə. Gender tərbiyəsi: tarixi, nəzəriyyəsi və müasir problemləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 268 s.
3. Mollayeva E.Ə. Pedaqoji təmayüllü ali məktəb tələbələrinə gender bərabərliyi dəyərlərinin aşılmasının imkan və yolları. Avtoreferatı. Bakı – 2018, 51s.
4. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2009
5. Zeynalova Nigar “Ali məktəb tələbələrində kreativliyin inkişaf etdirilməsi üçün təlim metodları” „Azərbaycan məktəbi”.2018. №2(683), səh. 41-50
6. Каменская А.Н. Гендерный подход в педагогике. Дисс... док. пед. наук. Ростов-на-Дону, 2006, 341 с.

Nigar Huseynova

Summary

IMPORTANCE OF GENDER APPROACH IN TEACHER TRAINING

Training of pedagogical staff is an important stage to ensure the effectiveness of education and the development of society. The effectiveness of this process can be further enhanced by taking into account the gender approach. This article also discussed why the gender approach is important in the training of pedagogical personnel and what steps should be taken for this purpose. It became clear from these discussions that a gender approach to teacher training is a means of creating a more democratic, fair and inclusive environment in education. It aims to achieve equal and fair education for all students and helps unite society with the values necessary for a greater humanity and an independent world.

Нигяр Гусейнова

Резюме

ЗНАЧИМОСТЬ ГЕНДЕРНОГО ПОДХОДА В ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГИ

Подготовка педагогических кадров является важным этапом обеспечения эффективности образования и развития общества. Эффективность этого процесса можно еще больше повысить за счет учета гендерного подхода. В данной статье также рассмотрено, почему гендерный подход важен в подготовке педагогических кадров и какие шаги следует предпринять для этой цели. В результате этих дискуссий стало ясно, что гендерный подход к подготовке учителей является средством создания более демократичной, справедливой и инклюзивной среды в образовании. Он направлен на достижение равного и справедливого образования для всех учащихся и помогает объединить общество ценностями, необходимыми для большей человечности и независимого мира.

Rəyçi: p.ü.f.d. Vəfa Çıraqova

Səbinə Babayeva
Gəncə Dövlət Universiteti

: <https://orcid.org/0009-0001-8364-6258>

:10.30546/2518-752X.3.2024.038

UOT 372.0:002

UNİVERSİTETLƏRDƏ İSTEDADLI TƏLƏBƏLƏR TƏBİƏT ELMLƏRİ İXTİSASLARINA UYĞUN OLARAQ INFORMAL DƏRSLƏRDƏN NƏ GÖZLƏYİRLƏR?

Açar sözlər: *İstedadlı tələbələr, Kompüter, İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları, İnfomal öyrədici*

Keywords: *gifted students, computer, information and communication technologies, information education*

Ключевые слова: *одаренные студенты, компьютер, информационно-коммуникационные технологии, информационное обучение*

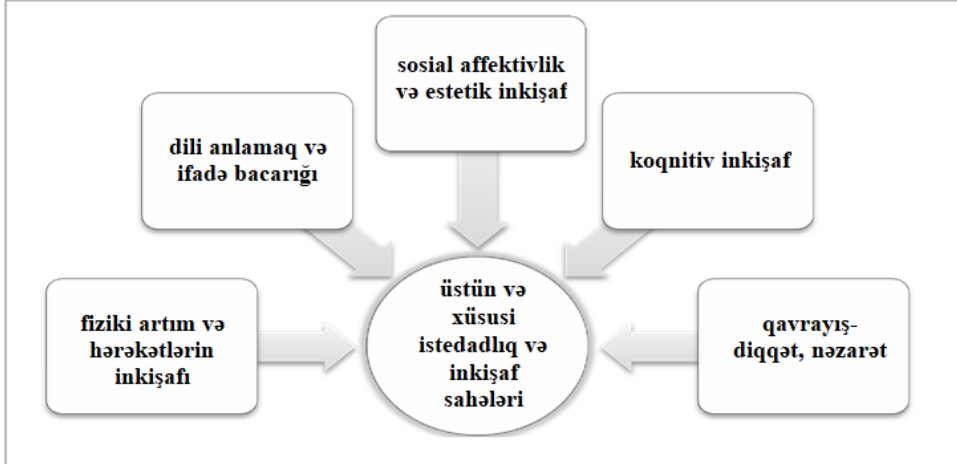
Giriş. Öyrənmə qabiliyyəti və beyin gücü kimi xüsusiyyətlər fərdləri bir-birindən fərqləndirir. Bu xüsusiyyətlərə görə yaşıdlarından daha da inkişaf etmiş insanlar elm, incəsənət, texnologiya, təhsil kimi müxtəlif sahələrdə cəmiyyətə əhəmiyyətli töhfələr verirlər. Ölkələrin gələcəyini formalaşdırmaq potensialına malik olan bu gənclərə “istedadlılar” deyilir. İstedad anlayışı müxtəlif yollarla müəyyən edilir. Bu, əsasən: “Zəka, üstünlük, fitri qabiliyyətlər və davranış bacarıqları” çərçivəsində izah edilir [5]. İstedadlılar – “mütəxəssislər tərəfindən zəka, yaradıcılıq, sənət, liderlik qabiliyyəti və ya xüsusi akademik sahələrdə yaşıdları ilə müqayisədə yüksək performans səviyyəsinə malik olduğu müəyyən edilmiş uşaqlar” təyin olunur. İstedadlı tələbələr “intellekt, yaradıcılıq, incəsənət, idman, liderlik və ya xüsusi akademik sahələrdə öz həmyaşıdlarından daha yaxşı çıxış edən şəxslərdir”. Üstün və xüsusi istedadlılıq – genetik xüsusiyyətlərlə mövcud olan, ətraf mühitin stimulları ilə dəstəklənən və müxtəlif ölçmə alətlərindən istifadə edərək mütəxəssislər tərəfindən ölçülə bilən bir və ya bir neçə inkişaf sahəsində fərdin öz yaşıdlarından qabaqda olması vəziyyətidir. Burada qeyd olunan inkişaf sahələri Şəkil 1-də göstərilir.

Müvafiq təriflərə əsasən, istedadlılıq “öz zehni və ya öz istedad sahələrində həmyaşıdları ilə müqayisədə normaldan yüksək inkişaf göstərmə vəziyyəti” kimi ifadə edilə bilər.

İstedadlı tələbələr;

- maraqlı;
- yaradıcı;
- özünü tənzimləyən, öyrənən;
- çevik düşünən;

- tez öyrənməyi bacaran;
- geniş təsəvvürə malik;
- təcrübə və təkrara ehtiyac olmadan tez öyrənə bilən;
- mükəmməl problem həll etmə bacarıqlarına sahib olan;
- sorğu-sual öyrənmə yanaşmalarından istifadə edən fərdlərdir; [2], [3], [8].

Şəkil 1. İstedadlı və xüsusi istedadın inkişafı sahələri

İstedadlı şagirdlərin qavrama qabiliyyəti və problem həll etmə bacarıqları həmyaşdlarına nisbətən daha çox inkişaf edir. Maker və Shiever informasiya əsri ilə ayaqlaşmaq üçün yaradıcı fərdlərin müəyyən edilməsinin və yeni ideyaların yaradılmasının vacibliyini vurğulayırlar [1]. İstedadlı şagirdlərin yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, daha yaxşı başa düşülür ki, müasir informasiya əsrində bu şagirdlərin təhsilinə önəm verilməlidir.

Tədris prosesinin planlaşdırılmasında nəzərə alınmalı olan mühüm amillərdən biri də tələbənin bacarıqlarıdır. Hadisələrə baxışı, düşüncə tərzi və maraqları həmyaşdlarından fərqli olan istedadlı tələbələrin təhsil prosesləri də yaşdlarından fərqlənir. Əslində, Marland Hesabatı çərçivəsində istedadlı şagirdlər – “öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün standart məktəb proqramında təklif olunanlardan başqa diferensiallaşdırılmış təhsil proqramlarına və ya xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslər (XQU)” kimi müəyyən edilir və cəmiyyətə inteqrasiya olunur”[11]. Bununla əlaqədar olaraq proqram tərdib edilərkən istedadlı tələbələrin maraq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirəcək şəkildə, ehtiyac duyduqları mühit və xidmətlər planlaşdırılmalıdır [5]. “İstedadlı fərdlər müvafiq şərait yaradıldıqda öz inkişaf imkanlarından ən yüksək səviyyədə istifadə edə bilirlər”. Əks halda, istedadlı şagirdlərə öz həmyaşdları ilə birlikdə standart təhsil (xüsusi olmayan) xidmətlərinin göstərilməsi onların istedadlarının itirilməsinə səbəb ola bilər. İstedadlı şagirdlərin təhsilinin planlaşdırılması prosesində şagirdin idrak, affektiv və xarakterik xüsusiyyətləri, istedad sahəsi və bacarıq səviyyəsi, sosial və ailə dəyərləri, sinif səviyyəsi, proqramla bağlı insanların münasibəti və gözləntiləri kimi müxtəlif amillər təsirli olur.

İstedadlı tələbələrin təhsili

MacLeod və Cropley istedadlı şagirdlərin təhsilinin vacib olduğunu bildirir və bunu aşağıdakı səbəblərlə əsaslandırır [4]:

- Erkən yaşda bələdçilik inkişafı sürətləndirə bilər;
- İstedadlı insanlar müxtəlif elm sahələrində bəşəriyyətə töhfə verə biləcək qiymətli resurslardır. Onlara diqqət yetirilməsə, özlərinə və ətraflarına zərər verə bilərlər;
- Təhsildə imkan bərabərliyi hər bir fərdin xüsusiyyətlərinə uyğun təhsil mühitinin təmin edilməsi məqsədi daşıyır.

İstedadlı insanların mövcud istedadlarını kəşf etmələri və buna uyğun olaraq özlərini inkişaf etdirmələri üçün dəstək təlimi təcrübələri təşkil olunur. Dünyada istedadlı tələbələrin təhsilində həyata keçirilən təcrübələrin üç başlıq altında toplandığı görünür. Bunlardan birincisi, “ayrıca təhsil” adlanır. Özəl məktəb, xüsusi sinif və evdə təhsil təcrübələri bu qrupa daxildir. İkinci növ “zənginləşdirmə” sinifdaxili məktəbdaxili və məktəbdənkənar zənginləşdirmə təcrübələrini əhatə edir. Sonuncu “sürətlənmə” adlanır. Bu qrupa uşaq bağçasına və ya ibtidai məktəbə erkən başlama, təsnif edilməmiş ibtidai təhsil qrupları, qarışıq sinif qrupları, sinifdən sinifə keçmək və zənginləşdirmə təcrübələri daxildir.

Elmi araşdırmalarda belə bir mövzu qoyulur: “Elm və texnologiyadan xəbəri olan, texnologiyadan şüurlu şəkildə istifadə edən və yeni texnologiyalar istehsal edə bilən, texnoloji inkişafa çevrilmə qabiliyyətinə malik rifah cəmiyyəti yaratmaq” məsələsi. Digər tərəfdən, ölkəmizdə istedadlıların təhsilinin digər xüsusi təhsil sahələri ilə müqayisədə arxa plana keçirildiyi, istedadlıların müəyyən edilməsindən tutmuş kurikulum və məzmununa qədər bir çox məsələlərdə diqqətsizliklərin olduğu problemlərin təşkili ilə bağlı araşdırmalar paketi təklif oluna bilər. İstedadlı uşaqların malik olduğu fəvqəladə potensial qarşısında bu tələbələrin necə təhsil almaları həll edilməli olan problem kimi qarşıya çıxır.

Azərbaycanda istedadlı tələbələrin təhsil aldığı Qori gimnaziyası qəbul edilə bilər. 1876-cı ildə Qori müəllimlər seminariyası Qori şəhərində fəaliyyətə başlamışdır. 1918-ci ildə Qori seminariyasının Azərbaycan bölməsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin maliyyə vəsaiti hesabına Qazax şəhərinə köçürülür və sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1940-cı illərə qədər Qazax Pedaqoji Texnikumu adı ilə fəaliyyət göstərir. Bu seminariyanın istedadlı tələbələrinə - Firiudun bəy Köçərli, İsmayıl bəy Vəkilov, Bədəl bəy Bədəlbəyli və.s addır [10].

İstedadlı tələbələr və informasiya texnologiyaları

İndiki vaxtda informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bu sahədəki səriştələr getdikcə artır. Müvafiq olaraq, istedad və informasiya texnologiyaları arasındakı əlaqə araşdırmaları dəyər geniş bir sahə kimi ortaya çıxır. Shaffer qeyd edir ki, istedadlı tələbələr kompüter proqramlarından uğurla istifadə edirlər [9]. Periatiruvadi və Rinnin fikrinə görə isə, istedadlı şagirdlərin öyrənmə proseslərində texnologiyadan istifadəyə dair təsəvvürləri müsbətdir [6].

Tədris texnologiyalarının tələbələrə verdiyi töhfələri nəzərə alaraq; İstedadlı tələbələrə kompüter və kompüter texnologiyaları sahəsində verilən təhsil proqramının qeyri-adekvatlığı diqqəti çəkir. Ölkəmizdəki vəziyyət araşdırıldıqda verilən təhsilin riyaziyyat və təbiət elmlərinə yönəldiyi görünür. Lakin bu sahələrdə artıq fərdin real dünya problemlərini həll etməsi və cəmiyyətin zamanla ayaqlaşması

kifayət deyil. Bəzi universitetlərdə informasiya texnologiyaları ilə bağlı fənlərə aid müəllimlərin olmaması şagirdləri müxtəlif, başqa sahələrə yönəldir.

İstedadlı gəncləri öz qabiliyyətlərinə uyğun kəşf edib istiqamətləndirmək onların inkişafını sürətləndirə bilər. İstedadlı tələbələrin kompüter texnologiyalarına müsbət münasibət bəsləməsi və bu texnologiyanın onların təbiətinə uyğun olması istedadlı gənclərin sıx maraq göstərdiyini ortaya qoyur və kompüterlərdə vaxt itirmədən bu sahəyə yönəldilməsini tələb edir. Thomson qeyd edir ki, istedadlı tələbələrə təklif olunan onlayn öyrənmə mühitləri üzbəüz təhsildən daha çox fərdiləşdirilmiş və fərqləndirilmiş təhsil təklif edir[9]. Eynilə, qarışıq tədris modeli ilə təklif olunan onlayn öyrənmə mühitlərinin tələbələr üçün daha çevik və sərbəst öyrənmə mühitinin təmin edildiyi bildirilmişdir.

İstedadlı tələbələrin öz qabiliyyətlərindən asılı olaraq özbaşına öyrənmə biləcəyinə inam kompüter elmləri kimi sahələrin təhsilini arxa plana keçirib. Bununla belə, vurğulanır ki, bu sahənin mütəxəssisləri ilə yanaşı, tələbə istedadları ilə də işləməklə yüksək effektivliyə nail olmaq olar və istedadlı tələbələrin sahə mütəxəssisləri ilə görüşərək detalları öyrənmək şansı artırıla bilər. Dünyada bu sahədə aparılan tədqiqatları nəzərə alsaq, istedadlı gənclərin təhsilində informasiya texnologiyalarından geniş şəkildə istifadə edildiyi görünür.

Bu tədqiqatın məqsədi istedadlı tələbələrin İnformasiya Texnologiyaları kursundan nə gözlədiklərini aşkar etməkdir. Bu çərçivədə tələbələrin kompüterə olan marağı, keçmişdə öyrəndikləri İnformasiya Texnologiyaları kursunun məzmunu ilə bağlı fikirləri, bu sahədə hansı fənlər üzrə özlərini təkmilləşdirmək istedikləri, əhatə dairəsi ilə bağlı təklifləri müəyyən edilməyə cəhd edildi və kursların fəaliyyəti və onların necə strukturlaşdırılması nəzərə alındı. “İnformasiya texnologiyaları kursuna istedadlı tələbələrin gözləntiləri nədir? Problem ifadəsi çərçivəsində aşağıdakı suallara cavablar axtarılır:

1. İstedadlı tələbələr kompüterdən nə qədər tez və hansı məqsədlər üçün istifadə edirlər?

2. İstedadlı tələbələr kompüterin öyrənmə vasitəsi kimi üstünlüyünü düşünlərmi?

3. İstedadlı tələbələrin İnformasiya Texnologiyaları kursu təcrübələri və onların bu sahədə keçmiş təcrübələri necədir? Keçdikləri kursları necə qiymətləndirirlər?

4. İnformasiya texnologiyaları kurslarının məzmunu və tədrisi ilə bağlı istedadlı tələbələrin gözləntiləri ilə bağlı təklifləriniz nədir?

Metod

Tədqiqat keyfiyyət nümunəsində aparılan xüsusi bir təcrübə əsaslıdır. Tədqiqat Gəncə Dövlət Universitetinin təbiət elmlərinin tədrisi üzrə 20 tələbəsi arasında aparılmışdır. Görüşün ilk 1,5 saati komanda üzvlərinin öz təcrübə sahələri haqqında təqdimatlar etmələri və sual-cavab fəaliyyətinin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Növbəti 2 saata müxtəlif cari aparat və proqram təminatının təqdimatı və iştirakçıların tətbiqlərinin həyata keçirilməsi daxildir. Bu çərçivədə videokonfrans, haptic və leap motion texnologiyaları ilə bağlı fəaliyyətlərlə yanaşı, müxtəlif 3D Modelləşdirmə, video montaj və animasiya proqramlarından istifadə üçün kiçik proqramlar təşkil edilir. Son yarım saat isə yazılı rəy formaları vasitəsilə məlumatların toplanması üçün ayrılır.

Məlumatların toplanması və təhlili

Tədqiqatda məlumat toplamaq üçün tələbələr yazılı rəy formasından istifadə edirlər. Formanın işlənilib hazırlanması prosesində əvvəlcə tədqiqatın probleminə və alt problemlərinə uyğun suallar yazılır. Suallar kompüter və tədris texnologiyaları sahəsi üzrə 3 mütəxəssis tərəfindən araşdırılmış, tədqiqatın məqsədi barədə məlumat verilmişdir. Mütəxəssislərin tənqid və təklifləri əsasında lazımı tənzimləmələr aparılmış və forma hazırlanmışdır.

Formanın son variantı 9 sualdan ibarətdir. Yazılı formalarda verilən açıq tipli suallardan əldə edilən məlumatlar məzmun təhlili metodundan istifadə edilməklə araşdırılmış və alt problemlər çərçivəsində qiymətləndirilmişdir. Verilən cavablar əsasında kodlaşdırma edilmiş və mövzular yaradılmışdır. Əldə edilən tapıntılar tezlik dəyərlərinin görülə biləcəyi cədvəllərə çevrilmişdir.

Burada, həmçinin tədqiqat sahəsində, təbii olaraq, baş verənlərin görülməsini və eşidilməsini təmin etmək üçün müşahidələr aparılır. Tədqiqatçıların iştirak etdiyi görüş zamanı strukturlaşdırılmamış müşahidələr həyata keçirilmişdir. Şagird və müəllimlərin ekspertlərə verdikləri suallar, onların bir-birinin fikirləri ilə razılış və razılışmadıqları, xüsusi maraq göstərdikləri fənlər, təcrübələrlə bağlı münasibət, hərəkətləri müşahidə edilmişdir. Bu kontekstdə görüş boyu saxlanılan video çəkilişlər, tədqiqatçıların müşahidə qeydləri birlikdə qiymətləndirilmiş, tələbə və müəllimlər üçün ayrıca müşahidə hesabatları yazılmışdır.

Aktuallıq. Mövzuda bəhs olunan və məqalədə əsas xətt olan, istedadlı tələbələrin informal mühitdə inkişafı üçün lazımı tədbirləri göstərmək prinsipi işin əsas prinsipi olduğu informal mühit daim inkişaf etdiyi üçün mövzu aktualdır.

Nəticə. Mövzunun işlənmə prinsipiəlliyi və öyrədici baxımından tələbələr, müəllimlər və təhsil treyninqləri təşkil edən qurumlar bu məqalə ilə tanış olaraq yeni məlumatlar əldə edə bilirlər.

Ədəbiyyat:

1. Antoun, M. (2022). The relation between teachers' background and school type and their perceptions of the gifted and gifted education. *Gift Talent. Int.*, 1–18. doi: 10.1080/15332276.2022.2083533
2. Fincham, F.D., Hokoda, A., & Sanders, R.J. (1989). Learned Helplessness, Test Anxiety, and Academic Achievement: A Longitudinal Analysis. *Child Development*, 60, 138-145.
3. Firman, M., Hwang, C., Copella, M., & Clark, S. (2004). Learned Helplessness: The Effect of Failure on Test-Taking. *Education*, 124(4), 688-693
4. MacLeod, A. K., & Cropley, M. L. (1995). Depressive future-thinking: The role of valence and specificity. *Cognitive Therapy and Research*, 19(1), 35-50. <https://doi.org/10.1007/BF02229675>
5. Pennequin, Valérie; Tricard, Elodie (November 9, 2017). "Have you ever wondered if you were exceptionally gifted?". *The Conversation*. Retrieved April 30, 2018.
6. Periathiruvadi, Sita; Rinn, Anne N. *Journal of Research on Technology in Education*, V45 N2 p153-169 Win 2012-2013
7. Schafer, K.A. (1998) The Cell Cycle: A Review. *Veterinary Pathology*, 35, 461-478.
8. Sutherland, K.S., & Singh, N.N. (2004). Learned Helplessness and Students with Emotional or Behavioral Disorders: Deprivation in the Classroom. *Behavioral Disorders*, 29(2), 169-181.

9. Thomson, S.B. (2010). Grounded Theory – Sample Size. Journal of Administration and Governance, 5(1), 45-52.
10. https://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_may2009/78996.htm
11. <https://www.valdosta.edu/colleges/education/human-services/document%20/marland-report.pdf>

Sabina Babayeva

Summary

WHAT DO GIFTED UNIVERSITY STUDENTS EXPECT FROM COMPUTER SCIENCE COURSES?

The purpose of this study is to determine the computer vision of gifted university students, to reveal their expectations and suggestions regarding the scope and activities of the courses they will take in the field of information technology. Within the framework of this program, an attempt was made to determine students' interest in computers, their assessments of the content of the Information Technology course they took in the past, and which subjects they want to improve in this area. Within the framework of a qualitative study conducted with the participation of 6 teachers who are specialists in the field of computer and educational technologies of education, teachers with informal skills related to natural sciences, and 10 students of Ganja State University of different ages. Groups of teachers with informal skills related to natural sciences were gathered. The teachers answered the questions by providing relevant information about their fields of expertise. Various applications have been implemented with the participation of teachers and students aimed at using existing hardware and software. After the meeting, students' written opinions were heard about what they think about the computer, which subjects they want to improve on their own, as well as their suggestions for information technology courses. As a result of the analysis of the data obtained from the video and written forms made during the meeting, the final conclusions were drawn. The students were mainly interested in developing themselves in programming and coding, rather than using off-the-shelf software in their areas of interest. IT courses are expected to include programming, game development, animation, the use of various software and hardware, algorithms, 3D modeling/graphic design, as well as familiarity with modern technologies. The teachers said that, depending on the interests of students, they can take IT courses individually or in small groups, lessons conducted by teachers in a university environment will be especially useful.

Сабина Бабаева

Резюме

ЧТО ОЖИДАЮТ ОДАРЕННЫЕ СТУДЕНТЫ УНИВЕРСИТЕТОВ ОТ КОМПЬЮТЕРНЫХ КУРСОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ?

Целью данного исследования является определение компьютерного зрения одаренных студентов вузов, раскрытие их ожиданий и предложений относительно объема и деятельности курсов, которые они будут проходить в области информационных технологий. В рамках этой программы была предпринята попытка определить интерес студентов к компьютерам, их оценки содержания курса «Информационные технологии», который они проходили в прошлом, и какие предметы они хотят улучшить в этой области. В рамках качественного исследования, проведенного с участием 6 преподавателей, являющихся специалистами в области компьютер-

ных и образовательных технологий образования, преподавателей с неформальными навыками, связанными с естественными науками, и 10 студентов Гянджинского государственного университета разного возраста. Были собраны группы преподавателей с неформальными навыками, связанными с естественными науками. Преподаватели ответили на вопросы, предоставив соответствующую информацию о своих областях знаний. Направленные на использование существующего аппаратного и программного обеспечения, при участии преподавателей и студентов были реализованы различные приложения. После встречи были заслушаны письменные мнения студентов о том, что они думают о компьютере, какие предметы они хотят совершенствовать самостоятельно, а также их предложения по курсам информационных технологий. В результате анализа данных, полученных из видеозаписи и письменных форм, сделанных в ходе встречи, были сделаны окончательные выводы. Студенты были в основном заинтересованы в развитии себя в области программирования и кодирования, а не в использовании готового программного обеспечения в своих областях интересов. Ожидается, что курсы ИТ будут включать программирование, разработку игр, анимацию, использование различного программного и аппаратного обеспечения, алгоритмы, 3D-моделирование/графический дизайн, а также знакомство с современными технологиями. Преподаватели рассказали, что в зависимости от интересов студентов они могут проходить курсы ИТ индивидуально или в небольших группах, особенно будут полезны уроки, проводимые преподавателями в университетской среде.

Rəyçi: dos. V. Başırov

PSIXOLOGİYA

Müşviq Mustafayev
Bakı Dövlət Universiteti

Ramin Allahverdiyev
Xəzər Universiteti

Jalə Həsənova

Nuranə Öməröva

 :10.30546/ 2518-752X.3.2024.043

PSIXOAKTİV MADDƏ ASILILIĞINDA YANAŞI XƏSTƏLİKLƏR: İKİLİ DİAQNOZUN ƏSAS MAHİYYƏTİ VƏ ARADAN QALDIRILMASINDA TƏTBİQ OLUNAN TERAPEVTİK MODELLƏR

Açar sözlər: *ikili diaqnoz, komorbid, psixotik pozuntu, psixi sağlamlıq, asılılıq*

Keywords: *dual diagnosis, comorbid, psychotic disorder, mental health, addiction*

Ключевые слова: *двойной диагноз, коморбидное расстройство, психотическое расстройство, психическое здоровье, зависимость*

Giriş. Komorbidlik kimi də tanınan ikili diaqnoz psixi sağlamlıq və asılılığın müalicəsində mürəkkəbliyə yaradır. Bu məqalə komorbidliyin hərtərəfli araşdırılmasını, onun yayılmasını, əsas amillərini, tanınma xüsusiyyətlərini, yaratdığı problemləri və müdaxilə strategiyalarını müxtəlif ədəbiyyatlardan istifadə edərək, məqalə, psixi sağlamlıq və maddə istifadəsi pozuntuları arasında çoxşaxəli əlaqəni araşdırır, inteqrasiya olunmuş müalicə yanaşmalarının və erkən müdaxilənin vacibliyini vurğulayır. Öz-özünə müalicə üsullarını qəbul edib neyrobioloji təsirləri başa düşməklə psixi sağlamlıq işçiləri komorbid xəstəlikləri olan şəxslərə daha effektiv yanaşa, nəticədə onların ümumi həyat keyfiyyətini və rifahını yaxşılaşdırma bilər. Psixi sağlamlıq pozuntusunun və maddə asılılığının eyni vaxtda yaranması, müasir psixologiyada əhəmiyyətli bir mövzudur. İkili diaqnozla mübarizə apararı fərqlər diaqnoz, müalicə və sağalma yolunda unikal maneələrlə üzləşirlər. Burada əsas şərt psixi sağlamlıq və maddə istifadəsi arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqənin nüanslı şəkildə başa düşülməsidir. Bu məqalə, ikili diaqnozun hərtərəfli icmalını təqdim etmək, onun yayılmasını və müdaxilə strategiyalarını öyrənmək məqsədi daşıyır [9, s.55-65].

İkili diaqnozun yayılması: Psixi sağlamlıq və maddə istifadəsi pozuntularının birgə baş verməsi geniş yayılmışdır. Tədqiqatlar onun müxtəlif demoqrafik qruplar arasında yayılmasını aşkarlayır. Ağır psixi pozuntuları olan şəxslərin təxminən 50%-i həm də maddə asılılığı ilə mübarizə aparır. Bundan əlavə, alkoqol və narkotik maddələrdən sui-istifadə edənlərin əhəmiyyətli bir hissəsi ciddi psixoloji pozuntu əlamətlərini nümayiş etdirir. [4, s.115-117].

İkili diaqnostikaya kömək edən əsas faktorlar: Genetik meyilləri, özünü müalicə üsullarını, neyrobioloji dəyişiklikləri əhatə edən ikili diaqnozun inkişafına və davam etdirilməsinə bir neçə amil kömək edir. Ortaq genetik zəifliklər, uşaqlıq travması, ailədə psixi xəstəlik və ya asılılıq tarixi həm psixi sağlamlıq, həm də maddə istifadəsi pozuntularının inkişaf ehtimalını artırır. Bundan əlavə, fərdlər müvəqqəti olaraq psixi xəstəliyin simptomlarını yüngülləşdirmək üçün narkotik və ya alkoqola müraciət edə bilər, bu fenomen özünümüalicə kimi qəbul edilir. Bundan əlavə, narkotik maddələrdən sui-istifadə neyrobioloji dəyişikliklərə səbəb ola bilər, bu da əhval-ruhiyyə pozuntusuna, təşviş və ya psixozla gətirib çıxarır [9, s.85-95].

Diaqnozda çətinliklər: İkili diaqnoz müəyyən edilməsində üst-üstə düşən simptomlar, inkar və maddə istifadəsi ilə bağlı stiqma əhəmiyyətli çətinliklər yaradır. Adətən fərdlər öz mübarizələrini gizlədir və ya simptomlarının şiddətini aşağı salaraq dəqiq diaqnoza çətinlik yaradırlar. Bundan əlavə, tibb işçiləri hərtərəfli qiymətləndirmə strategiyalarını tələb edən maddələrin səbəb olduğu simptomlar və əsas psixi sağlamlıq vəziyyətini ayırd etməkdə çətinliklərlə üzləşə bilərlər [9, s.111-118].

Müdaxilə strategiyaları və müalicə yanaşmaları: İkili diaqnoz üçün effektiv müdaxilə strategiyaları psixoterapiya, dərman müalicəsi, davranış terapiyaları və dəstək qrupları daxil olmaqla inteqrasiya olunmuş müalicə üsullarını əhatə edir. Həm psixi sağlamlıq, həm də maddə istifadəsinə eyni vaxtda müraciət etməklə, tibb işçiləri birlikdə baş verən pozuntuların ilkin səbəblərini hərtərəfli hədəfləyə bilərlər. Erkən müdaxilə və hərtərəfli qiymətləndirmə ikili diaqnoz hallarının effektiv şəkildə müəyyən olunması və həll edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bundan başqa, fərdi ehtiyaclara uyğun fərdiləşdirilmiş müalicə planlarının əhəmiyyəti böyükdür. İkili diaqnostika psixi sağlamlıq və maddə istifadəsi pozuntularının mürəkkəb kəsişməsini təmsil edir, onun əsas amilləri və problemlərinin incə şəkildə başa düşülməsini tələb edir. Ümumi risk faktorlarına diqqət yetirməklə, özünümüalicənin rolunu müəyyən etmək olar. İnteqrasiya olunmuş müalicə yanaşmalarını tətbiq etməklə, baş verən xəstəliklərə daha effektiv və vahid köməklik göstərilə bilər. Bundan əlavə, erkən müdaxilə və hərtərəfli qiymətləndirmə müalicədə maneələri azaltmaq üçün vacibdir [4, s.45-55].

Psixotik pozuntuların və maddələrdən sui-istifadənin qarşılıqlı əlaqəsi: Psixotik pozuntular və maddə asılılığı psixi sağlamlığın bir-birinə bağlı sahələrini təmsil edir. Qavrama, düşüncə və davranış pozuntuları ilə xarakterizə olunan psixotik pozuntular klinik praktikada əhəmiyyətli maneələr yaradır. Eynilə, müxtəlif psixooaktiv təsirləri ilə narkotikdən sui-istifadə psixi sağlamlıq xidmətində mürəkkəb problemlər yaradır. Halüsinasiyalar və sayıqlama qavrayış və inancda dərin pozuntuları əks etdirən psixotik pozuntuların əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir. Halüsinasiyalar müvafiq xarici stimullar olmadan yaranan qavrayış pozuntularını, sayıqlamalar isə sabit yanlış inancları əhatə edir. Tez-tez eyni vaxtda baş verən bu simptomlar fərdlərin fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Maddələrdən

sui-istifadə kontekstində halüsinogen maddələr keçici halüsinasiyalar və sayıqlamalara səbəb ola bilər. Bununla belə, davamlı maddələrdən sui-istifadə, xüsusilə metamfetamin və ya kokain kimi stimulyatorlar, ilkin psixotik pozuntulara bənzəyən daha uzun sürən psixotik epizodlara səbəb olur. Maddənin yaratdığı psixozun fenomenologiyasını və müvəqqəti dinamikasını başa düşmək, dəqiq diaqnoz və müvafiq müalicə strategiyalarının formalaşdırılması üçün çox vacibdir [11, s.25-34].

Maddələrin səbəb olduğu psixotik pozuntular: Maddələrin səbəb olduğu psixotik pozuntular psixoaktiv maddələrin istifadəsi və ya çəkilmə nəticəsində yaranan simptomlar spektrini əhatə edir. Alkoqol, amfetaminlər və ya kokain kimi maddələrə uzun müddət məruz qalma halüsinasiyalar, qeyri-mütəşəkkil düşüncə də daxil olmaqla psixotik simptomların inkişafına səbəb ola bilər. Psixotik simptomlar dərhal maddənin dayandırılması ilə aradan qalxa bilsə də, amfetaminlər kimi bəzi maddələr psixotik epizodları uzadır, xüsusi müdaxilələr tələb edir. Narkotik maddələrdən sui-istifadə və psixotik pozuntular arasında əlaqə çoxşaxəli olur: genetik, neyrobioloji və ətraf mühit faktorları. Tədqiqatlar göstərir ki, maddənin sui-istifadəsi, xüsusən də genetik və ya erkən yaşlarda ətraf mühitdə məruz qalma nəticəsində psixotik pozuntulara meyilli şəxslərdə psixozla qarşı gizli zəiflikləri aktivləşdirə bilər. Üstəlik, yeniyetməlik və erkən yetkinlik kimi kritik inkişaf mərhələlərində narkotikdən sui-istifadə beyin quruluşuna və funksiyasına qalıcı təsir göstərərək psixozun inkişaf riskini daha da artırır [11, s.65-67].

Diaqnoz və differensial diaqnoz: Psixotik pozuntular və maddələrin səbəb olduğu psixoz arasında fərq qoyulması klinik psixoloqlar üçün diaqnostik çətinliklər yaradır. Təfərrüatlı anamnez, psixi vəziyyətin müayinəsi, məlumat daxil olmaqla hərtərəfli psixiatrik qiymətləndirmə dəqiq diaqnoz və xüsusi müalicə planlarının formalaşdırılması üçün vacibdir. DSM-5 və ya ICD-11 kimi standartlaşdırılmış təsnifat sistemləri həm psixotik pozuntular, həm də maddələrdən qaynaqlanan psixotik pozuntular üçün diaqnostik meyarlar təqdim edərək diferensial diaqnostikada psixi sağlamlıq işçilərinə rəhbərlik edir. Maddə istifadəsi nəticəsində yaranan psixotik simptomlar və şizofreniya kimi ilkin psixotik pozuntular arasında fərq çox vacibdir. Maddədən qaynaqlanan psixoz maddənin dayandırılması ilə aradan qaldırılsa da, ilkin psixotik pozuntular çox vaxt uzunmüddətli idarə və dəstək tələb edir. Dəqiq diaqnoz və müalicə planına gəlmək üçün psixoloqlar digər klinik amillərlə yanaşı, maddə istifadəsi ilə psixotik simptomların başlanması arasında müvəqqəti əlaqəni nəzərə almalıdırlar [11, s.115-116].

Müalicə yanaşmaları: Birgə baş verən psixotik pozuntuların və maddə asılılığının müalicəsi fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırılmış multidissiplinar yanaşma tələb edir. Farmakoloji müdaxilələr, o ümldən antipsikotik dərmanlar, etiologiyasından asılı olmayaraq psixotik simptomların idarə olunmasında mərkəzi rol oynayır. Bununla belə, potensial dərman vasitələrinin qarşılıqlı təsirlərini və yan təsirlərini, xüsusən də maddə istifadəsi pozuntusu olan şəxslərdə diqqətlə nəzərdən keçirilməsi vacibdir. Psixoterapiya, o cümlədən koqnitiv davranış terapiyası və motivasiya yönümlü müsahibə, maddə asılılığına və psixotik simptomlara səbəb olan əsas psixoloji amilləri araşdırır. Koqnitiv davranış terapiyası düzgün olmayan inancları və davranışları dəyişdirməyi hədəfləyir, motivasiya yönümlü müsahibə isə davranış dəyişikliyi üçün motivasiyanı artırır. Ailə terapiyası və dəstəkləyici

müdaxilələr farmakoterapiya və psixoterapiyanı tamamlayır, sosial dəstəyi gücləndirir, müalicənin effektivliyini artırır. Maddədən qaynaqlanan psixoz hallarında, maddənin istifadəsinin dayandırılması çox vacibdir. Bunun üçün çox vaxt strukturlaşdırılmış detoksifikasiya tələb olunur. Farmakoterapiya, psixoterapiya bu baxımdan sonrakı dəstəyi birləşdirən inteqrasiya olunmuş müalicə proqramları birlikdə baş verən psixotik pozuntular və maddə asılılığı ilə mübarizə aparan şəxslər üçün hərtərəfli dəstək təklif edir [6, s.62-64].

Reabilitasiya: Reabilitasiya proqramları, o cümlədən peşə təhsili, cəmiyyətə inteqrasiya, psixotik pozuntuları, narkotik maddələrdən sui-istifadə edən şəxslər arasında bərpa və funksional bərpanı təşviq edir. Anonim alkoqoliklər və ya anonim narkomanlar kimi həmyaşdırlara dəstək qrupları residivlərin qarşısının alınmasını, uzunmüddətli sağlamanı asanlaşdırır, bərpaya təşviq edir. Yekun olaraq, psixotik pozuntular və maddə asılılığı arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə diaqnoz, müalicə üçün hərtərəfli, inteqrasiya olunmuş yanaşmalara ehtiyac olduğunu vurğulayır. Bu hadisələr arasındakı əlaqəni aydınlaşdırmaq, onların çoxşaxəli təsirlərini həll etməklə psixi sağlamlıq işçiləri nəticələri optimallaşdırma və problemlərlə mübarizə aparan fərdlərin həyat keyfiyyətini artırma bilərlər.

Travma və maddə istifadəsi: Travmanın yaşanması fərdlərə ciddi və davamlı təsir göstərir onların emosional rifahını pozur. Travma yaşayan hər kəs psixi sağlamlığını bərpa etmək üçün dəstəyə ehtiyac duyur. Maddələrdən istifadə sarsıntıları tez-tez travma ilə əlaqəli pozuntularla birlikdə baş verir və müalicənin mürəkkəbliyini artırır. Tədqiqatlar göstərir ki, travma və stresslə əlaqəli problemlər diaqnozu qoyulan şəxslərin 40-60 faizində eyni zamanda maddə istifadəsi pozuntuları da var. Bununla belə, hər iki pozuntu bir-birinin inkişafına təsir göstərdiyindən, maddə asılılığı və travma arasında əlaqə həmişə sadə deyil. Travma və stresslə birlikdə baş verən maddə istifadəsi pozuntularının müalicəsi kompleks yanaşma tələb edir. Dərmanlar simptomları idarə etməkdə faydalı ola bilsə də, tək başına kifayət deyil. Effektiv müalicə üçün, adətən, dərman və davranış terapiyasının birləşməsi lazımdır. Birgə baş verən maddə istifadəsi pozuntuları və travma ilə əlaqəli problemləri həll etmək üçün müxtəlif terapevtik yanaşmalardan istifadə edilə bilər [8, s.22-23].

Koqnitiv Davranış Terapiyası, fərdlərə mübarizə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, sarsıntılarla bağlı inancları yenidən qurmağa və travma və maddə istifadəsi ilə bağlı xüsusi problemləri həll etməyə kömək edir.

Psixodinamik Terapiya isə Freyd prinsiplərinə əsaslanan müdaxilələr təklif edir, fərdlərə travma və maddə asılılığı ilə bağlı spesifik problemlərin həll yolunu göstərir. Psixodinamik terapiyanın məqsədləri müştərinin özünü dərk etməsi və keçmişin indiki davranışa təsirini başa düşməsidir. Qısa formada psixodinamik yanaşma müştəriyə keçmiş disfunksional münasibətlərdən yaranan və maddələrdən sui-istifadə etmək ehtiyacı və istəyində özünü göstərən həll olunmamış münasibətləri və simptomları araşdırmaq imkanı verir [12, s.111-113].

Terapiya zamanı psixodinamik terapevtlərin istifadə edə biləcəyi üsullardan bir neçəsi aşağıdakılardır:

Sərbəst assosiasiya tez-tez şüuraltı düşüncə və emosiyaları üzə çıxararaq fərdlərə özlərini sərbəst ifadə etməyə imkan verir. Bu isə öz növbəsində problemlərin daha dərinəndən araşdırılmasına şərait yaradır.

Emosiyaların kəçürülməsi fərdlərin keçmiş təcrübələrinə əsaslanaraq öz emosiyalarını terapevtiə təqdim etdikləri güclü bir fenomenidir. Müalicə zamanı terapevtik əlaqələr daxilində bu hissələrlə qarşılaşılır və təhlil edilir.

İnterpretasiya, xüsusən də asılılıq terapiyası kontekstində düşüncə və davranışlarının arxasında daha dərin mənalari anlamağa kömək edən fərdlərə terapevtik metoddan ibarətdir [12, s.101-102].

EMDR isə Göz Hərəkətinin Desensitizasiyası və Yenidən Emalı terapiyası fərdlərə travmatik hadisələri təkrar emal etməyə kömək etmək üçün idrak və davranış üsullarını göz hərəkətləri ilə birləşdirir. Ümumiyyətlə, travma və maddə asılılığının müalicəsi hər bir fərdin unikal ehtiyaclarına cavab verən fərdi yanaşma tələb edir. Dərmanın terapevtik üsullarla birləşdirilməsi travmadan sağalmaq və maddə asılılığından uzun müddət uzq olmaq üçün istifadə edilə bilər [8, s.77-78].

Koqnitiv Davranış Terapiyası və Göz Hərəkətinin Desensitizasiyası və yenidən emalı kimi terapevtik müdaxilələr, selektiv serotonin geri alma inhibitorları kimi dərmanlar və hər iki pozuntunu eyni vaxtda həll edən hərtərəfli müalicə proqramları inteqrasiya olunmuş müalicə həllərinin əsas komponentləridir. Təşviş və maddə asılılığı arasındakı əlaqə haqqında fərdlərin maarifləndirilməsi, özünü müdafiə və özünə qulluq etməyi təşviq etmək və dəstəkləyici sosial mühitin qurul- özünə və fərdlərin sağalma dövrlərində fəal rol almasına imkan vermək üçün çox vacibdir [8, s.77-78].

Təşviş pozuntusu və maddə istifadəsi: Təşviş pozuntusu və maddə asılılığı bir çox hallarda birlikdə baş verir və fərdlərin rifahı və müalicəsi üçün əhəmiyyətli problemlər yaradır. Təşviş pozuntuları və maddələrdən sui-istifadə tez-tez ikili diaqnoz və müalicə üçün unikal problemlər yaradan geniş yayılmış psixi sağlamlıq problemidir. Təşviş pozuntuları və maddə asılılığı arasındakı əlaqə geniş araşdırılmışdır, təşviş pozuntusu olan fərdlərin ümumi əhali ilə müqayisədə maddə asılılığı ilə qarşılaşma ehtimalı iki dəfə çoxdur. Biokimyəvi amillər, genetik meyl və maddə asılılığının təsirləri də daxil olmaqla, bu əlaqəyə bir neçə amil təsir edir. Təşviş pozuntusu olan bir çox insan, simptomları ilə mübarizə vasitəsi olaraq alkoqol və ya narkotiklərdən istifadə edir, vəziyyətlərini bir az da ağırlaşdırır və maddə asılılığı pozuntusu riskini artırır [13, s.44-58].

Biokimyəvi amillər: Həm təşviş pozuntuları, həm də maddələrdən sui-istifadə beyin kimyasında pozuntular, xüsusən də aşağı serotonin səviyyələri kimi nörotransmitter balanssızlıqları yaradır.

Genetik meyl: Sui-istifadənin genetik komponentini təklif edir, yəni ailə tarixi olan şəxslər bu şərtləri inkişaf etdirməyə daha həssasdırlar. Maddələrdən sui-istifadə təşviş əlamətlərini təqlid edir, mövcud təşviş pozuntularını şiddətləndirir, bu da müalicə səylərini çətinləşdirir. Təşviş və maddə asılılığı ilə mübarizə aparən bir insana dəstək olmaq empatiya, anlayış və müdaxilə etmək istəyi tələb edir.

Depressiya və maddə istifadəsi: Kliniki depressiyadan əziyyət çəkən şəxslərin üçdə biri narkotik və ya alkoqoldan sui-istifadə edir. Fərdlər bu maddələrdən ümid-sizlik hissələrini azaltmaq üçün özünümüalicə forması kimi istifadə edir. Tədqiqatlar göstərir ki, beyin kimyasındakı balanssızlıqlar, ailə tarixi və keçmiş travmalar da daxil olmaqla, həm depressiya, həm də maddə istifadəsi pozuntularının inkişafına bir çox amillər kömək edir. Bu birlikdə baş verən pozuntular, asılılığın maskalan-

masının fiziki və psixoloji təsirləri ilə bir-birini şiddətləndirə yaxud, depressiya əlamətlərini ağırlaşdırır. Xüsusilə alkoqolizmin depressiya ilə güclü əlaqəsi var. Alkoqol asılılığı olan şəxslərin 20%-dən çoxu eyni zamanda depressiv pozuntu kriteriyalarına cavab verir. Alkoqol, mərkəzi sinir sisteminin depressantı kimi, letarji və depressiya hissələrini gücləndirir, intihar düşüncələri və davranışları riskini artırır. Maddələrdən sui-istifadə simptomları ağırlaşdırıb, müalicəyə müdaxilə edə bilər, motivasiyanı pozaraq depressiyanın gedişatını pisləşdirə bilər. Koqnitiv davranış terapiyası, motivasiya yönümlü müsahibə, travma terapiyası və ailə terapiyası kimi terapiyalara diqqət yetirməklə, həm psixi sağlamlıq, həm də maddə asılılığı problemlərini eyni vaxtda həll edən inteqrasiya olunmuş müalicə proqramları ən effektiv yanaşmadır. Beyin quruluşu, uşaqlıq dönəmi, genetika və situasiya faktorları da daxil olmaqla depressiyaya səbəb olan əsas amilləri anlamaq effektiv müalicə strategiyalarının hazırlanması üçün vacibdir. Depressiya və maddə asılılığı ilə mübarizə aparan yaxınlarınıza dəstək və müdaxilə təklif etmək daha çox zərərin qarşısını ala və potensial olaraq həyatını xilas edə bilər. Birgə baş verən depressiya və maddə asılılığının müalicəsi, adətən, hər iki pozuntunu eyni vaxtda həll etmək üçün uyğunlaşdırılmış müalicələrin birləşməsinə əhatə edir. Xüsusilə, intihar riski olan şəxslər üçün ilkin olaraq stasionar müalicə, sonra isə davamlı dəstək və reabilitasiya üçün qismən xəstəxanaya yerləşdirmə proqramları tələb oluna bilər. Fərdi terapiya, qrup terapiyası, 12 addım proqramı və ailə terapiyası kimi əsas müdaxilələr müalicə prosesi boyunca sabit dəstək şəbəkəsini təmin edir [10, s.23-25].

Şəxsiyyət pozuntuları və maddə istifadəsi: Şəxsiyyət pozuntuları və maddə asılılığı pozuntuları arasındakı əlaqə klinik şəraitdə mürəkkəb və tez-tez müşahidə olunan bir fenomendir. Tədqiqatlar göstərir ki, maddə asılılığı üçün qiymətləndirilən şəxslərin 65-90 faizində şəxsiyyət pozuntusu da müşahidə olunur. Sərhəd şəxsiyyət pozuntusu və antisosial şəxsiyyət pozuntusunun da daxil olduğu B qrup şəxsiyyət pozuntuları, maddə asılılığı ilə əlaqənin çox güclü olmasının sübutudur. Məsələn, sərhəd şəxsiyyət pozuntusu olan insanlar tez-tez emosional sınıxtılarının öhdəsindən gəlmək üçün narkotik və ya alkoqoldan istifadə edirlər. Eynilə, antisosial şəxsiyyət pozuntusu olan şəxslər ümumi əhali ilə müqayisədə alkoqoldan sui-istifadə və alkoqolizm nisbətləri daha yüksəkdir. Maddələrdən sui-istifadə və şəxsiyyət pozuntuları arasındakı üst-üstə düşmə bu şərtlər arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni vurğulayır. Xəstələr şəxsiyyət pozuntusu əlamətləri ilə əlaqəli emosional yükü azaltmaq üçün narkotik və ya alkoqol istifadə edə bilərlər. Məsələn, həyəcan pozuntusu olan insanlar sosial bacarıqsızlıq hissələrinin öhdəsindən gəlmək, özünə dəyər hissini itirənlər isə daxili boşluqlarını gizlətmək üçün maddələrdən istifadə edə bilərlər. Şəxsiyyət pozuntularının müalicəsi, dərin kök salmış inanclar və davranışlar səbəbindən çətin ola bilər. Koqnitiv Davranış Terapiyasının prinsiplərinə əsaslanan psixoterapiyanın bir forması olan Dialektik Davranış Terapiyası, şəxsiyyət pozuntusu olan şəxslər üçün hərtərəfli müalicə kimi ortaya çıxmışdır. Dialektik Davranış Terapiyası fərdlərə mübarizə strategiyaları və zehin texnikaları vasitəsilə emosiyalarını qəbul etməyi və idarə etməyi öyrənməyə kömək edir, özünü qəbul etməyi, müsbət həyat dəyişikliklərini təşviq edir [3, s.117-118].

Tədqiqatlar göstərir ki, Dialektik Davranış Terapiyası depressiya, stress və intihar düşüncələri də daxil olmaqla sərhəd şəxsiyyət pozuntusunun simptomlarını azaltmaqda təsirli olur. Dialektik Davranış Terapiyası birlikdə baş verən maddə

asılılığı problemlərini həll etmək üçün uyğunlaşdırıla bilər və bu da onu ikili diaqnozu olan şəxslər üçün dəyərli bir müdaxilə halına gətirir. Psixoterapiyaya əlavə olaraq, şəxsiyyət pozuntuları ilə əlaqəli təşviş, depressiya və obsesif davranışların simptomlarını aradan qaldırmaq üçün dərmanlar lazım ola bilər. Təşviş əleyhinə dərmanlar, antidepressanlar, stabilizatorlar və antipsikotik dərmanlar mövcud farmakoloji variantlar arasındadır. Birgə baş verən şəxsiyyət pozuntularının və maddə asılılığının hərtərəfli müalicəsi davam edən terapiya, dərmanların istifadəsi və sonrakı qayğı dəstəyini əhatə edir. Qrup və ailə terapiyası seansları, müalicə ilə yanaşı, fərdlərə simptomlarını idarə etməyə, narkotik maddələrdən sui-istifadədən qaçmağa və özlərinə qayğı göstərməyə kömək edə bilər. Nəticə olaraq, şəxsiyyət pozuntuları və maddə asılılığı psixoterapiya, dərman və davamlı dəstəyi birləşdirən çoxşaxəli yanaşma tələb edir [7, s.152-158].

Bipolar affektiv pozuntu və maddə istifadəsi: Bipolar affektiv pozuntu əhval-ruhiyyədə, enerji səviyyələrində və davranışlarda dramatik dəyişikliklərlə xarakterizə olunan kompleks psixoloji vəziyyətdir. Bipolar affektiv pozuntusu olan insanlar ümitsizlik hissləri ilə xarakterizə olunan depressiya epizodları, həmçinin yüksək enerji və impulsivlik ilə xarakterizə olunan maniya dövrləri ilə müşahidə olunur. Bu əhval dəyişikliyi həyatın müxtəlif aspektlərinə dərin təsir göstərərək, münasibətlərdə münacişələrə, iş mühiti çətinliklərinə və intihar riskinin artmasına səbəb ola bilər. Bipolar affektiv pozuntusu olan insanlar arasında maddə asılılığı yüksək yayılmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, bipolar affektiv pozuntusu olan insanların yarısından çoxu narkotik maddələrdən qeyri-qanuni istifadə tarixinə malikdir və əhəmiyyətli bir hissəsi də alkoqol asılılığı ilə mübarizə aparır. Bipolar affektiv pozuntu maddənin sui-istifadəsi ilə birlikdə baş verdikdə, nəticələr şiddətli simptomlara, daha uzun qeyri-sabitlik epizodlarına və həyat keyfiyyətinin azalmasına səbəb ola bilər. Xüsusilə narkotik və ya alkoqoldan sui-istifadə edən şəxslərdə bipolar affektiv pozuntusunu aşkar etmək çətin ola bilər. Bipolar affektiv pozuntusuyla əlaqəli həddindən artıq əhval dəyişikliyi maddə istifadəsinin təsiri ilə səhv salına bilər və ya əksinə. Bununla belə, müəyyən əlamətlər və simptomlar bipolar affektiv pozuntunun, o cümlədən aşağı özünə dəyər və intihar düşüncələri kimi depressiv simptomlar, eləcə də impulsivlik kimi manik simptomların mövcudluğunu göstərə bilər [15, s.72-73].

Bipolar affektiv pozuntuda nevroloji faktorlar, o cümlədən neyrotransmitterlərdə balanssızlıq və beyindəki struktur dəyişiklikləri mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, genetik və ətraf mühit faktorları bu vəziyyətin inkişafına kömək edə bilər. Əhval-ruhiyyələrini və enerji səviyyələrini tənzimləmək üçün bipolar affektiv pozuntusu olan şəxslər narkotik və ya alkoqol istifadə edə bilər, bu da onların simptomlarını daha da şiddətləndirir və asılılıq riskini artırır. Bipolar affektiv pozuntunun və maddə asılılığının müalicəsi hər iki vəziyyəti eyni vaxtda əhatə edən hərtərəfli yanaşma tələb edir. Bu, psixiatrik dərmanların, fərdi və qrup terapiyasının və intensiv maddə asılılığının müalicəsinin birləşməsini əhatə edə bilər. Motivasiya yönümlü müsahibə, koqnitiv davranış terapiyası və travma terapiyaları da fərdlərə müalicə ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaqda və müsbət mübarizə strategiyalarını inkişaf etdirməkdə faydalı olar. Dərman müalicəsi tez-tez bipolar affektiv pozuntu üçün müalicənin vacib komponentidir, əhval stabilizatorları və antipsikotik dərmanlar simptomları

idarə etmək üçün təyin olunur. Bununla belə, potensial yan təsirlərin və digər dərmanlarla qarşılıqlı təsirlərin qarşısını almaq üçün diqqətli monitorinq lazımdır. Həm psixi sağlamlıq, həm də maddə asılılığı problemlərini eyni vaxtda həll etməklə, fərdlər daxili tarazlıq hissi əldə edə və daha dolğun həyat sürə bilirlər [2, s.7-8].

Diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromu və maddə istifadəsi: Diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromu konsentrasiya, impulsivlik və hiperaktivlik kimi simptomlarla xarakterizə olunur. Diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromunun dəqiq səbəbləri tam başa düşülməsə də, tədqiqatlar göstərir ki, beyin strukturu və funksiyasındakı fərqlər onun inkişafına kömək edə bilər. Diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromu olan insanlar tez-tez davranışlarına nəzarətdə və həyatlarının müxtəlif aspektlərinə təsir edə biləcək impulsları idarə etməkdə çətinliklərlə üzləşirlər. Diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromunun əhəmiyyətli cəhətlərindən biri onun asılılıq ilə əlaqəsidir. Diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromu asılılığa səbəb olmasa da, diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromu olan şəxslərdə ümumi əhali ilə müqayisədə maddə istifadəsi pozuntularının inkişaf riski daha yüksəkdir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromu olan uşaqlar yeniyetməlik və yetkinlik dövründə daha çox maddə istifadə edirlər.

Diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromu və asılılıq arasındakı əlaqə bir neçə amillə əlaqələndirilə bilər. Bununla əlaqəli davranış problemləri və azaldılmış impuls nəzarəti maddədən sui-istifadəyə başlama ehtimalını artırır. Sosial mühitdə narkotik istifadəsi kimi ətraf mühit faktorları da bu riski artırır. Bundan əlavə, genetik və ailə faktorları da diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromu olan fərdləri asılılığa meyilləndirməkdə rol oynaya bilər. Adderall və Ritalin kimi diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromunu müalicə etmək üçün istifadə olunan dərmanlar, sui-istifadə edildikdə, asılılığa səbəb ola bilər. Bu dərmanlar təyin ediləndiyi kimi istifadə edildikdə diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromu simptomlarını idarə etməkdə təsirli olsa da, sui-istifadə və asılılıq ilə nəticələnə bilər. Birgə baş verən diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromu və maddə istifadəsi pozuntuları olan şəxslərin müalicəsi hər iki vəziyyəti eyni vaxtda əhatə edən hərtərəfli yanaşma tələb edir. Psixostimulyator dərmanlar diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromu simptomlarını idarə etmək üçün terapiya və stresin idarə olunması strategiyaları kimi dəstəkləyici xidmətlərlə yanaşı istifadə edilə bilər. Bununla belə, maddə istifadəsi pozuntusu olan şəxslərdə stimullaşdırıcı dərmanların potensial sui-istifadəsinin qarşısını almaq üçün diqqətli monitorinq lazımdır. Nəticə olaraq, diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromu və asılılıq arasındakı əlaqəni anlamaq effektiv müdaxilə və müalicə üçün çox vacibdir [16, s.23-37].

Yuxu pozuntuları və maddə istifadəsi: Yuxu pozuntuları yuxunun vaxtını, miqdarını və keyfiyyətini poza bir sıra xüsusiyyətləri əhatə edir ki, bu da tez-tez narahatlığa səbəb olur. Yuxusuzluq, narkolepsiya, narahat ayaq sindromu və obstruktiv yuxu apnesi daxil olmaqla bu pozuntular gün ərzində yorğunluq, zehni sıxıntı və işləməkdə çətinlik yaradır. Alkoqol və digər maddələr ümumiyyətlə yuxuya səbəb olmaq və ya stresin öhdəsindən gəlmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunur. Alkoqol əvvəlcə yuxunun başlamasını asanlaşdırsa da, normal yuxu dövrünü, xüsusən də bərpaedici sürətli göz hərəkəti yuxu mərhələsini pozur. Eynilə, stimullaşdırıcılar kimi dərmanlar yuxu rejimini poza bilər, bu da yuxu məhrumiyətinə səbəb ola bilər və maddədən sui-istifadəni şiddətləndirir [1, s.63-69].

Araşdırmalar göstərir ki, maddə istifadəsi və yuxu pozuntusu arasında iki istiqamətli əlaqə var. Maddə istifadəsi yuxu pozuntusuna səbəb olur, yuxu pozuntusu isə maddə istifadəsinə səbəb olur. Birgə baş verən yuxu pozuntuları və maddə asılılığı bir-birini şiddətləndirir. Erkən başlayan yuxu problemləri maddə istifadəsi riskinin artması ilə əlaqələndirilmişdir, bu isə uşaqlıqda yuxu problemlərinin həllinin vacibliyini vurğulayır. Yuxu pozuntularının effektiv müalicəsi əlverişli yuxu mühitinin yaradılmasını və davranış müdaxilələrinin həyata keçirilməsini təşkil edir. Psixoterapiya maddə asılılığı problemi olan şəxslərdə yuxusuzluğu azaltmağa kömək edə bilər. Dərmanlar, o cümlədən benzodiazepinlər və z-dərmanlar, bəzən yuxu pozuntularını idarə etmək üçün istifadə olunur, lakin onların sui-istifadə və asılılıq potensialına görə, xüsusən də maddə istifadəsi pozuntusu olan şəxslərdə ehtiyatlı olmaq lazımdır. Birgə baş verən yuxu pozuntusu və maddə asılılığı olan şəxslər üçün ideal müalicə yanaşması hər iki vəziyyəti eyni vaxtda əhatə edən hərtərəfli strategiyayı əhatə edir. Müsbət davranış müdaxilələri, psixoterapiya və dərmanların düzgün istifadəsi yuxu keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və maddə asılılığı ilə bağlı problemləri azaltmağa kömək edə bilər [1, s.75-102].

Yemə pozuntuları və maddə istifadəsi: Yemə pozuntuları və maddələrdən istifadə pozuntuları tez-tez birlikdə baş verir, həm fərdlər, həm də psixi sağlamlıq işçiləri üçün mürəkkəb problemlər yaradır. Bu pozuntular arasındakı əlaqəni başa düşmək və müvafiq müalicə strategiyalarını həyata keçirmək onların həm psixi, həm də fiziki sağlamlığa olan dərin təsirlərini aradan qaldırmaq üçün vacibdir. Tədqiqatlar anoreksiya nervoza, bulimiya nervoza və tıxanırcasına yemə pozuntusu kimi hallarmaddə istifadəsi pozuntuları arasında əlaqənin üst-üstə düşdüyünü göstərir. Anoreksiya nervoz olan şəxslərin təxminən 27 faizinə, bulimiya nervoza malik olan şəxslərin 36,8 faizinə və tıxanırcasına yemə pozuntusundan əziyyət çəkənlərin 23,3 faizinə maddə istifadəsi pozuntusu diaqnozu qoyulur. Bu isə tez-tez "ikili diaqnoz" adlandırılan hal kompleks müalicə yanaşmalarına ehtiyac olduğunu vurğulayır. Şiddətli qida məhdudluğu və pozulmuş bədən imici ilə xarakterizə olunan anoreksiya nervoza arıqlamaq üçün sui-istifadə maddə istifadəsi pozuntuları ilə kəşifə bilər. Bəzi şəxslər iştahı azaltmaq üçün metamfetamin və ya kokain kimi maddələrdən istifadə edərək məhdudlaşdırıcı davranışları gücləndirirlər. Mükəmməllik və aşağı özünü qiymətləndirmə kimi risk faktorları həm anoreksiya nervoza, həm də maddə istifadəsi pozuntularına qarşı həssaslıq yaradır. Bənzər şəkildə, həddindən artıq yemə epizodları və ardınca kompensasiya davranışları olan bulimiya nervoza, maddə istifadəsi pozuntuları ilə sıx bağlıdır. İmpulsivlik, kompulsiv davranışlar və genetik təsirlər bu pozuntuların birgə yaranmasına kömək edir. Fərdlər bulimik davranışları artırmaq və ya əsas emosional sıxıntının öhdəsindən gəlmək üçün maddələrdən istifadə edə bilərlər [14, s.77-78].

Kompensasiya edici davranışlar olmadan təkrarlanan çox yemə epizodları ilə səciyyələnən yemə pozuntusu ilə uyğunlaşmayan mübarizə mexanizmləri və impulsivlik baxımından maddə istifadəsi pozuntuları arasında bir çox oxşarlıqlar mövcuddur. Hər iki davranış mənfi emosiyaların öhdəsindən gəlmək üçün bir yol kimi xidmət edir, bu pozuntuların bir-birinə bağlılığını vurğulayır. Bundan əlavə, tədqiqatlar göstərir ki, anoreksiya nervoza bulimiya nervoza pozuntusu olan şəxslərin nizamsız davranışları digər fəaliyyətlərdən üstün tutması baxımından maddə

asılılığına bənzər bir asılılıq davranışı hesab edilə bilər. Eynilə, bulimiya nervoza və maddə istifadəsi pozuntusu olan şəxslər nizamsız davranışları digər fəaliyyətlərdən üstün tuturlar. Genetik, neyrobioloji və psixoloji amillər onların birgə yaranmasına kömək edir və hər iki pozuntu, eyni vaxtda, inteqrasiya olunmuş müalicə yanaşmalarını tələb edir. Əsas mexanizmləri və risk faktorlarını başa düşməklə, tibb işçiləri bu çətin şərtlərlə mübarizə aparan fərdlər üçün daha effektiv müdaxilələr və dəstək təmin edə bilərlər [14, s.112-113].

Somatoform pozuntusu və maddə istifadəsi: Fiziki simptomlara uyğun olmayan psixoloji reaksiyalar ilə xarakterizə olunan somatik pozuntular fərdləri maddə istifadəsi vasitəsilə rahatlıq axtarmağa, onların simptomlarını şiddətləndirə və müalicə səylərini çətinləşdirə bilər. Bu maddələr müvəqqəti rahatlamaya səbəb olsa da, asılılıq yarada bilər. Bbu isə zamanla somatik simptomları pisləşdirə bilər. Yüngül eyforiya və uyuşdurucu keyfiyyətlər üçün tez-tez istifadə edilən alkoqol ağrı və narahatlığı müvəqqəti olaraq aradan qaldıra bilsə də, təsirləri azalır və simptomların şiddətlənməsinə səbəb olur. Eynilə, xroniki ağrı üçün getdikcə daha çox istifadə edilən marixuana, narahatlığı pisləşdirə və somatik simptomları gücləndirən qavrayış dəyişikliklərinə səbəb ola bilər. Əsasən ağrıların idarə edilməsi üçün istifadə olunan opioidlər tez-tez asılılıq və hiperaljeziyaya gətirib çıxarır, xroniki ağrının artmasına səbəb olur. Stimulyatorlar metamfetaminlər kimi, simpatik sinir sistemini aktivləşdirir, somatik simptomları gücləndirir və həddindən artıq narahatlığa səbəb olur [5, s.43-55].

Fiziki və zehni simptomların birləşməsi somatik pozuntusu olan insanlarda xəstəliyin başlanğıcı ilə bağlı qorxuları artırır. Üstəlik, maddə asılılığının özü somatik simptomlara səbəb ola bilər. Maddələrdən sui-istifadə nəticəsində yaranan hiperaljeziya, tez-tez maddə asılılığı ilə əlaqəli depressiya və təşviş ilə müşayiət olunan somatik pozuntuların inkişafına səbəb olur. Statistika somatoform pozuntunun və maddə asılılığının birgə baş verməsinin yayılması və şiddətini vurğulayır. Ümumi əhalinin təxminən 5-7 faizi somatoform pozuntu yaşayır, 20-25 faizində xroniki somatik pozuntular inkişaf edir. Alkoqol asılılığında isə somatik pozuntuların inkişafı ehtimalı iki dəfə yüksəkdir. Somatoform pozuntu və maddə asılılığı arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni başa düşmək effektiv müalicə üçün çox vacibdir. Simptomları yüngülləşdirmək və bu üst-üstə düşən pozuntularla mübarizə aparan fərdlərin sağalmasını təşviq etmək üçün hər iki vəziyyəti eyni vaxtda həll edən inteqrasiya olunmuş yanaşmalar lazımdır [5, s.85-92].

Nəticə. Bu məqalə psixi sağlamlıq pozuntuları, psixotik pozuntu, depressiya, şəxsiyyət degretasiyası, bipolar affektiv narahatlıqlar, diqqət əskikliyi və hiperaktivlik sindromu, yuxu pozuntuları, yemə pozuntuları və somatoform pozuntusu ilə maddə istifadəsi arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni vurğulayaraq, inteqrasiya olunmuş müalicə yanaşmalarının zəruriliyini önə çəkir. O, genetik meyillər və uşaqlıq travması kimi əsas faktorların aradan qaldırılmasının vacibliyini əsaslandırır. Məqalə fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırılmış farmakologiya, psixoterapiya və dəstək qrupları daxil olmaqla çoxşaxəli müdaxilələri müdafiə edir və qeyd edir ki, maddə asılılığı ilə yanaşı pozuntuların müalicə prosesində koqnitiv davranış terapiyası, motivasiya yönümlü müsahibə, dialektik davranış terapiyası, ailə terapiyası kimi müxtəlif terapiyalardan istifadə etmək olar. Bundan əlavə, birgə baş verən pozuntuların effektiv idarə edilməsində multidisiplinar yanaşmanın əhəmiyyəti vurğulanır. Bu müdaxilələri başa düşmək və həyata keçirməklə biz bu mürəkkəb problemlərlə mübarizə aparan fərdlərin rifahını və həyat keyfiyyətini artırır bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Baekeland F, Lundwall L, Shanahan TJ, Kissin B. (1974). Clinical correlates of reported sleep disturbance in alcoholics.
2. Borsari, B. Apodaca, T. R.Jackson, K. M. Fernandez, A.Mastroleo, N.R.Magill, M. Carey, K.B. (2018). Trajectories of in-session change language in brief motivational interventions with mandated college students.
3. "Childhood Antecedents of Avoidant Personality Disorder: A Retrospective Study." (March 2012.)
4. Davina A. Moss-King Addiction Psychology, Positive Direction & Associates.
5. Hasin, Deborah. (2007). "Somatoform and Substance Use Disorders." Psychosomatic Medicine.
6. Madson, M., Schumacher, J., Baer, J. & Martino, S. (2016). Motivational interviewing for substance use: Mapping out the next generation of research. Journal of Substance Abuse Treatment.
7. Matthew McKay, Jeffrey C. Wood, and Jeffrey Brantley (2007). The Dialectical Behavioral Therapy Skills Workbook.
8. Negele, A., Kaufhold, J., Kallenbach, L., & Leuzinger-Bohleber, M. (2015). Depression. Childhood trauma and its relation to chronic depression in adulthood. Depression Research and Treatment.
9. Norman S Miller, Barry Stimmel. Comorbidity of Addictive and Psychiatric Disorders.
10. Pettinati, H.M., & Dundon, W.D. (2011). Comorbid depression and alcohol dependence.
11. "Poststroke Psychosis: A Systematic Review." (January 2018).
12. Richard F.Summers, Jacques P.Barber. (2010). Psychodynamic Therapy.
13. Stewart SH, Conrod PJ. (2008). Anxiety disorders and substance use disorders comorbidity: common themes and future directions.
14. Timothy D. Brewerton, Amy Baker Dennis. (2014). Eating Disorders, Addictions and Substance Use Disorders.
15. Tolliver, B.K. & Anton, R.F. (2015). Assessment and treatment of mood disorders in the context of substance abuse. Dialogues in Clinical Neuroscience.
16. Wilens TE. (2007). The nature of the relationship between attention-deficity/hyperactivity disorder and substance abuse.

**Mushvig Mustafayev, Ramin Allahverdiyev,
Jala Hasanova, Nurana Omerova**

Summary

**COMORBIDITIES IN PSYCHOACTIVE SUBSTANCE ADDICTION:
THE BASIC ESSENCE OF DUAL DIAGNOSIS AND THERAPEUTIC
MODELS APPLIED IN ITS ELIMINATION**

The prevalence of addiction and its complex interactions with other mental disorders present a significant challenge to the fields of psychology, psychiatry, and public health. This article aims to clarify the complexities inherent in the diagnosis and treatment of individuals with dual diagnosis, emphasizing the need for integrated treatment approaches. Through a comprehensive review of the existing literature, we examine the bidirectional relationship between addiction and mental disorders, highlighting how each may reinforce the other. The article examines the interaction of mental disorders such as psychotic disorders, anxiety disorders, depression, personality disorders, bipolar affective disorder, attention deficit hyperactivity disorder, sleep disorders, eating disorders, and somatoform

disorder with addiction. When investigating the interaction of these violations and addiction, the interaction of trauma and addiction was also included, and how trauma increases the risk of addiction was emphasized.

We seek to restore individuals by investigating the underlying neurobiological, genetic, and environmental factors that contribute to the development of these co-occurring disorders. In addition, we discuss the impact of dual diagnosis on treatment outcomes and note that individuals with dual diagnoses experience more difficulties than those with a single diagnosis. Examining co-occurring disorders is critical to developing and evaluating integrated treatment approaches that treat both addiction and mental disorders simultaneously. These approaches offer a holistic and patient-centered approach, often involving multidisciplinary teams. In conclusion, the article explores dual diagnosis and addiction in depth to improve quality of life and recovery outcomes for individuals struggling with the dual burden of addiction and mental disorders.

**Мушви́г Мустафаев, Рамина Аллахвердиев,
Джала Гасанова, Нурана Омерова**

Резюме

**КОМОРБИДНОСТЬ ПРИ ЗАВИСИМОСТИ ОТ ПСИХОАКТИВНЫХ
ВЕЩЕСТВ: ОСНОВНАЯ СУЩНОСТЬ ДВОЙНОГО ДИАГНОЗА
И ТЕРАПЕВТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ ПРИ ЕГО
УСТРАНЕНИИ**

Распространенность зависимости и ее сложное взаимодействие с другими психическими расстройствами представляют собой серьезную проблему для психологии, психиатрии и общественного здравоохранения. Целью данной статьи является выяснение сложностей, присущих диагностике и лечению лиц с двойным диагнозом, подчеркивая необходимость комплексных подходов к лечению. Путем всестороннего обзора существующей литературы мы изучаем двунаправленную связь между зависимостью и психическими расстройствами, подчеркивая, как каждое из них может усиливать другое. В статье рассматривается взаимодействие таких психических расстройств, как психотические расстройства, тревожные расстройства, депрессия, расстройства личности, биполярное аффективное расстройство, синдром дефицита внимания с гиперактивностью, нарушения сна, расстройства пищевого поведения, соматоформное расстройство с зависимостью. При исследовании взаимодействия этих нарушений и зависимости также было включено взаимодействие травмы и зависимости и подчеркнуто, как травма увеличивает риск зависимости.

Мы стремимся восстановить людей, исследуя основные нейробиологические, генетические и экологические факторы, которые способствуют развитию этих сопутствующих расстройств. Кроме того, мы обсуждаем влияние двойного диагноза на результаты лечения и отмечаем, что люди с двойным диагнозом испытывают больше трудностей, чем люди с единственным диагнозом. Изучение сопутствующих расстройств имеет решающее значение для разработки и оценки комплексных подходов к лечению, которые одновременно лечат как зависимость, так и психические расстройства. Эти подходы предлагают целостный и ориентированный на пациента подход, часто с участием многопрофильных команд. В заключение в статье подробно исследуются двойной диагноз и зависимость для улучшения качества жизни и результатов выздоровления людей, борющихся с двойным бременем зависимости и психических расстройств.

Rayçı: dos. C. Aliyev

Lalə Sadıxova
Azərbaycan Dillər Universitetinin

 :10.30546/ 2518-752X.3.2024.045

MÜDAFİƏ MEXANİZMİ VƏ ONUN NÖVLƏRİNİN PSIXOLOJİ SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: *psixoloji müdafiə, reqressiya, sublimasiya, təcridetmə, inkaretmə*

Key words: *psychological defense, regression, sublimation, isolation, denial*

Ключевые слова: *психологическая защита, регрессия, сублимация, изоляция, отрицание*

Giriş. Müasir dövrdə uşaq psixologiyasında psixoloji müdafiə aktual problemidir. Sual oluna bilər ki, nə üçün tez-tez psixoloji müdafiəni müzakirə edirlər, lakin onu öyrənmirlər. Əsas diqqət valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətlərdə psixoloji müdafiə mexanizmlərinin formalaşmasına verilir. Lakin burada uşağın konkret psixi təzahürləri də tam araşdırılmayıb. Bundan əlavə, uşaqların tez-tez böhranlı inkişaf mərhələlərində rastlaşdıqları maneələrin, digər tərəfdən psixoloji müdafiənin öyrənilməsindəki çətinliklərin, psixi hadisənin qanunauyğunluqlarının araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Psixoloji müdafiə nədir? Psixoloji müdafiə psixi sağlamlığın qorunması məqsədilə travmatik həyəcanlara yönəlmiş şəxsiyyətin stabilliyinin xüsusi sistemidir. Həyat prosesində insan dəyişir, yəni o, öz baxışlarında, mənəvi dəyərlərində, təsəvvürlərində dəyişikliklər edir. Bəzən o, insan üçün gözlənilməz olur, bəzən də ondan ciddi iş tələb edir. Belə dəyişikliklər adətən insan tərəfindən dərk edilir. Bəzən elə hallar baş verir ki, insan qeyri-ixtiyari olaraq yeni təcrübədən imtina edir. Bunlar şüursuz requlyativ psixoloji mexanizmlərin hesabına həyata keçir. Belə psixoloji mexanizmlərin hərəkəti bəzən dərk etmə, bəzən də insanın iradəsi ilə baş verir. Həmin mexanizmlər psixikanı qoruyur və onu ağır yükləndirən müdafiə edir. Ona görə də onlar psixoloji müdafiə mexanizmləri adını almışlar.

Müasir psixanalitiklərdən olan Brener psixoloji mexanizmi təfəkkürün müvafiq aspekti kimi səciyyələndirir. O “Mən” (Ego) və “O” (İd) arasındakı qarşılıqlı təsiri əks etdirir. Konflikli situasiyaların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq “Mən” müdafiə mexanizminin maraqlarının qənaətbəxş olması üçün onları müdafiə kimi qəbul etmək olar. Alim tədqiqatçı Brenerin fikri ilə razılaşaraq qeyd edə bilərik ki, müdafiə məqsədlərində “Mən” istənilən yönəlişlikdən, qavrayışdan, diqqətin yayınlığından, davranışa qıcıqlandırıcıların müdaxiləsindən istifadə edir.

Hal-hazırda psixoloji müdafiə anlayışı artıq uzun müddətdir ki, psixozanaliz çərçivəsindən kənar çıxmış və psixologiyada psixoterapiyanın istənilən istiqamətlərində əhəmiyyətli məna kəsb etmişdir [4].

Psixoloji ədəbiyyatda psixoloji müdafiəni iki kateqoriyaya ayırırlar: birinci qrupda ona müvafiq psixi hadisənin mahiyyətinin əksi kimi diqqət yetirilir və

aktivlik forması kimi baxılır. İkinci qrupda psixoloji müdafiə mexanizmlərinin məzmunu koqnitiv nəzəriyyələr terminində əks olunur ki, onu informasiyaların xüsusi işlənilməsində nəzərdən keçirirlər. Psixoloji müdafiə fenomenini təhlil edərkən həmin anlayışa aid olanları aşağıdakı şəkildə fərqləndirdik:

- psixoloji müdafiə psixikanın xassələrinin sistemi kimi (İ.D.Stoykov);
- psixoloji müdafiə şəxsiyyətin xassəsi kimi (A.Freyd, V.A.Taşlıkov);
- psixoloji müdafiə mexanizmləri və ya psixoloji müdafiənin reallaşmasının konkret üsulu kimi (K.Perri, E.S.Romanova);
- müdafiə hərəkətləri psixoloji müdafiə prosesinin xarici davranış xarakteristikası kimi (R.M.Qranovskaya);
- müdafiə strategiyası və taktikası müdafiə üsulları və hərəkətlərinin davamlı sistemi kimi (E.T.Sokolova).

Müəlliflərin əksəriyyəti müdafiə mexanizmlərinin bir sıra növlərini aşağıdakı kimi fərqləndirmişlər:

* *İnkaretmə* – travmatik hadisələri və ya xaricdən gələn təhlükəni aradan qaldırmaqdır.

* *Əvəzetmə* – “İd”in bir obyektə digərinə impulslarının keçirilməsi və ya bir təhlükədən digərinə keçməkdir.

* *İntroyeksiya* – ətrafdakı obyektlərin bəzi keyfiyyət və xassələrini öz tərkibinə daxil etməkdir.

* *Rasionalizasiya* – davranışın daha aydın olması üçün onun yenidən təşkilidir.

* *Reaktiv təhsil* – bir impulsundəyişdirilməsidir. Yəni “İd”in başqasına-birinciyə zidd dəyişməsidir.

* *Regressiya* – psixi həyatın müəyyən mərhələsində daha təhlükəsiz görünən əvvəlkilərə qayıdır.

* *Sublimasiya* – “İd”in bəzi impulslarının cərəyanın instinktlərə keçirilməsi vasitəsilə məqsədin dəyişməsi və əvəz edilməsidir.

* *Sıxışdırılıb çıxarılma* – elə mexanizmdir ki, subyekt onu dərk etmədən meyllərlə bağlı təəssüratlarını saxlamağa və ya yenidən bərpa etməyə cəhd göstərir.

* *Təcridetmə* – subyektin öz fikir və hərəkətlərindən təcrid edilməsi, başqalarının fikirləri ilə onların əlaqəsinin pozulmasıdır.

* *Təcavüzlü identifikasiya* – A.Freyd tərəfindən qeydə alınmış müdafiə mexanizmidir. Xarici təhlükə ilə rastlaşarkən subyekt təcavüzkarın özünü-eyniləşdirməsinə meyllənir və nəticədə özü də aqressiv olur.

* *Kompensasiya* – müdafiə mexanizmidir ki, “Ego” təhlükədən müdafiə olunmaq məqsədi ilə əlavə cəhd göstərərək qeyri-müdafiə hissələrini həyata keçirməli olur.

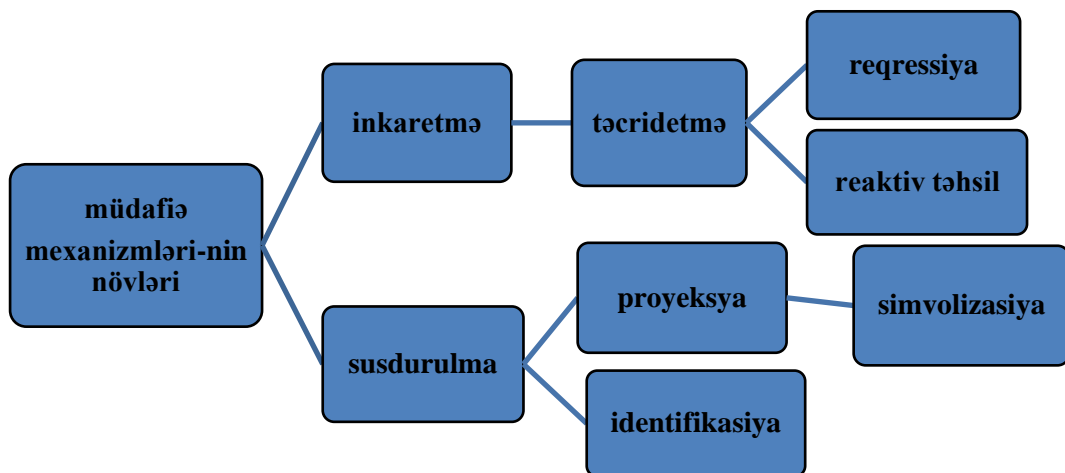
* *Keçirilmə* – müdafiə mexanizmi olub emosional əhəmiyyətli bir ideyanın başqasının ideyasına keçirilməsidir.

* *Konversiya* – fiziki təzahürdə impulsların sıxışdırılaraq bir haldan başqasına keçirilməsidir[4].

Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, insan özünün əsas funksiyalarını yerinə yetirərkən bir çox reallıqları nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişdirir. Bu qəbildən olan mexanizmləri “yetkinləşməmiş müdafiə mexanizmləri” adlandırırlar. Psixoloji müdafiə psixi sağlamlığın qorunması məqsədilə trav-

matik həyəcanlara yönəlmiş şəxsiyyətin stabilliyinin xüsusi sistemidir. Psixoloji müdafiə xüsusi tənzimedicilə sistem kimi özünü göstərir.

Şəkil 1-də müdafiə mexanizmlərinin növləri öz əksini tapmışdır:

Şəkil 1. Müdafiə mexanizmlərinin növləri

Müdafiə mexanizmlərinin aşağıdakı növlərini nəzərdən keçirək:

* **İnkaretmə** – hər hansı bir situasiyanı və ya hər hansı bir hərəkəti qəbul etməkdən imtina. Müdafiə həyəcanlı informasiyaları nəzərə almadan onlardan uzaqlaşmaqda təzahür edir. Müdafiə həm də arzu olunmayan informasiyaları yaxına buraxmayan maneə kimi özünü göstərir. İnkaretmənin sadə forması isə görməmək, eşitməməkdir. Xoş olmayan hadisələrdən qaçmaq mümkün deyil. Lakin insan onu həyəcanlandıran fikirlərdən uzaqlaşmağa həmişə cəhd göstərmişdir. İnkaretmənin bu forması 2 yaşında aktiv nitqin formalaşması ilə bir vaxtda baş verir. Bu mənada kiçik yaşlı uşaqların yalançılığı təmiz halda müdafiə reaksiyalarına malik olur. İnkaretmə müdafiə mexanizmi olub xarici təhlükələrin və ya travmatik hadisələrin inkarını ifadə edir. İnkaretmə müdafiə mexanizmi olmaqla yanaşı, həm də psixi əməliyyat kimi insana xoş olmayanları və ya affektləri, mənasız fikirlərin məzmununu şüurdan uzaqlaşdırmağa yönəlir. Bu mexanizm bütün yaş mərhələlərində əhəmiyyətli sənəviyyəsinə görə liderdir. Baxmayaraq ki, 6 yaşda onun sənəviyyəsi aşağı enir. 6 yaşda adları çəkilən müdafiə mexanizmlərinin yüksək sənəviyyəsi affektiv problemlərin, soyuqluğun, somatik şikayətlərin artması ilə diqqəti cəlb etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin müdafiə mexanizmlərinin aşağı sənəviyyəsi özünümüdafiənin fiksasiyası ilə bağlı olmuşdur. Həmçinin susdurulma və inkaretmə müdafiə mexanizmlərinin zəif inkişafı 6 yaşda uşağın ətraflarının reaksiyalarına yönəlməsi ilə bağlı olmuşdur.

* **Susdurulma** – müdafiə mexanizmi olub unutmada arzu olunmayan informasiyaların bloklaşdırılmasında təzahür edir. Belə vəziyyətdə informasiya psixikanın məzmununu ifadə edir. Susdurulmanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, zəruri informasiyaların məzmunu yaddan çıxır, lakin onun emosional, hərəkəti (sifətin əzələ hərəkətləri, poza), vegetativ (mədənin qıcırması, çox tərləmə, qızarma) və psixosomatik təzahürlər hərəkət və vəziyyətlərdə, atalar sözlərində qorunub saxlanıla bilər.

Susdurulma maneəsi müdafiəsində: “yaxşı olar ki, it barədə danışmayaq, axı anam məni danlayacaq” – deyə oğlan tez-tez arzu olunmayan həyəcanlarını aradan qaldırmalı olur. Bununla da, oğlan özünün inamsızlığını gələcəyə – “oğluna” ötürür. Özünün anası ilə şüursuz olaraq identifikasiyasında oğlan valideynlərinin davranışını kortəbii şəkildə təqlid edir (“it almayacağam”, “pulum çatmır”). Mühüm problemlərin həllində rəngarəng stereotiplər tədqiq edilir ki, bu zaman uşağın qarşısında bir çıxış yolu – uğursuzluq dayanır. Yaşlılar uşaqları təhrik edirlər ki, onlar üçün əhəmiyyətli olanları unutsunlar. Elə əşyalar və hadisələr var ki, onlar haqqında nəinki danışmaq lazımdır, həm də onlar haqqında düşünmək belə uşaqlara qadağan edilir. Əgər insan iradi cəhdlə həyəcanlarını unutmaq istəyirsə, o zaman onun yaddaşında həll olunan və həll olunmayanların bölgüsü həyata keçirilir. Hər şeydən əvvəl qorxu həyəcanları, şəxsi zəiflik, valideynlərin arzusunun əksinə olaraq aqressivlik halları yatırılır.

* **Təcridetmə** – fundamental müdafiə mexanizmi olub qeyri-münasib hiss və impulsların aktiv şəkildə “şüursuzluq sahəsinə qovulması” deməkdir. Bu müdafiə mexanizmi də həyəcan formasıdır. Təcridetmə mexanizmi ilə yaddaş səhvləri bilavasitə əlaqədardır. Məsələn, çox vacib, lakin xoşagəlməz bir görüşün vaxtı unudulur. Təcridetməyə simvolik davranışı misal göstərmək olar. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, təcrid edilmiş material həqiqətən yaddaşdan silinir. Uşaqlar üçün təcridetmə ölüm qorxusudur. Belə halda uşaq şüurunda onu yadda saxlayır ki, o, həqiqətən qorxur, çünki qorxu var. Eləcə də qorxunun səbəbi maskalanmış olur. Məsələn, uşaqda ölüm qorxusu əvəzinə “ayıdan”, “canavardan” qorxmaq hissi təzahür edir.

Z.Freydin fikrincə, təcridetmənin səbəbi xatirələrlə bağlı olan qeyri-məmnunluqdan qaçmağa cəhddir. Şüursuz təcridetmə ilə bağlı hadisələr emosional enerji ehtiyatını saxlayır və insanlar həmişə bu çətinlikdən çıxmaq imkanını axtarırlar. Onları şüursuz olaraq saxlamaq fasiləsiz enerji sərfi tələb edir. Təcridetmə şüura daxil olmağa cəhd etdikdə subyektiv olaraq o, nigarançılıq və təhlükə ilə, həmçinin səbəbsiz qorxu ilə hiss edilir. Həyəcanlılığın bu cür artması və ümumi emosionallıq insanın təfəkkürünü, məntiqini dəyişdirməyə təhrik edir. Təcridetmənin hərəkəti nəticəsində xüsusiməntiq – “qara-ağ” formalaşır.

Təcridetmə həm tamlıqda, həm də hissəvi olaraq həyata keçirilir. Tam olmayan təcridetmədə təəssüratların səbəbi kimi insanın həqiqi motiv və münasibətləri qorunub saxlanılır. Belə münasibət maskalanmış formada təhlükənin qeyri-motivli hissi kimi bəzən somatik hadisələrlə müşayiət olunaraq şüurda həyata keçirilir.

* **Proyeksiya** – psixoloji müdafiə mexanizmi olub özünün hiss, arzu və meyllərini qeyri-şüuru olaraq başqalarına ötürmədir. Onun əsasında qeyri-şüuru olaraq özünün təəssüratlarının, yönəlişliyinin, şübhələrinin qəbul edilməməsi dayanır. Z.Freydin fikrincə, proyeksiya başqa adamlara aid etmədir ki, bu zaman insan nisbətən az əziyyət çəkir. Erkən uşaqlıq yaş dövründə proyeksiyanın tez-tez şüursuz müdafiə mexanizmi kimi özünü göstərməsi halları aşkar olunmuşdur. Məsələn, tənbel olan uşaq sistematik olaraq dərslərini oxumur, həmişə “2” qiymət alır. Təsdiq edir ki, müəllim həmişə ona yersiz irad tutur, valideynləri isə ona ev tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə kömək etmirlər.

Buna oxşar başqa bir misal gətirə bilərik. Məsələn, 4 yaşlı qız atasını az-az gördüyü üçün ona qəzəblənir (qızın valideynləri ayrılıb). Atasını onunla oynamağa

gələndə o, qəfildən atasına deyir: “Sən çox pissən”. Burada uşağın emosional vəziyyətinin reaksiyası baş verir, qız qeyri-şüuru olaraq öz qəzəbini atasına ötürür. Nəticədə qızın şəxsi reaksiyalarının reallaşmasında “mən”in sərhədləri dəyişdirilir, qızın daxilində yalnız müsbət şəxsi keyfiyyətlər qorunub saxlanılır.

***İdentifikasiya** – psixoloji müdafiə mehanizmlərindən biridir. İdentifikasiya qeyri-şüuru olaraq başqalarına özünün hiss və istəklərini ötürməsidir. İdentifikasiya o proseslə bağlıdır ki, insan başqasına öz “Mən”ini daxil etməklə onun fikirlərini, hisslərini, hərəkətlərini, davranışını özü üçün götürür. Bu da ona təhlükə hissini aradan qaldırmağa, öz “Mən”ini dəyişdirməyə imkan verir. Məsələn, “səndə sehirlə çubuq olsa idi, özün üçün hansı oyuncağı seçərdin?” sualına oğlan: “transformer oyuncağını seçərdim” cavabını verir.

Transformer oyuncağını seçməklə oğlan özünün zəifliyindən qeyri-şüuru təhlükəni sınaqdan keçirir, elə bu tərzdə öz gücünü müəyyən edir. Adətən identifikasiya uşaqların rollu oyunlarında tez-tez təzahür edir. Uşaqlar “Uşaq bağçası”, “Məktəb”, “Xəstəxana” kimi yaradıcı oyunlar oynayaraq müxtəlif rollarda hərəkətləri həyata keçirirlər. Özünüdərk mexanizmi kimi identifikasiya uşağın qabiliyyətlərini yüksəldir, onda məmnunluq hissini artırır. Uşaqlar kimi daha çox sevilərsə, kimi daha çox dəyərləndirilərsə onlarla özlərini identifikasiya edirlər.

***Regressiya** – psixoloji müdafiə mexanizmlərindən biridir. Bu müdafiə mexanizmi şəxsiyyətin psixi inkişafı mərhələsində hiss və hərəkətlərin hesabına davranışın şüurlu olmasına yönəldilməsidir. Burada hisslər məmnunluq kimi təəssürlərlə bağlıdır. Məsələn, ailədə ikinci uşağın doğulması nəticəsində böyük uşaq kiçiklər kimi ərköynlük və şıltaqlıq edir. Şüursuz olaraq o, belə zənn edir ki, böyük körpəni məhz bu hərəkətlərə görə sevilər, o da bu üsulla həmin nəticəyə nail olmaq istəyir.

Psixoloji təhlil göstərir ki, uşaqlar eyni vaxtda psixoloji müdafiənin bir çox növlərindən istifadə edirlər. İnkaretmə, regressiya, susdurulma və identifikasiya böyük məktəbəqədər yaşlılar üçün xarakterik haldır. Bəzi müdafiə mexanizmlərini uşaqlar özləri mənimsəyir, bəzilərinə isə böyükklərin davranışını müşahidə etməklə nail olurlar. Müdafiə mexanizmlərinin fərdi dəsti konkret həyatı şəraitdən asılıdır ki, uşaq ailədə və bağçada böyükklərin davranışında müdafiə nümunələri ilə toqquşurlar. Uşaqlarda psixoloji müdafiə mexanizmlərindən müntəzəm olaraq istifadə nəticəsində insanda xarakterin müəyyən cəhətləri də formalaşır.

* **Reaktiv təhsil** – müdafiə mexanizmi olub bir psixi impulsun başqasına dəyişməsilə əlaqədardır. Özünün inkişaf səviyyəsinə görə reaktiv təhsil müdafiə mexanizmi 4 yaşdan başlayaraq 6 yaş mərhələsinədək ən axırıncı yerlərdən birini tutur. Bu yaş dövrünün uşaqları ondan müntəzəm istifadə edirlər. 4 yaşlı uşaqlara inkişafın ən kiçik səviyyəsi uyğundur. Tədrisən 5-6 yaşlarında reaktiv təhsil mexanizmi inkişaf edir və həmin mexanizmdən uşaqlar müntəzəm istifadə edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, oğlanlarla müqayisədə qızlardahəmin mexanizm yüksək dərəcəsi ilə fərqlənir, həmin mexanizmdən müntəzəm istifadə olunur. İnkişaf dinamikasına gəldikdə onu deyə bilərik ki, əgər yaş artdıqca oğlanlarda ondan istifadə halları artırsa, o zaman qızlarda ondan istifadə halları 5 yaşında daha da yüksəlir.

* **Simvolizasiya** – müdafiə mexanizmi olub bu və ya digər prosesdə hərəkətlərin, ideyaların, hisslərin müəyyən simvol və məntiqi izahla qeydə alınmasıdır. Simvolizasiya prosesində davranış, ideya və hisslərin məntiqi izahatda qeydə alı-

nır. Bu müdafiə mexanizminin əhəmiyyətliyi orta səviyyədə bütün yaş mərhələlərində özünü göstərir. 6 yaşda o bir qədər də artır. Bu müdafiə mexanizminin çox böyük dərəcəsi qızlara məxsusdur. Simvolizasiya müdafiə mexanizmləri ikincili perseptiv obrazlardan istifadə etməyi tələb edir. Qızlarda bu müdafiə mexanizmindən istifadədə inkişaf dinamikasının bir qədər yüksək olması qeydə alınmışdır. Simvolizasiya müdafiə mexanizmi sosial adaptasiya prosesinə təsir edir və yetişkənlik prosesində dəyişir. 5 yaşlı uşağın davranışı frustrasiya situasiyasında bu müdafiə mexanizmi ilə əlaqədardır [5].

Nəticə. Tədqiqatın gedişində biz belə bir nəticəyə gəldik ki, müntəzəm istifadə edilən müxtəlif müdafiə mexanizmləri eyni deyildir. Psixoloji müdafiə mexanizmlərinin istifadəsində mövcud olan yaş fərqləri bir daha onu təsdiq edir ki, inkişaf parametrləri istənilən psixi təhsilin formalaşmasında əks etdirilir. Həmçinin oğlan və qızlar müxtəlif müdafiə mexanizmlərindən müxtəlif tezlikdə istifadə edirlər.

Problemin aktuallığı. Bütün insanlar sağlam və ya xəstə olmalarından asılı olmayaraq onları narahat edən hisslərdən və xatirələrdən azad olmaq məqsədi ilə müdafiə mexanizmlərindən istifadə etmək məcburiyyətindədirlər. Müdafiə mexanizmləri bizim şüurumuzdan asılı olmadan həyata keçirilir, təşvişi aradan götürməyə xidmət edir, psixikanın normal fəaliyyətini təmin edir.

Problemin elmi yeniliyi. Psixoloji müdafiə xüsusi tənзимedicі sistem kimi adekvat formalarda ifadə olunduğundan yenilik kimi dəyərləndirilməlidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Арестова, О.Н. Индивидуальные особенности функционирования защитных механизмов // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. 2014. № 1. С. 20-29.
2. Райгородский Д. (ред.-сост.) «Самосознание и защитные механизмы личности» БАХРАХ-М Самара. 2016.
3. Соловьева, А. В. Психологическая защита в подростковом возрасте / А.В.Соловьева. – М.: Флинта, 2013.
4. Фрейд, А. Эго и механизмы психологической защиты / А. Фрейд. – СПб.: АСТ, 2012. – 160 с.
5. Фрейд, А. Защитные механизмы // Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2013. С. 339-347.

Lala Sadikhova

Summary

DEFENSE MECHANISM AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ITS TYPES

The scientific article describes the psychological essence and analysis of the defense mechanism. It is noted that psychological defense is a special system of personal stability aimed at traumatic stimuli in order to protect mental health. The scientific article consistently identifies the types of defense mechanisms. Age differences occur because the various defense mechanisms used regularly are not the same. It turns out that boys and girls use different defense mechanisms with different frequencies.

Резюме

**ЗАЩИТНЫЙ МЕХАНИЗМ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕГО ВИДОВ**

В научной статье описаны психологическая сущность и анализ защитного механизма. Отмечается, что психологическая защита – это особая система устойчивости личности, направленная на травмирующие раздражители с целью защиты психического здоровья. В научной статье последовательно выделяются виды защитных механизмов. Возрастные различия проявляются потому, что различные регулярно используемые защитные механизмы неодинаковы. Автор приходит к выводу что, мальчики и девочки используют разные защитные механизмы с разной частотой.

Рәүсi: psix.ü.f.d., dos. К.М.Наqverdiyeva

TİBBİ BİLİKLƏR

Sevda Zamanova

Nahidə Məmmədova

Ayan Məhərrəмова

Azərbaycan Dillər Universiteti

BAKI ŞƏHƏRİNDƏ ATMOSFER HAVASINI ÇİRLƏNDİRƏN MƏNBƏLƏR

Açar sözlər: *atmosfer, biosfer, antropogen çirkləndirmə, smog, təmizləyici qurğular, təmiz hava*

Key words: *atmosphere, biosphere, anthropogenic pollution, smog, purification facilities, clean air*

Ключевые слова: *атмосфера, биосфера, антропогенное загрязнение, смог, очистительные сооружения, чистый воздух*

Giriş. Dünyada hər il təxminən üç milyon insan zəhərli qazların havanı çirkləndirməsi səbəbindən ölür. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının hesablamalarına görə, 2040-cı ilə qədər çirkləndirilmiş hava altı milyon insanın ölümünə səbəb ola bilər. Alimlərin fikrincə, zərərli qazların atmosfərə atılmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər görülməsə, bu cür proqnozlar reallaşacaq. Havanın çirklənməsinə bakteriyalar, mikroblar, işlənmiş qazlar, toz rütubət, boyalar, kompüterlər və bir çox başqa amillər səbəb olur. Ekspertlər eyni zamanda qapalı havanın beş dəfə çox çirkləndiyini qeyd edirlər. Bu səbəbdən yoluxmaların 90%-i qapalı məkanlarda baş verir. Beləliklə, bu gün təmiz havanın qorunması təxirəsalınmaz vəzifələrdən biridir.

Biosferin və bütün canlı aləmin fəaliyyəti üçün əsas ətraf mühit amili hesab olunan atmosfer şəhərlərdə fəaliyyət göstərən sənaye və nəqliyyat vasitələrinin havaya buraxdığı tullantılar nəticəsində kəskin çirklənməyə məruz qalır. Atmosfer havasının çirklənməsi ətraf təbii mühitə və insan sağlamlığına təsirsiz ötürür. Atmosferə antropogen təsir məsələsi bütün dünya mütəxəssisləri və ekoloqlarının diqqət mərkəzindədir. Bir çox hallarda hava mühitinin çirklənməsi ekosistemin quruluş komponentlərini ciddi formada sıradan çıxarır.

Son 100 ildə havanın çirkləndirilməsi və zərərli maddələrlə “zənginləşdirilməsi” ən global problemlər sırasındadır. Atmosfer çirklənmələri, bütövlükdə, iqlim dəyişməsinə səbəb olur. Havanın çirklənməsi günəş şüalarının axın sürətinə, onun Yer səthində əks olunmasına, atmosferdə gedən bütün təbii proseslərin dinamikasına və nəhayət, atmosfer çöküntülərinin tərkibinə ciddi təsir edərək biosferdə gedən həyat proseslərinin normal inkişafına mane olur [3].

Hazırda atmosferi çirkləndirən əsas mənbələr təbii və antropogen kimi qruplaşdırılır. Azərbaycanda havanın təbii çirklənməsi palçıq vulkanlarının püskürməsi, qayaların aşınması, meşə yanğınları, güclü küləklər və digər hadisələr nəticəsində baş verir. Vulkan püskürmələri atmosfərə vulkan külü və digər zərərli qazları buraxır ki, bu da atmosferin aşağı təbəqələrində karbonun miqdarının artmasına səbəb olur, ətraf mühitə mənfi təsir göstərir.

Antropogen çirklənmə isə müxtəlif sənaye müəssisələrinin, o cümlədən, avtomobil nəqliyyatının havaya buraxdığı zərərli qazların təsirindən baş verir.

Azərbaycanda atmosfer havasını çirkləndirən əsas obyektlər əsasən Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir və Şirvanda yerləşən neft hasilatı və neft emalı, kimya sənayesi, energetika, nəqliyyat, tikinti materialları istehsalı, qara və əlvan metallurgiya müəssisələridir. Bunlar atmosfərə dəm qazı, azot oksidi, kükükd birləşmələri, karbohidrogenlər, davamlı üzvi çirkləndiricilər buraxırlar. Neft və qaz hasilatı zamanı buraxılan qazların tutulmaması atmosfer havasına böyük miqdarda karbohidrogenlərin toplanmasına səbəb olur.

Son zamanlar soyuq aylarda yaşayış binalarında, ictimai tikililərdə quraşdırılmış istilik sistemlərini, yay aylarında soyuducu-kondisioner, həmçinin ictimai iaşə müəssisələrindəki soyuducu qurğuların fəaliyyətini kafe və şadlıq evlərinin bacalarının üstüsünü, xəstəxanaların tullantılarını, ağacların kəsilməsini, böyük meqa və super marketlərin, Bakı neftayırma, sement zavodlarının iş prinsipini onun fəaliyyətini də nəzərə alsaq, bu çirklənmənin miqyasını təsəvvür etmək olar. Xüsusilə Bakı şəhərinin meqapolisə çevrilməsi, hündür binaların tikintisinin geniş vüsət alması, əhali sıxlığı, şəxsi istifadə və ictimai nəqliyyatın çoxalması nəticəsində də küçələrdə misli ilə artdığına göstəricisidir [4].

Digər amil güclü dəniz küləkləridir. Bakıda güclü şimal-qərb küləyi ilə havada tozun miqdarı 6-8 dəfə artır.

Müəssisələrdə sement, qum, çınqıl kimi təsirsiz maddələr açıq şəkildə saxlanılır. Küləkli günlərdə bu, tozun atmosfərə atılmasına səbəb olur. Maye qazın emalında aromatik karbohidrogenlərdən az istifadə olunur. Maye qazın kükürd, parafin və digər qarışıqlardan təmizlənməsi tələb olunan standartlara cavab vermir ki, bu da atmosfərə atılan tullantıların miqdarını artırır.

Təmizləyici qurğuların istehsalı üçün müəssisələrin olmaması atmosfer havasının qorunmasına mənfi təsir göstərir.

Maddi ehtiyatları istismarı zamanı atmosfer havasının mühafizəsinə kifayət qədər diqqət yetirilməməsi, istismarda olan texnoloji konstruksiyaların və avadanlıqların ekoloji tələblərə cavab verməməsi, onların fiziki aşınması, təmizləyici qurğulardan səmərəsiz istifadə və ya istifadə olunmaması havanı çirkləndirir.

Hər gün Bakının havasında azot oksidi, kükürd dioksidi, dəm qazı, hidrogen sulfid, dispers toz hissəcikləri, benzol, etilbenzol, toluol və kselin yüksək miqdarda olur.

Müşahidələrə görə, ilin isti dövründə havada həm qaz qarışıqlarının, həm də dağılmış toz hissəciklərinin konsentrasiyası nisbətən yüksək olur. Bu dövrdə temperaturun yüksəlməsi, durğun hava şəraiti və digər meteoroloji amillər havanın keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb olub.

Ekspertlər hesab edirlər ki, Bakıda atmosferin çirklənməsinin əsas mənbəyi nəqliyyatdır. Statistika əsasən, paytaxtda atmosferin nəqliyyat vasitələrindən

atılan tullantılarla çirklənməsi faizi ildən-ilə artır: 1982-də 49%, 1990-da 64,6%, 2000-də 75,6%, 2011-də 77,6%, 2015-də 77,8% olub [4].

Araşdırmalara görə, 20 mn kilometr məsafə qət etmiş avtomobil havaya 0,775 kiloqram qurğuşun, 40,75 kiloqram azot oksidləri, 234 kiloqram karbohidrogen və 765 kiloqram dəm qazı buraxır. Günəş işığının təsirindən həmin zərərli tullantılar kimyəvi dəyişikliyə məruz qalır, troposferi fotokimyəvi mənşəli müxtəlif toksinlərlə zəhərləyir. Nəticədə həmin toksiki maddələr insan həyatı üçün təhlükəli və idarə edilməsi mümkün olmayan fəsadlar yaradır.

Bakının elə küçələri, prospektləri var ki, bəzən orada sutkalıq intensivlik hətta milyon maşını keçir. Daxiliyanma mühərrikindən 260-dan çox müxtəlif növ çirkləndirici buraxılır ki, onlara karbon-oksidi, azot-oksidi, kükürd-oksidləri, aldehidlər, hiss, qurum aiddir. Ən qorxulusu da avtomobillərin təkərləri altından çıxan və sürtünmə nəticəsində asfaltla broun hərəkətində olan xırda hissəciklərdir. Onların hamısı, biz özümüz də bilmədən ciyərlərimizə toplanır. Bütün bunların hamısı insan sağlamlığına ciddi təhdid göstərən göstəricilərdir. Daxiliyanma mühərrikindən çıxan maddələrin çoxə destruksiya olunmur, yəni parçalanmır və sonradan konserogenə çevrilərək sağalmaz fəsadlar törədirlər. Respublikada 1,6 milyon avtomobil qeydə alınıb ki, onun 80-85 faizi paytaxtdadır. Onlar hibrid maşınlardan fərqli olaraq atmosferə daha çox zərər verirlər [5].

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, havanın çirklənməsinin ən təhlükəlisi və xoşagəlməyəni qaz, tüstü, duman və toz qarışığı olan smoqdur. Su buxarlarının kondensasiyası zamanı kiçik tüstü hissəcikləri ətrafında toplanaraq əmələ gələn smoq, xüsusilə, böyük sənaye şəhərlərində nəqliyyat vasitələrinin çox sıg olduğu ərazilər üçün xarakterikdir. Smoqun tərkibində olan ən zərərli qaz avtomobillərin buraxdığı dəm qazı hesab olunur. Smoq zamanı havada zərərli maddələrin şiddətli konsentrasiyası yaranır ki, bu da bəzən ölümlə nəticələnir. Smoq həmçinin, minlərlə insanın ağır xəstələnməsinə səbəb olub. Onun bütün növləri görməni azldır və tənəffüs sistemini qıcıqlandırır.

Atmosferə atılan tullantıların böyük hissəsi avtonəqliyyatın payına düşürsə, bir qismi də sənaye müəssisələrinin, xüsusilə də neft-kimya, kimya, əlvan və qara metallurgiya müəssisələrindən çıxan tullantılara məxsusdur.

Havanı əsas çirkləndirən zərərli maddələr kükürd dioksidi, azot və karbon oksidləri, sənaye tozudur. Bütün bunlar isə paytaxt əhalisinin sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Bakının ən böyük problemi hələ də milyonlarla insanın yaşadığı şəhərdə neft emalı müəssisəsinin qalmasıdır. Vaxtaşırı havaya yayılan kəskin qaz qoxusu da insanları narahat edir. Ən çox problem yaradan isə Bakı Neft Emalı Zavodunun tullantılarıdır. Hər gün bu zavoddan səmaya buraxılan qara tüstünü müşahidə etmək mümkündür. Zavodun fəaliyyətiköhnə texnologiyalara əsaslanır. Bu səbəbdən havanın çirklənmə əmsalı müasir texnologiyalar əsasında qurulan neft ayırma zavodlarına nisbətən dəfələrlə yüksəkdir. Tullantılar əsasən gecə saatlarında havaya buraxılır və vəziyyət o həddə çatır ki, ətrafda yaşayan insanlar nəfəs ala bilmir. Bununla əlaqədar müəssisə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən cərimələnib. Həmin ərazidə yaşayan insanların əksəriyyəti ürək çatışmazlığı və xərçəng xəstəliklərindən əziyyət çəkir [3].

Havanın keyfiyyəti, tozun miqdarı, yeüstü ozon, kükürd və azot oksidləri, karbon monoksid və digər indikatorlardır ki, bunlara hava keyfiyyəti indeksi müəyyən olunur. Hava keyfiyyəti indeksi 0-500 arası dəyişir. Əgər rəqəmlər 0-50 arasındadırsa,

deməli, hava keyfiyyəti çox yaxşıdır. 50-100 arası olduqda havanın keyfiyyəti normal kimi qeyd olunur, 100-250 aralığı orta keyfiyyətə malik hava şəraiti hesab olunur. 250-350 arasındadırsa, pis, 350-dən sonrası isə daha pis olduğuna dəlalət edir.

Əldə olunan statistik məlumatlara görə, son on il ərzində atmosferin orta illik çirklənməsi təqribən 50 faizə qədər artıb. Şəhərlərdə havanın əsas çirklənmə mənbələri asılı maddələr, azot-iki-oksit, benzapiren, formaldehid, fenol, karbon-sulfid və hidrogen-ftoriddir. Dəm qazı və azot-4 oksidin miqdarının normadan yüksək olmasına səbəb nəqliyyatın hərəkətinin intensiv xarakter daşması, sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti və insan faktoru ilə əlaqədardır.

Yaşıllıqların məhv edilməsi, aparılan tikinti işləri, eyni zamanda inşaat materialları istehsal edən müəssisələr də əsas mənbələr hesab oluna bilər. Bu da qrip epidemiyası və xərçəng kimi bir sıra xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Şəhərdə yeni məhəllə salınırsa, yaşıllaşdırma qaydalarına görə, orada 2 hektar yaşıllıq olmalıdır ki, əhalini oksigenlə təmin eləsin, avtomobillərdən buraxılan zərərli maddələri udsun. Yaşıllıqlar nə qədər qırılırsa, yağıntılardan miqdarı azalır, küləklər artır, torpaqlar eroziyaya məruz qalır. Yəni atmosfer havasının ilkin təbii tərkibini dəyişən hər bir əlavə komponent hava üçün çirkləndirici amil sayılır.

Atmosfer çirkliliyinin insan orqanizminə təsiri nəticəsində müxtəlif xəstəliklər inkişaf edir. Bakının havası neft, mazut, işlənmiş qazların iyi ilə doyur. Qazlar aldığımız hər nəfəsdə bədənə nüfuz edir və bu, bəd xassəli şiş və ya ürək çatışmazlığı riskini artırır. Havanın çirklənməsi astma, ürək çatışmazlığı, xronik respirator xəstəliklər, onkoloji və digər xəstəliklərə səbəb olur, eyni zamanda çirklənmə hava aqressiyaya da səbəb ola bilər. Hava çirkliliyinin beyin sağlamlılığına mənfi təsirləri olduğunu bildiren mütəxəssislər son dövrlərdə atmosferdə karbon qazının səviyyəsinin artması ilə əlaqədar insanların mərkəzi sinir sisteminə zərərini dəyərləndiriblər. Havadakı zərərli komponentləri xüsusilə miqren xəstəliyindən əziyyət şəkənlərə çox ciddi təsir etdiyi müşahidə edilir.

Havada oksigen səviyyəsinin normal olması insan sağlamlığının qorunması üçün vacib amildir. Beynin fəaliyyəti üçün oksigenin nə qədər mühüm olmasını nəzərə alsaq, atmosfer havası komponentlərindəki tarazlığın olmaması orqanizmin tarazlığını pozur və beyində qalıcı ziyanə səbəb olur. Nəticədə orqanizmdə nevroloji xəstəliklər yaranır və mövcud çatışmazlıqların şiddəti artır.

Bronxial astma və ya xronik obstruktiv ağ ciyər xəstəliyi olanlar havanın çirklənməsi səbəbindən nəfəs darlığından əziyyət çəkirlər. Təsədüfi deyil ki, çirklənmə mühitdə il ərzində dəfələrlə bronxial astma tutmaları qeydə alınır.

Atmosfer havasının çirklənməsi axşam saat 6-12 arasında ən yüksək həddə çatır. Ürək və tənəffüs yolları xəstəliklərindən əziyyət çəkən insanların bu saatlarda evdən çölə çıxması məqsədə uyğun deyil. Çirklənmə hava ən çox qadınlara, qocalara və uşaqlara təsir edir.

Son əsrdə iqtisadiyyatın bütün sahələrində insan fəaliyyətinin sürətli inkişafının nəticəsi ətraf mühitə mənfi münasibət və təbii sərvətlərin həddindən artıq istismarı müəyyən edilmişdir. Əksər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə problemlərinin həllinə böyük əhəmiyyət verilir. Bu cür problemlərin qarşısını almaq və ətraf mühiti qorumaq üçün mütləq yaşıllıqların sayı artırılmalı, havanı çirkləndirənlərə qarşı cəzalar sərtləşdirilməlidir.

Buna görə də ekoloji siyasətin əsasını təşkil edən ekoloji sağlamlıq sahəsində nəticələrin əldə edilməsi üçün respublikada bir sıra mühüm qanunlar, normativ hüquqi sənədlər qəbul edilmiş, dövlət proqramlarının tələblərinə cavab verən dövlət strategiyaları hazırlanaraq təsdiq edilmişdir. Avropa qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq respublika üçün aktual olan ekoloji problemlərin davamlı inkişaf prinsipləri əsasında həlli məqsədilə müvafiq dövlət proqramları çərçivəsində tədbirlər həyata keçirilir.

Belə tədbirlərdən biri də köhnə avtomobillərin utilizasiyasıdır. Ekoloji təmiz nəqliyyat vasitələrinin təşviq olunması ilə paralel olaraq köhnə nəqliyyat vasitələrinin idxalının və istifadəsinin məhdudlaşdırılması istiqamətində qərarlar qəbul olunur. Belə ki, Nazirlər Kabinetinin 29 mart 2023-cü il tarixli Qərarına əsasən zavod buraxılış tarixinə görə yaşı 10 ildən çox olan minik avtomobillərinin idxalı məhdudlaşdırılıb [2].

Qərarın əsas məqsədi köhnə avtonəqliyyat vasitələrindən atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin miqdarının azaldılması, insanların həyat və sağlamlığının qorunması, ekoloji təmiz olan hibrid və elektrik avtomobillərinin ölkəyə gətirilməsinin stimullaşdırılması və ölkədə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasıdır.

2023-cü ilin altı ayı ərzində isə 1 124 ədəd (ümumi idxalın 2,5 faizi) elektromobil idxal edilib.

Tədbirlərdən biri də Velosiped yollarının çəkilməsidir. Əhali arasında velosipeddən və skuterlərdən istifadəyə artan marağı, eləcə də, bu nəqliyyat növünün geniş istifadəsinin mikromobillik, nəqliyyat sıxlığının azaldılması, ətraf mühitin qorunması, fiziki fəallığın artırılması və sağlam həyat tərzi baxımından əhəmiyyətini nəzərə alaraq, sakinlər üçün şəhər konsepsiyası çərçivəsində velosiped zolaqları şəbəkəsinin 50 km-ə çatdırılması planlaşdırılır.

Digər ölkələrdə olduğu kimi ölkəmizdə də atmosfer çirklənməsinin qarşısının alınması, ətraf mühitin mühafizəsinin gücləndirilməsi, ekoloji tarazlığın qorunması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. Lakin burada iş təkcə dövlət qurumlarının üzərinə düşməməlidir. Vətəndaş məsuliyyətini dərk edən hər bir şəxs xidmət göstərdiyi sahədə ətraf mühit və onun komponentlərinə zərər vuracaq fəaliyyətdən çəkinməli, ölkə üzrə təbiətin sağlamlaşdırılmasına həsr olunan tədbirlərdə aktiv iştirak etməlidir.

Nəticə. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində fəaliyyət 27 mart 2001-ci ildə qəbul edilmiş “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Qanunu ilə tənzimlənir.

Havanın keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üç istiqamətdə aparılır: sənaye tullantılarının monitorinqi, fon tullantılarının monitorinqi, məskunlaşan ərazilərdə havanın monitorinqi. Bu məqsədlə respublikanın səkkiz şəhərində 26 müşahidə məntəqəsi quraşdırılıb.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 11 noyabr 2004-cü il tarixli 517 sayılı sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında demografiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramının icrası ilə əlaqədar ötən illərdə atmosfer havasının nəqliyyat vasitələrindən atılan zərərli tullantılarla çirklənməsinin qarşısının alınması işinin işinin səmərəli aparılması üçün DİN-in Baş Dövlət Yol Polisi İdarəsi ilə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi birgə zaman-zaman “Təmiz hava” aylığı keçirilir. “Təmiz hava” aylığının əsas məqsədi atmosfer havasının avtomobillərinin ixrac qazlarının tərkibində olan zərərli maddələrlə çirkləndirilməsinin qarşısının alınmasıdır. Bunun üçün avtomobil

nəqliyyatı vasitələrinin mühərriklərinin ixrac etdiyi qazların tərkibi yoxlanılır, onların normaya uyğun olmasına nəzarət gücləndirilir, mühərrikləri normadan artıq qaz ixrac edən avtomobillər aşkar edilərək müvafiq tədbirlər görülür.

Ədəbiyyat:

1. <https://e-qanun.az/framework/3515>
2. <https://faolex.fao.org/docs/pdf/aze81605.pdf>
3. “Atmosfer çirkənməsi və onun təsirləri” – Müəllif: İlham Məmmədov
4. “Ətraf mühitdə hava keyfiyyəti və atmosfer çirkənməsi” – Müəllif: Fərhad Əliyev
5. <https://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber.news>
6. <https://az.sputniknews.ru/>

**Sevda Zamanova,
Наида Мамедова,
Аян Магеррамова**

Резюме

ИСТОЧНИКИ ЗАГРЯЗНЕНИЯ ВОЗДУХА В ГОРОДЕ БАКУ

Атмосфера, считающаяся основным экологическим фактором деятельности биосферы и всего ее живого мира, сильно загрязняется в результате выбросов промышленных предприятий и транспортных средств, работающих в городах.

В настоящее время основные источники загрязнения атмосферы сгруппированы на естественные и антропогенные.

Естественное загрязнение воздуха в Азербайджане происходит в результате извержений грязевых вулканов, эрозии горных пород, лесных пожаров, сильных ветров и других явлений.

Антропогенное загрязнение вызвано вредными газами, выбрасываемыми различными промышленными предприятиями, в том числе автомобильным транспортом.

Основными источниками можно считать уничтожение зелени, текущие строительные работы, а также предприятий по производству строительных материалов.

В результате воздействия загрязнений атмосферы на организм человека развиваются различные заболевания.

**Sevda Zamanova,
Nahida Mammadova,
Ayan Maharramova**

Summary

SOURCES OF AIR POLLUTION IN BAKU CITY

The atmosphere, which is considered the main environmental factor of the biosphere and its entire living world, is heavily polluted as a result of emissions from industrial enterprises and vehicles operating in cities.

Currently, the main sources of air pollution are grouped into natural and anthropogenic.

Natural air pollution in Azerbaijan occurs as a result of mud volcano eruptions, rock erosion, forest fires, strong winds and other phenomena.

Anthropogenic pollution is caused by harmful gases emitted by various industrial enterprises, including motor vehicles.

The main sources can be considered the destruction of greenery, ongoing construction work, as well as enterprises producing building materials.

As a result of the impact of atmospheric pollution on the human body, various diseases develop.

PERSONALİLƏR

RZA TƏHMASİB – 130

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində görkəmli yer tutmuş teatr və kino rejissoru, ictimai xadim və pedaqoq, respublikanın xalq artisti, professor, Dövlət mükafatı laureatı Rza Təhmasib çox maraqlı və mənalı ömür yaşamışdır. Bu sənətkarın yaradıcı həyatı səhnə və ekran tarixinin bir hissəsi, parçasıdır, desək yanılmırıq.

Həyata göz açdığı Naxçıvan mühiti onun ilk növbədə vətəndaş kimi formalaşmasında, daha doğrusu özünü kəşf etməsində, öz daxilinə sonrakı səyahətlərin, axtarıqların başlanğıcında mühüm, inkaredilməz həqiqət roluna malik olmuşdur.

Rza Təhmasibin uşaqlıqdan teatra meyli olub. 16 yaşında Tbilisidə “Müsəlman Artistləri İttifaqı”nın teatr truppasında fəaliyyətə başlayıb. 1920-ci ilədək Tbilisi, İrəvan, Naxçıvan teatrlarında aktyorluq və rejissorluq edib. 1920-ci ildən isə yaradıcılığı Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı ilə bağlı olub. 1922-1924-cü illərdə bu teatrda bədii rəhbər, 1937-1938-ci və 1953-1959-cu illərdə isə direktor kimi fəaliyyət göstərmişdir. Aktyor kimi yaratdığı İsgəndər (“Ölülər”), İblis və Arif (“İblis”), Şeyx Sənan (“Şeyx Sənan”), Qacar (“Ağa Məhəmməd Şah Qacar”), Süleyman (“Həyat”), Koşkin (“Lyubov Yarovaya”), Strijin (“Eskadranın məhvi”), Karl Moor (“Qaçaqclar”) kimi rollar klassik teatrimizin layiqli sənət nümunələrindən olub. Rza Təhmasibin Cəfər Cabbarlı yaradıcılığına böyük sevgisi olub. Aydın, Elxan, Balaş, Hacı Əhməd, İmamyar, general-qubernator kimi Cabbarlı personajlarını səhnədə canlandıraraq.

Rejissor kimi ilk işi Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsəri olub. “Şeyx Sənan” (1931), “Sevil” (1934), “Özgə uşağı” (1936), “Madrid” (1938), “Vəfa” (1943), “Hacı Qara” (1958) kimi tamaşaları da Rza Təhmasibin rejissorluq işi olub.

Hüseyn Cavid Rza Təhmasibin həm müəllimi, həm dostu olmuş, dramaturqun özü və əsərləri onun sənətkar kimi formalaşmasında müsbət rol oynamışdır.

Rza Təhmasib Azərbaycan kino sənəti tarixində fəxri yer tutur. O, nə bir aktyor, nə də bir rejissor kimi fəaliyyət göstərməsəydi belə, yalnız “Arşın mal alan” filmi ilə nəinki Azərbaycan kinosu tarixində, həmçinin dünya kinosu tarixində yaşamağa haqqı olacaqdı. “Arşın mal alan” bədii filminin rejissoru Rza Təhmasib özünə dünya şöhrəti qazandırdı. Onun yaradıcı heyətlə yaratdığı film dünyanın otuz altı xalqının dilinə dublyaj edildi, Azərbaycan kinosunun şöhrətini artırdı.

Rza Təhmasibin Pərviz xan rolundakı müvəffəqiyyəti haqda çox yazılıb. Teatrşünas-alim Cəfər Cəfərov “Azərbaycan dram teatri” kitabında Rza Təhmasibin yaradıcılığına qiymət verərkən bu roldakı qələbəsindən xüsusi həvəslə söhbət açır: “Aktyor tamaşada Pərviz xana yalnız mənfi bir münasibət deyil, hədsiz, ifrat və bərişməz ədavət duyğusu yaratmağa çalışırdı. Odur ki, Təhmasib – Pərviz xan son pərdədə öz evinin pəncərəsindən atışaraq... kəndlilərin hücumunu dayandırmışa çalışarkən, son gülləni tamaşaçıya doğru çevirir və bununla demək istəyir ki, Pərviz xan... yalnız keçmişdə deyil, bu gün də düşməndir və buna görə də o məhv edilməlidir”.

Azərbaycan səhnəsinin görkəmli aktyoru Mustafa Mərdanov “Xatirələrim” adlı kitabında və 1966-cı ildə Rza Təhmasibin 70-illik yubileyi münasibətilə “Böyük sənətkar” sərlovhəli məqaləsində həmkarının sənətinə qiymət verərək onun Pərviz xan rolu haqqında belə yazmışdı: “... Bu illərdə onun böyük emosional qüvvə ilə yaratdığı Pərviz xan surəti tamaşaçının hafizəsində dərin iz buraxmışdır. Aktyor Pərviz xanın surətini yaradarkən qarşısına belə bir məqsəd qoymuşdur. Tamaşaçını öz oyunu ilə inandırmaq, öz parlaq ifası ilə onu valeh etmək. Öz gözəl oyunu ilə Təhmasib bu arzusuna nail olurdu və özünə, sənətinə qarşı dərin rəğbət oyadı”.

Rza Təhmasibin qızı Tamilla Təhmasib atasının həyat və yaradıcılığı, oynadığı rollar haqqında sənədli xatirə kitabı yazmış və kitabda atası ilə olan anlarından səmimi etiraflar etmişdi: “...Mən yazmağa başlayanda elə bildirdim ki, bu işin öhdəsindən asanlıqla gələcəyəm. Axı, atam haqqında bildiklərimi sadəcə olaraq ağ və rəqlərə köçürəcəkdim. Lakin... ilk dəqiqələrdən bunun məsuliyyətini bütün ağırlığı ilə hiss etdim. Mən sənətkar atam haqqında söz deməliyəm, söhbət açmalıyam”.

Rza Təhmasib kimi böyük sənətkar çox vaxt işsiz qalmış, olduqca zəngin şəxsi arxivini yandırır ki, balalarını xilas etsin. Qızı Tamilla xanımın yazdığına görə atası arxivini yandırandan sonra hönkür-hönkür ağlayıb. Tamilla xanımın yazdıqları Təhmasibbəyovların necə təqib edilmələrindən xəbər verir. “...Atamla olan çox ürəksızıcı söhbəti xatırlayıram. Bir axşam mən arxivini yandırmasını, özü də iki dəfə, ona heç cür bağışlaya bilmədiyimi dedim. O, əvvəlcə dinmədi, başını aşağı salıb beləcə dayandı. Sonra günahkar-günahkar astadan danışmağa başladı: mən məcbur oldum, vəziyyət elə idi ki, mən sizi xilas etməli idim... mənə bir neçə dəfə çağırılıb səhərəcən saxlamışdılar. Hətta, bir dəfə evə zəng etmək üçün icazə istədim, dedilər ki, telefon işləmir... mən siyahıdaydım. Lakin nə vaxt tutulaçağımı bilmirdim. 6 ay mən gecə yuxusunun nə olduğunu bilməmişəm. Hər gecə

geyimli gözləyirdim ki, gəlib məni aparacaqlar. Hətta, təsadüfən bir maşın küçədə dayananda durub paltomu geyirdim ki, evə soxulub sizi yuxudan oyatmasınlar. Mənə demişdilər ki, kimin evində ərəb əlifbası ilə yazı tapılsa, xüsusilə əlyazma, onun ailəsini də sürgün edirlər. Mən sizi yazılarıma, kitablarıma qurban verə bilməzdim, bala! Mən arxivimi qurban verdim”.

Qeyd edək ki, Rza Təhmasib haqqında, həmçinin onun qardaşı folklorşünas alim Məmmədhüseyn Təhmasib haqqında xeyli kitablar yazılmışdır. Biz yalnız ulu əcdadlarının soyadını daşıyan bu şanlı nəslin həyatlarından bəzi məqamlara nəzər saldıq.

XRONİKA

* * *

İyulun 4-də Azərbaycan Dillər Universiteti ilə Türkiyənin Üsküdar Universiteti arasında anlaşma memorandumu imzalanıb.

Memorandum ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla və Üsküdar Universitetinin rektoru Nazife Güngör tərəfindən imzalanıb. Sənəddə ali təhsil müəssisələri arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, birgə tədqiqatların aparılması, tələbə və müəllim mübadiləsi, birgə akademik konfransların keçirilməsi və bir sıra başqa istiqamətlər üzrə qarşılıqlı maraq doğuran faydalı əməkdaşlığın həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

İmzalanma mərasimində çıxış edən ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla Üsküdar Universitetinin nümayəndə heyətini səmimi salamlayaraq, onları universitetdə görməkdən məmnun olduğunu bildirib. Rektor vurğulayıb ki, universitetlər arasında imzalanan bu müqavilə geniş əməkdaşlıq üçün böyük imkanlar açacaq, iki qardaş dövlət arasında mövcud münasibətlərin inkişafına müsbət təkan verəcək.

Səmimi qarşılanmaya və qonaqpərvərliyə görə ADU rəhbərliyinə təşəkkürünü bildirən rektor Nazife Güngör müqavilənin imzalanmasından məmnunluğunu ifadə edib. ADU ilə əməkdaşlığı yüksək qiymətləndirən qonaq iki universitet arasında elmi əməkdaşlığın qurulması və inkişafının perspektivlərini vurğulayıb.

Qeyd olunub ki, Azərbaycan və Türkiyə arasında bütün sahələrdə olduğu kimi, elm və təhsil sahəsində də əməkdaşlıq yüksələn xəttlə inkişaf etməkdədir. Azərbaycan Dillər Universiteti ilə Türkiyənin Üsküdar Universiteti arasında imzalanan anlaşma memorandumu ölkələr arasında münasibətlərin inkişafına mühüm töhfə verəcək.

* * *

Azərbaycan Dillər Universitetinin (ADU) müəllim heyəti, doktorantları və magistrantları Bakı Təşəbbüs Qrupunun təşkilatçılığı ilə keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak ediblər. 22 avqust 2024-cü il tarixində Bakıda keçirilən “Bonaire adalarının BMT-nin Baş Assambleyası vasitəsilə öz müqəddəratını təyinetmə yolu” adlı konfransın əsas məqsədinin kolonial siyasəti dünyaya duyurmaq istəyindən irəli gəlmişdir. Sözügedən konfransda ADU-nun Regionşünaslıq kafedrasının müdiri professor Sevdagül Əliyeva “Preserving identity and Promoting Sustainable Tourism: Bonaire's Journey to Self-Determination”, müəllimləri – Sara Ələsgərova “Historical background of Bonaire and struggle for self-determination”, Nigar Dünyamalılı isə “The effect of food crises as a global problem on Bonaire” adlı mövzularda çıxış edibər. Konfransda, həmçinin Regionşünaslıq kafedrası müəllimləri – t.u.f.d. T.Quluzadə, dos. R.Rəcəbli, G.Feyziyeva, L.Xanseyidova, N.Məmmədova, Ü.Yaşarlı, A.Seyidova, R.Ələkbərov, M.Həsənzadə, magistrant F.Məlikzadə, doktorantlar – A.Məmmədova, Ş.Mustafayeva, R.Qurbanov iştirak ediblər.

* * *

Avqustun 8-də Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) ABŞ Dövlət Departamentinin Amerika Şurası və ADU-nun birgə layihəsi olan “CLS Azərbaycan dili” (Önəmli Dil Təqaüdü) proqramının bağlanmış mərasimi keçirilib. Tədbirdə ADU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru, həmçinin “CLS” proqramının Azərbaycan üzrə direktoru, dosent Jalə Qəribova, ADU-nun Tədris işləri üzrə prorektoru, dosent Kifayət Hacıyeva, rektorun köməkçisi Coşqun Dadaşov, layihənin koordinatoru və müəllimi Ramiqə Şirəliyeva, müəllimlər – Hüzurə Ağayeva, Səbinə Əliyeva və Fidan Ələsgərova iştirak ediblər.

ADU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru, həmçinin “CLS” proqramının Azərbaycan üzrə direktoru Jalə Qəribova tədbir iştirakçılarını salamlayıb. O, amerikalı tələbələrə proqramın başa çatması münasibətilə təbrik edib: “Ümid edirəm ki, ölkəmizi bəyəndiniz, burada vaxtınızı səmərəli keçirdiniz. Azərbaycan dilinin incəliklərini öyrənmək üçün səkkiz həftə azdır, lakin mən sizin dərslərinizi müşahidə etdiyim müddətdə necə həvəs göstərdiyinizi gördüm. Yenidən ölkəmizə gələndə, inanıram ki, bunu təkmilləşdirəcəksiniz. Layihənin başa çatması münasibəti ilə hamınızı təbrik edirəm. 2 ay ərzində amerikalı tələbələrə Azərbaycan dilini öyrədən müəllimlərə, onların ailələrinə, rezident direktora, dil partnyorlarına, administrativ heyətə, ABŞ Dövlət Departamentinin Amerika Şurasına və universitetdə yaradılan imkanlara görə rektor Kamal Abdullaya təşəkkürümü bildirirəm.”

ADU-nun Tədris işləri üzrə prorektoru Kifayət Hacıyeva çıxışı zamanı layihənin ərsəyə gəlməsində zəhməti keçən hər kəsə təşəkkürünü bildirib. Çıxışının sonunda o, həmçinin Azərbaycanın mədəniyyətini və tarixini öyrənən, tədqiqat işləri aparmaq istəyən hər bir tələbəyə həmişə dəstək göstərməyə hazır olduqlarını bildirib.

Rektorun köməkçisi Coşqun Dadaşov proqramın uğurla başa çatdığını söyləyib, yaradılan şəraitə görə rektor Kamal Abdullaya, tələbələrin ailələrinə və işin icrasında kömək edən digər şəxslərə təşəkkürünü bildirib. Sonra amerikalı tələbələrə Azərbaycan dilini öyrədən müəllimlər, həmçinin onları evlərində qonaq edən valideynlər və dil həmkarları öz fikirlərini bildiriblər. Bağlanmış mərasimində amerikalı tələbələrin Bakıda və rayonlarda müxtəlif tarixi abidələri ziyarəti zamanı və dərslər müddətində lentə alınmış fotosəkillərdən ibarət videoçarx göstərilib.

Azərbaycan dilini öyrənən amerikalı tələbə və dil həmkarı tərəfindən Azərbaycan musiqisinin sədaları altında rəqs nümayiş olunub. Sonda hədiyyələr təqdim olunub.

İyunun 13-də başlayan “CLS Azərbaycan dili” proqramı çərçivəsində 7 nəfər amerikalı tələbə 8 həftə ərzində Azərbaycan dilini öyrənib.

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə dörd (4) nömrəsi nəşr olunur. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqaləyə müvafiq sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın iclas protokollarından çıxarış əlavə olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).
4. Məqalənin həcmi 6-10 səhifə olmalıdır.
5. Məqalənin mətni: Times New Roman 14 şrift, 1,5 interval, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm. Məqalə elektron variantı ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.
6. Məqalələr üç dildən – Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır:
 - birinci sətirdə müəllifin adı və soyadı;
 - ikinci sətirdə iş yeri, elmi dərəcəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail);
 - üçüncü sətirdə məqalənin adı;
- * Açar sözlər – Axtarış sistemlərində məqalənin indeksləşməsinə imkan verən Azərbaycan, ingilis, rus dillərində açar sözlər (3-5 söz);
- * Bütöv mətn – Mətn bölmələr üzrə yazılmalıdır. Əlyazma orijinal tədqiqatların nəticələrini təqdim etməli, ümumi qəbul edilmiş nümunəyə uyğun olmalı, giriş (aktuallıq), məqsəd və vəzifələr, nəticə, müzakirə (diskussiya) kimi hissələrdən ibarət olmalıdır.
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Xülasə məqalənin yazılmadığı iki dildə, məsələn, əgər məqalə Azərbaycanca yazılırsa xülasə ingilis və rus dillərində olmalıdır. Xülasədə ad, ata adı, soyad, məqalənin adı, əsas elmi müddəalar, əldə edilmiş nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti əks olunmalıdır. Xülasələrin həcmi minimum 10-15 cümlə olmalıdır. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyinə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə, istinadlara üstünlük verilməlidir.
12. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların məndə rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata məndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Redaksiya heyəti məqaləni dərc etmək və ya dərc etməkdən imtina etmək hüququnu özündə saxlayır.
14. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. The submitted paper must not have been previously published.
2. The submitted paper must reflect the results of the recent study, and meet the requirements for writing scientific papers.
3. The paper should be accompanied with the review of the expert with a scientific degree in the corresponding scientific sphere, as well as an extract from the minutes of the chair (Only for Azerbaijani authors).
4. The paper should be from 6 to 10 pages in length.
5. The text of the paper: Times New Roman 14 pt., spacing 1.5, Font: margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom. Along with the printed text must provide an electronic version of the paper.
6. The papers for publication are accepted in three languages – Azerbaijani, English, and Russian.
7. The paper is written in the following order:
 - The author's name and surname on the first line;
 - Workplace, scientific degree, e-mail address on the second line;
 - Paper's title on the third line.
- * Keywords (3 to 5) in Azerbaijani, English, and Russian to provide the paper indexing in search systems;
- * Full text of the paper – The structure of the full text of the paper describing the results of the original studies should conform to a template and contain obligatory sections: introduction, materials and methods, results, discussion, and conclusion.
8. A research paper can have maximum three (3) co-authors.
9. Abstracts to the paper should be written in two languages, aside from the language in which the paper is written (for example: if the paper is written in Azerbaijani, the abstracts are given in English and Russian). The abstract should contain the author's name and surname, the title of the paper, major scientific approaches provided as a result of research, the results obtained as a result of the study, the theoretical and practical significance of the given problem. The volume of the abstracts should be at least 10-15 sentences. Abstracts in different languages should be identical to each other and correspond to the content of the paper.
10. An author is responsible for the reliability of facts, statistics and other information.
11. The works indicated in the list of references should be relatively new, issued in the last 5-10 years.
12. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text. In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119]. Repeated reference to the same source must be given under the same number of the references.
13. The Editorial Board reserves the right to publish or refuse publication to any submission.
14. The journal publishes papers on its profile.
15. In case plagiarism is detected, the paper will be removed from the issue.
16. Authors' rights are protected.
17. It is not allowed to publish serial papers in the journal under the heading "in the next issue".

Уважаемые авторы!

Редакция издательства «Вестник АУЯ» принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Предоставляемая статья должна быть оригинальной, неопубликованной ранее в других печатных или электронных изданиях.
2. Предоставляемая статья должна отражать результаты последних исследований, и соответствовать требованиям к написанию научных статей.
3. К статье должны прилагаться отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).
4. Объем статьи должен быть от 6 до 10 страниц.
5. Формат текста статьи: Times New Roman 14; межстрочный интервал 1,5; поля: 2 см справа, 3 см слева, снизу и сверху 2 см. Статья должна быть представлена вместе с электронной версией.
6. Статья принимается на одном из трех языков – азербайджанском, английском и русском.
7. Статья пишется в следующем порядке:
 - имя и фамилия автора в первой строке;
 - во второй строке место работы, должность, затем e-mail (Электронная почта);
 - в третьей строке название статьи прописными буквами;
- * **Ключевые слова** (3-5), способствующие индексированию статьи в поисковых системах, размещаются на азербайджанском, русском и английском языках;
- * **Полный текст** (на русском, английском или обоих языках) должен быть структурированным по разделам. Структура полного текста рукописи, посвященной описанию результатов оригинальных исследований, должна соответствовать общепринятому шаблону и содержать разделы: введение (актуальность), цель и задачи, результаты, выводы, обсуждение (дискуссия).
8. Максимальное число соавторов должно быть не более трех.
9. Аннотация к статье должна быть написана на двух языках, в дополнении к языку на котором написана статья (например: если статья написана на азербайджанском языке, аннотации даются на русском и английском языках). В аннотации должны быть отражены фамилия, имя, отчество автора, название статьи, основные выдвинутые научные положения, полученные в результате исследования, теоретическая и практическая значимость проблемы. Объем аннотации должен быть не менее 10-15 предложений. Аннотация статей на разных языках должна быть идентична друг другу и соответствовать содержанию статьи.
10. Автор несет ответственность за достоверность фактов и информации в статье. Предлагаемые научные положения должны быть авторскими, с указанием источника использованных теоретических идей.
11. В статье предпочтительнее ссылки на работы, опубликованные за последние 5-10 лет.
12. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором цитируемая литература встречается в тексте, и должен быть помечен как, например, [1] или [1, с.119]. Если эта же литература снова цитируется в другом месте текста, то цитируемая литература указывается прежним номером.
13. Редколлегия оставляет за собой право опубликовать или отказать в публикации статьи.
14. Журнал публикует статьи по своему профилю.
15. В случае обнаружения фактов плагиата данная статья не будет опубликована.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Серийные статьи в журнале не публикуются под заголовком «в следующем номере».

Çapa imzalanıb: 30.09.2024.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 8,75 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134.
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: aduelmixeberler@gmail.com